

2/98

سۇمكى

**ЭЛИМ ДЕБ, ЮРТИМ ДЕБ
ЁНИБ ЯШАШ КЕРАК!**

МУНДАРИЖА

Муассислар:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси,
Ўзбекистон Республикаси ёшларининг
"Камолот" жамғармаси

Бош муҳаррир:

Собир ЎНАР

Бош муҳаррир муовини:
Абдукаюм ЙЎЛДОШЕВ

Масъул котиб:
Турсун Бой МУҲАММАД

Таҳрир хайъати:
Ҳотам АБДУРАИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Абдул Ғани ЖУМА
Абдусайд КЎЧИМОВ
Акбарали МАМАСОЛИЕВ
Тўхтамурод РУСТАМ
Вафо ФАЙЗУЛЛО
Йўлдош ЭШБЕК
Ғаффор ҲОТАМОВ
Шодикул ҲАМРОЕВ

Жамоатчилик кенгаши раиси:
Абдулла ОРИПОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Ўрол АБИЛОВ
Келдиёр ИСРОИЛОВ
Абулқосим МАМАРАСУЛОВ
Низомиддин МАҲМУДОВ
Миркамол ОДИЛОВ
Нурмат ОТАБЕКОВ
Аҳмад ОТАБОЕВ
Кобил СОЛИХОВ
Йўлдош СУЛАЙМОН
Аҳмад УСМОНОВ
ШУКРУЛЛО

Ёшларнинг адабий-ижтимоий жўрнали
1982 йилдан чиқа бошлаган

Ушбу сон "Ёшлик" жўрнали таҳририятининг
компьютер марказида саҳифаланди.

Саҳифаловчи:
Саодат ТЎЛАГАНОВА

© "Ёшлик" № 2 (161) 1998 й.

Муқовамизда:

1 - б е т . Ўн саккизга кирмаган ким бор...
4 - б е т . 1998 йил - Оила йили
(А.Жумаев фотолари)

ИЖТИМОЙ ОНГ. ДУНЁКАРАШ. ЁШЛАР

Алишер МЎМИНОВ. Мустақиллик ва миллий
ўзига хослик 3

НАСР

Баҳодир ҚОБУЛ. Соё бўйидаги уй. Ҳикоя 6
Холик ХУРСАНД ўғли. Чопон кийган аёл. 8
Носир ФОЗИЛОВ. Ғафур Ғулум. Хотиралар 53

НАЗМ

НУРИЛЛОХ. Юлдузлар ёнар мангу, Дарёлар
оқар абад!!! 4
Одил ИКРОМ. Кўзимда кўзингнинг ёшлари 37
ЧОРШАМЪ. Бор бўл-э, дали дунё 42
Ислом Аҳат ТУРКМАН. Манглаймни безар
ёлғизлик 46
Илҳом ҲАМРО. Сенсиз менинг осмонимда
юлдузим йўқ 57

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

Мархабо УМРЗОҚОВА. Баҳор ҳаё этар
турналарини 49

МАЪНАВИЯТ

Мазмуннинг мавжудлиги
Ёзувчи Нодир НОРМАТОВ билан
адабиётшунос Абдулла УЛУФОВ суҳбати 38

ИКТИСОД ИЛМИДАН САБОКЛАР

Руслан РАЖАБОВ. Санация: унинг амалга
ошиш тартиби ва ҳуқуқий муҳофазаси 44

КАЛБ МАНЗАРЛАРИ

Ҳожакбар АЗИМОВ. Қисмат 47
Жалолиддин МАМАШУКУРОВ. Тил, дил, эл 56

БЕВАҚТ СЎНГАН ЮЛДУЗЛАР

Чори АВАЗ. Қани айт, сочмоққа ниманг бор,
кўнгил? 50

ТЎЙЛАР ҲАКИДА ЎЙЛАР

Лукмон БЎРИХОН. Қизи борнинг қарзи
бор(ми?) 58

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ ХАЗИНАСИДАН

Жалолиддин РУМИЙ. Ҳар қатра тилсим 60

ОДАМ, ОДАМ

"Сен узок яшайсан..." 62

Манзилимиз: 700000, Тошкент, Жавоҳарлаъл Неру, 1-уй
Телефон: 133-40-83.

Босишга 11.03.98 йилда рухсат берилди. Қоғоз формати
60x84 1/8. Шартли босма тобоғи 12,2. Нашриёт ҳисоб
тобоғи 12,0 Буюртма № 2319

Жўрналдан кўчириб босилганда "Ёшлик"дан олинди деб
изоҳланиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси "Шарқ" нашриёт-матбаа
концернининг босмаҳонаси, Тошкент, Буюк Турон
кўчаси, 41-уй.

МУСТАҚИЛЛИК ВА МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

Миллатнинг маънавий такомили миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлиги асосида амалга ошади. Ана шу уйғунликни таъминлашнинг давлат сиёсати томонидан тўғри йўлга қўйилиши заминиди муайян миллий давлат потенциали юксалади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин, айниқса, бу масалага эътибор кучаймоқда. Маъмурий буйруқбозлик социализми замониди эса пролетар, синфий кадриятлар миллий ва умуминсоний кадриятлардан юқори қўйиларди.

Маълумки, маънавий маданиятнинг олий кўриниши гуманизм бўлиб, унда маънавий-ахлоқий кадриятлар ўзининг юксак даражадаги ифодасини топади. Бугун инсоният тарихи гуманизм билан суғорилганлиги, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида социал тенглик ва инсонпарварликни қарор топтириш нияти унинг бош мақсади бўлганлигини яхши биламиз. Шу муносабат билан Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, гуманизм бу ўзбек халқи миллий маънавиятининг ажралмас қисми бўлиб, унга зулм ва зўравонлик ётдир.

Халқлар ўртасидаги дўстликни ҳам мана шундай умуминсоний кадриятлар қаторига киритиш мумкин. Ўзбек халқининг меҳмондўстлиги, меҳр-оқибатлилиги бутун дунёда яхши маълум.

Мустақиллик шароитида Ўзбекистон олдида турган бош вазифа жамиятни маънавий жиҳатдан қайта тиклаш, миллий маданиятни етарли даражада баҳоламаслик ва инкор этишларга қарши тура билишдан иборатдир. Биз яхши биламизки, маданиятни байналмилаллаштириш миллийлик, миллий маданият ва миллий анъаналар такомилни тақозо этади.

Ўз вақтида КПССнинг миллийлаштириш сиёсати миллий маданиятларни яқинлаштириш ва қўшиб юборишдан иборат бўлган эди.

Миллий маданиятларни инкор этиш тенденцияси эса дастлаб В.И.Ленин ишларида бошланган. У миллий маданият шиорини пролетарларга эмас, буржуазия вакилларига хос деб билган. Унингча, байналмилал маданиятгина асл қимматга эга бўлиб, у ҳар бир маданиятдан фақатгина демократик ва социалистик элементларни олади. Ленин таъкидлаган эдики: «Бизнинг байрогимизга «миллий маданият» деб ёзилган эмас, унга «олий социалистик бирдамликка келиб бирлашувчи интернационалик» деб битилган». Ленин «миллий маданият» шиорини муҳофаза қилувчиларга марксистлар орасида жой йўқ деб қайта-қайта таъкидлаган. Ҳолбуки, ушбу ҳолатда умуминсонийликсиз миллийлик бўлмаганидек, миллийликсиз умуминсонийликнинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги ҳисобга олинмаган.

Аслида умуминсонийлик миллийликдан ташқарида бўлмай, у муайян заминда шаклланиб ривожланади. Шу боис бугунги кунда миллийлик ва умуминсонийлик муносабатларининг чуқур илмий таҳлили зарур. Агарда яқин ўтмишда миллийликнинг миллат ҳаётидаги ўрни

етарли баҳоланмаган бўлса, эндиликда миллий маданиятни ташқи таъсирлардан тўсишга интилиш бўлаяптики, бу икки ҳолат ҳам объективликка салбий таъсир қилади, яъни миллий маданият равнақининг секинлашувига олиб келади.

Шубҳасиз, ҳар қандай илм ўз маданияти, тарихи ва анъаналарини билан алоҳида аҳамият касб этади. Бироқ у фақат ўз потенциали ҳисобигагина эмас, бошқа миллат ва элатларнинг моддий ва маънавий кадриятлари ҳисобига ҳам бойийди. Ҳар бир фаннинг муваффақияти дунё халқлари маданиятидаги энг яхши томонларни ўзига сингдириши асосига қурилгандир. Миллий маданиятнинг ўзига хос ва ранг-баранглиги ўзаро таъсир ва ўзаро муносабатлардан келиб чиқади. Бошқа миллатлардан узоқлашиб ўз қобиғига ўралиш эса миллий маданиятга зарар келтиради. Лекин бошқа маданиятлар таъсирининг фойдасини таъкидлаган ҳолда, шуни қайд қилиш лозимки, ҳар бир халқ маданияти ўз заминидагина етилади, ўзигагина хос бўлган хусусиятларга эга бўлади.

Миллатнинг маънавий тараққиётидаги мураккаб ва кўпланли муаммоларнинг ҳал қилинишида тил сиёсатининг аҳамияти бекиёсдир.

Мустақиллик йилларида ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларнинг тобора ривожланиши бевосита билингвизм - иккитиллик бўлишини тақозо этади. Ўзбекистонда бу жараён ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида халқаро тиллар - инглиз, рус тилларини қўллаш олиш имкониятлари билан боғлиқ. Жаҳон микёсида расмий тил сифатида тан олинган инглиз тилида иш юритишга эришиш бу соҳадаги амалга оширилиши зарур бўлган улкан вазифалардан биридир.

Кейинги йилларда мазкур тилни ўрганишга бўлган қизиқиш айниқса ёшлар ўртасида тобора ортиб бормоқда. Бунда ҳукуратимиз амалга ошираётган ишларни алоҳида таъкидлаш лозим: Жаҳон тиллари Университети ташкил қилинди, республика Тил маркази барпо этилди, инглиз тили бўйича ихтисослаштирилган мактаб ва лицейлар очилди ва ҳоказо. Буларнинг барчаси мамлакатимизнинг келажакда бошқа давлатлар билан ўзаро сиёсий, маданий ва иқтисодий ҳамкорлигини таъминлашга ҳисса қўшиши шубҳасиз.

Ўзбекистонда миллатнинг руҳий ва маънавий камолотга етишишида диннинг ўрни бекиёс.

Халқнинг руҳий ва маданий юқсалиши, унинг ўзлигига қайтиши унутилиб бораётган байрам ва маросимларнинг қайта тикланишида ҳам намоён бўлмоқда. Бундай байрамлар қаторига Наврўз, Қурбон ҳайити, Рамазон ҳайитларини киритиш мумкин.

Албатта, бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири фақат эски урф-одат ва анъаналарни тиклаш ва халққа қайтаришдан эмас, балки замон талабига мос келадиган янги расм-русумлар ва одатларни ҳаётга татбиқ этишдан ҳам иборат.

Алишер МЎМИНОВ,
фалсафа фанлари номзоди

НУРИЛЛОХ

ЮЛДУЗЛАР ЁНАР МАНГУ, ДАРЁЛАР ОҚАР АБАД!!!

Ёш ШОИР ҳақ. Ишонмасангиз унинг сатрлари юрагига ҳисларингиз нигоҳини ботириб кўринг. Шуурингизни чақмоқдек ёруғ ва кескир ҳаяжон, азалий бир ҳижрондан чин изтироб тасвири ўз гирдобига тортади. Рост, бугунги шоирнинг аксари ўзлигини билмас аҳволда. Андоза олишида талвасада. Лекин шу депсиниши, алақ-чалақ тушлар оралаб ҳам иқтидори ва англови билан шеърятимизни ўз юксак мумтоз мақомига элтиши учун ихлос билан изланаётганлар бор. Бу эса шеърятимизни эртага албатта ЯНГИЛАЙДИ. Кўнглимизни янада софлайди. Ишонамизки, бу орзули шеърят юртида бугунги интилишига ҳавас ва умидворлик билан дуо қилиб турганимиз Нуриллоҳнинг дилтортар гулшани, мўъжизалар кўрсатар ўлани бўлажак!

Шеърят бўлими

АЗАЛИЙ МУҲИТ

Азалий муҳитдир бу, чақинлар топгай завол,
Титрар сўнгги бинафша захҳокнинг кўйнидадир.
Девми, ғорида шафқат, илонми тишида бол.
Куз туш кўрган камалак иблисининг бўйнидадир.
Тигларини яширди олам суронли асрор,
Абадий кун зулмати кўзларимга қасд қилар.
Ҳар тонг ғам саҳросига ботар ой заъфар озор,
Ҳар шом забун қуёшни судрайди алвастилар.
Ўлик тошлар бағрида мезонларим узилди,
Бошимдан тўкилди боз ҳақнинг заъфарон фасли,
Эй сайёд, меним ўнгу-тушларимда бузилди
Одам устихонидан тикланган умид қасри.
Шоҳбозлар саробини кўзларимга суртдим зор,
Оққушлар лоши узра жилва қилди-ку ўлим.
Қонади севги гули, ит теккан каби афғор,
Жаллоднинг кундасидан ўсган гул каби сўлим.
Хўрлайди суруди мунг, тупроққа белар мени,
Даҳрига нисорманам, руҳ қатлидан альбомон!
Эй дил, кўз ёш шомиди қайдан топарлар сени?
Кун захмидан дод, эй дил, кун қаҳридан альбомон!
Азалий муҳитдир бу...

МАҲБУБА

(Эҳтиром билан Шоҳинурга)

Ухлайди париваш, бул хурни излаб,
Олис маъволардан келади ҳилол.
Васли илинжида ёнар юлдузлар,
Кўклардан қошига қайтади хаёл.
Ухлайди лоларўй, сокин бу оқшом,
Зуғмини қиличга эвирган қотил.
Қурбонлиғ саҳарин истаб ютар қон
Қиличнинг дамидан бўса олган дил.
Кўкайим кесилган, озурда ҳар дам,
Севгим тупроғига юз босдим бедор.
Ёғду шалоласи остида шабнам -
Ухлайди ёғдуга кўмилган дилдор.
О, не тонг, бу кеча соврилса қамар,
Ҳайрат водийсига қамардай ботсам.
Эй, сеҳрига гизо, эй жон, кўрқаман,
Ухлайди оташдан чиққан раққоса.
Чорлар ухлаётиб, бунча дилафруз
Қай онда уволман билмагай биров.
Чорлар киприги - нур, кўзлари - тун қиз.
Сийнаси тўлқин қиз, лаблари олов.
Бас, йитар экансан, кўнгил, сен ёнма.

Кўлларига, етмай сен ўт ол, кўлим!
Ухлар хур, то хушим учгай, уйғонмас
Кумрол сочларида ухлайди зулм.
Қисматим не бўлар? Айтмас маҳлиқо.
Ва ҳеч қачон айтмас заволим нечун?!
Бир бор, фақат бир бор ўларман, аммо,
Ўзим - ўзим учун.

ЎЙИНЧИ

Тўйхонани чўғдек танинг куйдирар,
Бўз йигитларнингми, бузилган тинчи.
Оҳ урарлар сархуш, сархуш кийқирар:
Бўса, - дер - бир ширин бўса, ўйинчи!
Сочилиб неча ой, неча кун ошиб,
Хилолни таманно қиларсан қиздек.
Шавқингга беланар «ичган» тўйбоши,
Рақс осмонида порлоқ юлдуз, деб.
Ўйна, гарчи рақс нима билмайсан,
Сарв қаддинг телбарар алам измида,
Хуммора кўзларинг қизарган майдан,
Зулфларинг тўзгиган...
Сийнангда синади куйнинг жаранги,
Алвон яноқларинг шафқатсиз лаъма.
Қабоғингда занги маломат-рангин,
Маржон у - бўйнингга осилган лаънат.
Қизиган тўйхона, аласт аҳли эр,
Сени-да бағрига тортар бемалол.
Азоб тўдасига чанг уфураар ер,
Қон пуркайди сенинг юзингга шамол.
Ўйна, гарчи ғам, эй, бадбахт илоҳа!
Гарчи ёсуманнинг қисмати сенда.
Тундай қорайса ҳам мангулик оҳи,
Аросатнинг бўйи келса ҳам сендан...
Сен хурсан, кўк сари сарғайган осий,
Қон қусдим... қаламдан эмас қийлу қол.
Миллион йил илгари ўлганман балки,
... Сени севгандирман эҳтимол.

МЕН

Яралдим, тўзимсиз вулқонлар уйган
Култўда ичинда яралдим - гумроҳ.
Ҳалок бўлдим қуёш қулаган кўйда,
Фақат ҳалок бўлдим, ўлмадим илло.
Қаҳрабо заволим тутган борлиқда,
Бир дод кетмас субҳи-шомимдан йирок.
Мен йўқотилганман, сўнгсиз хорлиқдан,
На осмон асрайди мени, на тупроқ.
Чарх урарман чархи даввордай зор-зор,
Гардун ўқларида мен беҳимоя.
Бори жисмим тўзон чекар хокисор,
Ҳасрат ёбонига соларман соя.
Бир оҳ макон топмас токи гумроҳнинг,
Йўқдир мангуликда ойдин қазоси.
Мен манзилсиз мардуд, қодир Оллоҳнинг.

Ул Одам Атога берган жазоси.
Эй шамол, маъно топ, ули, маъно соч.
Тўзғит, телба кулгу - ҳилол - тўлмаган.
Юз бурдим ҳар сари, кулдим ялонғоч,
Қадримга йиғламам - қадрим бўлмаган.
Яралмишим ҳасрат, ҳасратдир тақрор.
Ул хато лаззати Одам Атода.
Мен - тонгни кўрмаган жаҳаннамдан хор,
Фарёдким, мен оғир келдим бақодан.

* * *

Асру асрлар зорин чекар озурда дунё,
Кўҳна дунё қисмати кечади хур ёшимдан.
Шом бу қуёш қатлида бағрим қони-чимилдик,
Жайхунча надомат бор ҳар қатра кўз ёшимда.
Эй азиз, ҳар зарраи харобга урайми бош,
Ва ё ул чўнг тоғларни ураинми бошимга?!

Ҳамиша пушаймонман, ҳамиша пушаймонман.

Қорайган товонимда куяр сайри кун доғи,
Ғамнок устixonимда чатнайди заъфарон ой.
Теграмда ётар нурдан яралган соз синиғи,
Осий кипригим узра титрар устунсиз сарой.
Гар кўкранимга етса чақмоқ топар ҳалокат,
Нураб ётган елкамда йиғлар ярадор хумой.

Ҳамиша пушаймонман, ҳамиша пушаймонман.

Кўйим кўкни куйдирган, куйланмагай бу кўйим,
Итлар дарбадар бунда, кушлар айрилган хушдан.
Беор қичқириқларда, бузилган рақсларда
Чечаклар тупроғига ботар нур ҳам, фаҳш ҳам.
Базм бу, фаришталар лаънатлаб кетган базм,
Мен шайтонлар масҳара қилган базм ичра -
шам.

Ҳамиша пушаймонман, ҳамиша пушаймонман.

Дўзах фарёди, ҳар тонг нафаси билан келар,
Ҳар япроқ томиридан келади хокнинг бўйи.
Ҳар хилқат тўзон бўлиб йитар рубъи маскунда,
Жувонмарг кўлим қани, қайда сарғайган рўйим?
Даврон етти қат ердан шафақ қадар оташин,
Даврон дабдабасида сарғайиб борар ўйим.

Ҳамиша пушаймонман, ҳамиша пушаймонман.

Одам заҳмимга сингиб кетар ёмғирлар, қорлар,
Етса номсиз узлатга етгайдир лошим менинг.
Юлдузлар ёнар мангу, дарёлар оқар абад,
Чарақлайди соҳиби зарра - қуёшим менинг.
Илло фалак нолаши жонимга тушар мудом.
Бот-бот бош тутарману, бағримда бошим менинг,

Ҳамиша пушаймонман, ҳамиша пушаймонман.

НУРУЛЛОҲ (Нурулла Нарзуллаев) 1974 йил Оқдарё туманидаги Бутанош қишлоғида туғилган. 1993 йилда Самарқанд зооветеринария техникумини тугаллаган. Ёш ёзувчиларнинг Республика семинар-кенгаши иштирокчиси. Ҳозир «Инсон ва қонун» газетасида хизмат қилади.

Баҳодир КОБУЛ

СОЙ БЎЙИДАГИ УЙ

Хикоя

- Эна, у жарлик қилманг, - деди мулойимлик билан ўғил, - Ё меникига, ё акамникига кучиб ўтинг, кўни-кўшнилари олдида тоза уятга кўяяпсиз.

Ойгул момо хира кўзларини олис-олисларга қалаганча минғирлади:

- Нега уят буларкан, болам. Хулога шукр, ҳамма нарсам етарли, келинларим бири қўйиб, бири хабарлашиб турибди. Ана, қизинг, Санобар неварам ҳаммаша ёнимда, тагин нима керак?

Ўғил хорғин «уф-ф» тортиб қўйди. Мана, уч ойки аҳвол шу, энасини шундоққина сойнинг нариги бетилаги, яқинда қуриб битказилган ховлисига кўчириб опкетолмай гаранг. Гапини каранг, ўлиги чолидан қолган чордеворлан чиқсин эмиш...

- Хўп, болам, - деди бир маҳал Ойгул момо солмоқдаб - Пешиндан сўнг келгин, кучиб утаман...

Ўғил шаҳд билан ўрнидан кўзғолди, назарида, бирпас туриб, бир оғиз гапирса энаси тагин айниб қоладигандек.

- Хўп, энажон, - деди у анчайин хурсанд оҳангда, - шундай қилинг, пешиндан сўнг эшак опкеламман...

Ойгул момо енгил қаламлар билан узоклашиб бораётган ўғли кетидан маъюс термулиб қолди. Унинг хаёлчан нигоҳларида, «ах, нодонгина болам-а, сен нимани ҳам тушунардинг», деган уй қалқиб турарди. Камшир кўнгли тубидаги ўша «нима»ни тушинадиган кимсани излагандек ховлига юзланди.

Қиёлага юзлантириб қурилган муъжазгина айвонли уй камширга жуда қадрли. Бу ердаги ҳар бир тош-кесак, ҳар туп дарахт раҳматли чоли - мулла Қодирни эслатиб турарди. Айниқса, манови - айвондан бошланиб, тўппа-тўғри сойга олиб тушалдиган тош йўлакни айтмайсизми? Ойгул унга ҳар гал кўзи тушганда, ҳар гал оёқ қўйганда ўша олис хотиралар бир қур жонланиб

мажруҳ кўнглини илтиб ўтали. Ахир, бу тош йўлакнинг қурилиши жуда ғалати бўлганлида. Ўшанда камшир йигирма яшар сулувгина келинчак эди.

Тонг пайти сув келтириш учун сопол кўзани кўтариб сойга энди. Эрта кузнинг муздеккина эпкини юз-кўзларини, сочларини силаб-сийшалаб эсар, вужудига ажиб бир тетиклик, енгиллик бағишлар эди. Ойгул келин қатта-кичик тошларга оҳиста-оҳиста оёқ илиб, бир амаллаб сойнинг тиник сувидан кўзасини тўлдирди. Сўнг, андак нафас ростлагач, яна қийнала-қийнала юқорилай бошлади. Бир пайт тонг шудрингида намикқан ўт устида оёғи сирғалиб кетлику мувозанатини йўқотди, заифгина, "ву-уй", деган сас чиқариб сой томон ағдарилди. Қўлидаги кўза ланғирлаб пастга юмалаб кетди. Ойгул келин ашил-ташил ўрнидан туришга чоғланди. Шу пайт ўзи томон шитоб эниб келаятган эри - мулла Қодирнинг барваста гавласига кўзи тушди. Мулла Қодир кўз очиб юмгунча хотинининг тепасида пайдо бўлди. Унинг сийрак киприкли, қўй кўзлари хавотиру ташвишга лиммо-лим эди.

- Ойгул, тур, нима бўлди сенга? - деди мулла Қодир хотинини кенг кучоқларига олиб ўрнидан турғизар экан.

Ойгул келинчак уялиб кетди. Лекин эрининг кучоғига баттар суқилди. Юзларини қуруқ пичан ҳили уриб қолган эрининг чопонига қаттиқ босиб, ажиб бир туйғудан ҳик-ҳик йиғлашга тушди.

Ўшанда мулла Қодир Ойгулнинг қаршилигига ҳам қарамай, уни уйгача кўтариб келганли. Оралад бир неча кун ўтиб, мана шу тош йўлакни қурганли. Ўшанда мулла Қодир Олмонсойдан эшаклаб тош ташиган, ора-чора тўхтаб, чопони барига пешона терларини сидира-сидира, ховлида қуймаланиб юрган Ойгулга жилмайганча қараб-қараб қўйганли...

Ойгул момо ихрав ўрнидан кўзгалди. Узок вақт хаёлларга чўмиб ўтирганидан оёқлари уюшиб қолганди. Кампир тиззаларини укалади, шу баробарида, кенг-мўл этакларини тартибга келтирди. «Нарсаларимни йиғиштириб кўяй, - уйледи у, - хали-замон кенжам келиб қолади».

Ойгул момо тошйўлак бўйлаб уй томон юриди. Унинг қиёфасидаги жиддийлик, юриштиришидаги салобат мулла Қодирдан «оққан». Тўғрироғи, кампир эри ҳақида уйлай-уйлай, беихтиёр, унинг хислатларини, феъл-атворини ўзига синглириб олганди. Аҳ-а, раҳматлик эри нечоғлик серсавадат, вазмин киши эли-я?! Кам гаширарди. Лекин ҳар бир гап-сузи маъноли-маъноли, юракларни ўзига эл қиладиган бўларди. Ахир, беқорга «мулла Қодир» эмасди! У кишининг ўқиб туширган китоблари ўзи бир дунё эди. Қуръони каримни ёд билар, ҳатто ҳар бир оятини тушунтириб-тушунтириб берарди. Афсуски, унинг ана шу билимдонлиги бошита етди. Қиш-қировли кунларнинг бирида уни Шўронинг ғалати-ғалати кийим кийган, важоҳатидан от ҳуркалиган оламлари олиб кетишди. Мулла Қодир шу-шу қайтмади. Оралад беш йил ўтиб Ойгул момо икки боласи билан тул қолганини англади.

Кампир эрининг қуюқ соқолга чулганган, буғдойранг юзини, ҳамиша уйчан кўзларини хотирлаб беихтиёр ўпкаси тўлиб кетди. Хира кўзлари силқиб чиққан аччиқ ёшлардан баттар хира тортди. Тўхтаб, узун енгларини бир зум юзига босди.

Ойгул момо, ўзини андак босиб олгач, чуқур «уф-ф» тортиб ичкари кирди. Уй ичи озола. Бирок алланечук файзсиз, ҳувуллаб ётарди. Турдаги эски сандиқ устида уч-тўрт кўрна-ёстик тахлаб қуйилган. Девордаги миҳларга кампирнинг кийимлари осилган.

Ойгул момо ҳеч нарсага эътибор бермай бурчакдаги эскигина кўзани қўлга олди. Бу ўша - тошйўлак қурилишига сабаб бўлган, қадрдон илиш.

Кампир ташқарига чиқди. Жавдирабгина теваракни кузатди. Хира кўзлари яқин-атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, яна

тош йўлак бўйлаб битта-битта юриб, сой томон эна бошлади. У негадир шу тобда ҳувв ўша келинлик давридагидек кўзага сув олиб чиқишни истаб қолганди.

Ойгул момо хаёлларга чулганганча ҳовли этагига етар экан, назарида орқасидан мулла Қодир кузатиб тургандек туюлди. Энтикиб, беихтиёр орқасига ўгирилди. Бирок мунгайибгина турган пастаккина уйилан бошқа ҳеч нарсага кўзи тушмали. Кампир яна сой томон одимлади. Негадир ҳаяжонланар, юраги тез-тез, гул-гул урар эли.

Кеч кузнинг хорғин куёши тик кўтарилган. Ҳаво илик. Сой бўйида тизилиб кетган баланд-паст дов-ларахлар заъфарон, сийрак барглари енгил, енгилгина чайқаб турибди. Соининг тошдан-тошга урилиб оқайтган суви тин-тиник эли.

Ойгул момо бир амаллаб кўзани сувга тўлғази. У ҳамон ўз-ўзидан ҳаяжонланар, энтикар эли. Кузи марҳум эрининг уйчан чехрасидан бошқа нарсани кўрмасди.

Ойгул момо довдираб-қалтираб юкорига кўтарила бошлади. Кўзи тиниб, боши ғув-ғув айлана кетди. Негадир шундоққина қулоғи остида мулла Қодирнинг «Ойгул, нима бўлди сенга?» деган хавотирли сузлари жаранглади. Шу пайт кампир чайқалиб кетди. Афтидан, калиши учи тошга қоқилди, хойнаҳой. Ойгул момо заифгина «ву-уй» деган товуш чиқардию сой томон қулади.

- Эна, кўзингизни очинг, эна!

Ойгул момо хира кўзларини аранг қия очди. Жимир-жимир нарсалар орасидан кенжа ўғлининг хавотиру ҳаликка тўла юз-кўзи кўринди.

Кампир беихтиёр яна кўзларини юмди. Лаълари секин пичирлади:

- Ҳаммангиздан розиман, болам... Мени... мени... отангнинг ёнига...

- Нималар деяпсиз эна, - беихтиёр кичкириб юборди кенжа ўғил, - Ахир, сиз...

Ойгул момо яна кўзларини бир зум очиб қайта юмди. Лаъларида алланечук табассум котиб қолди.

Холик ХУРСАНД ўгли

Холик ХУРСАНД ўгли. Чопон кийган аёл

ЧОПОН КИЙГАН АЁЛ

Қисса*

* Журнал нусхаси (Юртимизнинг сўнгги юз йилликдаги тарихи аке этган ушбу асар асли ҳажман анча катта. Афсуски, журнал имкониятидан келиб чиққан ҳолда, уни жиддий қисқартиришлар билан чоп этмоқдамиз. Умид қиламизки, китоб нашрида қисса ўқувчилар қўлига тўлиқ етиб боради - Таҳририят).

* * *

Кизалоқ тунда туғилди...

Туғилишданок тақдир унга душман бўлди. Чақалок овоз бериб ўзининг бу дунёга келганидан хабар бердию, шу чақалокқа ўз юраги тагидан жой берган она тўлғоқ азобида оламдан ўтди.

Чақалокни момоси боқди. Келгусида бахтли бўлсин дея унга Бахтигул деб ном бердилар.

Чақалок тўймас ва йиғлоқи эди. Йиғлаганда муштчаларини тугиб, оёқчаларини таранг чўзиб, кучаниб, қақшаб йиғлар, момоси унинг овқатга талпинишини кўриб:

- Бунинг очкўзлигини кўр! - дер эди ёқасини ушлаб. - Шу очкўзлиги энасининг бошини еган...

Баъзи кечалар чақалок тинимсиз йиғлар, бундай чоғлар кампир учун ҳам, чақалокнинг отаси учун ҳам азобли кечар, кампир кучаниб йиғлаётган гўдакнинг оғзига сўлгин кўкрагини тикар, аммо чақалок шу заҳоти кампирнинг сутсиз ва тамсиз елинидан юз ўгириб, яна йиғлай бошларди.

- Ё худо-ё, азобим кам эдими? - дея нола қилар эди кампир безор бўлиб. - Ҳақлигинг рост бўлса ё мени ол, ё шу норастан!

- Кўйинг, эна, қарғаманг, - дер эди бундай пайтлари ўғил. - Увуддан тўймагани учун жилаяпти бу бечора.

Кампир тақдирдан нолиб, чақалокқа кўшилиб йиғлай-йиғлай тонглари отқизар эди.

* * *

Бахтигул беш ёшга кирди.

Кизалоқ отасига қаттиқ меҳр қўйди. У яйловга сурув ҳайдаб кетган отасини кун бўйи орзиқиб кутарди. Отаси келганда эса сертомир, дағал қўлларини юзига суриб, эрқаланиб ўпар, тунда ҳам унинг ёнча ғужанак бўлиб нозик қўлчалари билан шувоқ ҳиди анқиб турган бўйнидан кучиб ухларди. Буни кўрган ота ҳам ажабланиб:

- Ёпирай, муштдай жонга ҳақ дойим шунча меҳрни топширадим-я? - дерди.

Бир тонг кизча уйғониб қараса, момоси тўшагидан пастда, капанинг ўртасида ғужанак бўлиб, отаси эса қапа эшиги олдида сув тўла мешни чангаллаганича тиришиб ётарди. Бахтигул додлаб йиғлаб юборди. Қапа одамга тўлди. Барчанинг кўзи икки жасадда; даҳшатли бир куч ҳар икки тананинг мушакларини тортиб, гавдаларини тириштириб ташлаган, ҳар иккисининг кўз қорачиғи ўнг томон қовоқлари тагига кириб кетган, бўйинларининг томири ғурра бўлиб чиққан, изтироб ифодаси қотиб қолган юзлари, нотабиий ва даҳшатли тиржайиб турган очиқ лабларида катта-катта гўнг пашшалар ғужғон ўйнард.

Овул оқсоқоли оппоқ бароқ қошларини чимириб ўликларни синчков кўздан кечирган сари пешонасидан тер чиқиб, ранги ўча борди ва ниҳоят бир хулосага келдими, одамларга ўгирилиб оғир хўрсинди-да:

- Ўлатга ўхшайди, - деди оҳиста.

Капага сукунат чўмди. Сўнг ҳамма ўзини эшикка урди.

Оқсоқол охирида шошилмай капдан чикди. Бу

умрини яшаб бўлган одам учун ўлим кўрқинчли эмас эди. Оқсоқол ёнидаги икки қарияга:

- Одамларни тўпланг! - деди ва овул ўртасидаги кўтонга бориб, ҳассасига таянганча элни кута бошлади.

Оқсоқол бир замонлар бобосидан ўлат ҳақида эшитган, у туфайли бутун бошли элатларнинг қирилиб кетгани, ўлат тарқалганда одамлар орасида ўта шафқатсиз қонунлар ҳукм суришини яхши билар эди. Мабодо овулда ўлат тарқалганини қўшни қишлоқдагилар сезиб қолишса, бу овулни ўраб олишади-да, бирор жонзотни чиқаришмайди. Чикишга уринганларни эса, узун хомага ўрнатилган темир чангақлар билан уриб ўлдиришиб, чуқур ўрага ташлаб ёқиб юборишади. Бундай пайт раҳм-шафқатга ўрин йўқ, тирик қолиш учун кураш қонуни шуни талаб қилади.

Овулдошларининг тўпланганига қарамай, бир-бирига яқинлашишдан хуркиб турганини кўрган оқсоқол тилга кирди:

- Қариндошлар. Бу ўлатми-йўқми аниқ билмайман. Агар ўлат бўлса - Оллоҳнинг ғазабига учрабмиз. Агар ўлат бўлмаса - бизнинг бахтимиз!

Оқсоқол чуқур тин олди. Бир-икки аёл товуш чиқариб йиғлади. Оқсоқол гапида давом этди:

- Қирк йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади. Овулдан ўлат чиққанини яширамиз. Бу сир очилса - ҳаммамизни ўлдирадилар. Бу балодан қутулишнинг иложини қилайлик. Тўғрими, халойиқ?

Одамларнинг маъқуллаган овозлари эшитилди.

- Ҳозир, менинг кўзим олдида, барчангиз бир-бирларингиз билан кучоқлашинглар. Тоқим, бир-бирингиздан хуркиманглар. Гумон имондан ажратади. Ҳаммангизнинг имонингиз бир бутун бўлсин.

Шундай дея, оқсоқол ёнидаги икки қария билан кучоқлашиб кўришди.

Ё бир умумий қувонч, ё бир умумий бахтсизлик пайтида одамларда руҳнинг кўтаринки ҳолати намоён бўлади. Бахтсизликлари ва тақдирларининг бир хиллигини англаган одамлар, оқсоқолнинг гапларидан сўнг, бир-бирлари билан кучоқлашиб ўпишарканлар, кўзларига сидқидилдан ёш олардилар.

Оқсоқол қўл кўтариб ишора қилди. Ҳамма жимиди.

- Итларнинг ҳаммасини тутиб ўлдиришлар! Майда мол, қора мол, ҳаммасини бир тўп қилиб ҳозирок тоққа, Санжартовнинг орқасидаги Ўрбулокқа қараб ҳайданглар. Қолганларинг кўчни тахтланг. Йўлда одам учраса: «Бу йил тоққа эрта кўчдик», - денглар. Ўрбулокқа кўчиб борсак, қолганини тақдирдан кўрамиз. Энди тарқалинглар!

Оқсоқол мункиллаб ўз ўтовни томон кетди. Одамлар тарқалиб, қапа ва ўтовларни шошилинч буза бошладилар.

* * *

Бахтигул очикди.

Тиришиб ётган момосининг жасадини туртди:

- Момо, туринг, очқадим, - деди ҳиқиллаб.

Момоси турмади, одатдагидай унга дастурхон ёзиб, нон, қаймоқ бермади. Шунда кизалоқ Жумагул момосини эслади. Қачон ёнига борса, бошини силаб,

эркалаб, кўлига бирор егулик берар эди...

Бахтигул қападан чикди. Жумагул момо кўтонда кўганларнинг қозигини суғураётган экан. Қизалоқ унга яқинлашди:

- Момо, очқадим.

Кампир уни кўриб нарироқ қочди.

- Момо, нон беринг, - деди Бахтигул кўл чўзиб.

Кампирнинг серажин юзларига ғазаб кўпди. Ердан куриб қолган таппини кўпориб Бахтигул томон отдида:

- Кема, жувонмарг! - деди қарғаниб.

Бунақа муомалани кутмаган Бухтигул йиғлаб юборди.

Жумагул кампир яна қарғанди:

- Хе, довшинг ўчсин сен шумқадамнинг!

- Бас қил-э, қанжиқ! - Орқадан оқсоқолнинг қахрли овози эшитилди. - Шу кунингдан кўра, ўлсанг бўлмайдим, Жумагул!

Кампир эрининг ёш айлана бошлаган кўзларига қараб, бирдан сўникди ва кўганларни судраб узоқлашди.

- Жилама, қизим, - деди оқсоқол. - Жиламагин.

- Очқадим, - деди Бахтигул ҳўл муштчаларини

кўзига ишқаб. - Нон беринг.

- Ҳозир олиб келаман! Фақат сен жилама!

Оқсоқол ўтовдан бир коса қатик билан бир бўлак нон олиб келиб, косани Бахтигулга яқинроқ жойга, нонни коса устига қўйди.

- Кел, жигарим, егин!

Дўмбоқ кўлчалари билан нонни тиззасига босганча ушатиб, қатикқа ботириб ея бошлаган қизчанинг нозиккина, ҳимоясиз гавдасига термуларкан, кўнгли тўлиқиб кетган оқсоқол бу норасидага ҳеч қандай ёрдам беролмаслигини ўйлаб эзиларди. Ўлат теккан икки кишининг орасида туни билан ётган бу қизчага ҳам тақдир ўз шафқатсиз ҳукмини чиқариб бўлган, энди унга ҳеч бир кимса яқинлашмаслиги керак!

Шу орада ўликлар ётган қапа ёнида чуқур ўра қазилиб битди. Қариялар узун дастали чангақлар билан ўликларни судраб ўрага ташладилар ва кўмдилар. Қапанинг ичига эса бир неча боғ қуруқ шувок ташладилар.

Оқсоқол буйруғига кўра кўтон ўртасида кичкина қапа қурилди. Оқсоқол унинг ичига шолча, бир кўрпа ва бир ёстиқ тўшатди. Ўзи капанинг увуқларини тортиб кўриб, мастаҳкамлигига амин бўлгач, икки меш сув, ўн дона нонни ичкарига киритиб, дастурхонга ўратиб қўйди.

Кейин ўзи бориб Бахтигулни қапа ёнига эргаштириб келди.

- Қапага кир, жоним қизим.

Кўлида қатикли косани қўймаган Бахтигул қапага кирди. Оқсоқол эшик олдида туриб:

- Анов дастурхонда нон бор, - деди кўли билан кўрсатиб. - Манов мешларда сув бор. Биқинидан аста боссанг, сув чиқади. Тушундингми, қизим?

- Билдим, - деди Бахтигул жовдираб.

- Кечаси энгаракни ёпиб ёт, хўпми?

- Хўп, бобо, ёпиб ётаман.

Бир ўсмир келиб оқсоқолга юкларнинг тайёр бўлгани хабарини айтди.

- Тайёр бўлса, ортаберинглар! - буюрди оқсоқол

ва йигитчанинг кетмаётганини кўриб: - Яна нима гап? - дея сўради.

- Қорабой тутқич бермади... - деди ўсмир.

Қорабой Бахтигулларнинг ити эди. Чол бир зум ўйланиб тургач:

- Майли, тегманглар. Юкни тезроқ ортинглар, - деди ва Бахтигулга қаради. - Сен шу ердан чикма, қизижон.

Кўп ўтмай юкларни уловларга ортиб бўлдилар. Кўч қарвони турналардек тизилиб йўлга тушди.

Қарвон тепаликдан ошиб, кўздан пана бўлгач, оқсоқол ўзи тайёрлатган машъални ўт ёниб турган бир ўчокдан ёқиб олди ва келтириб ўлим бўлган қапа ичидаги шувок боғларининг устига ирғитди-да, узоқроққа бориб капанинг алангаланишини кутди.

Тутуни осмонга ўрлаб ёнаётган капанинг ёнида Қорабой пайдо бўлди ва чўнқайиб ўтириб, тумшугини осмонга чўзганича аламли увлай бошлади.

Бу товушни эшитиб Бахтигул қападан югуриб чикди. Кўзи ловуллаб ёнаётган ўз капаларига тушгач, қизалоқ югуриб келасола Қорабойнинг бўйнидан қучганча, кўшилишиб изиллаб йиғлай бошлади.

- Юр, қизижон, - деди оқсоқол Бахтигулга яқинроқ келиб. - Қапага кир.

Бахтигул яна чолга эргашиб келиб, қапага кирди.

- Момом қаерда? Момом келсин! - деб йиғлаб ялинди оқсоқолга қизча.

- Жилама, жигарим, - деди овози титраб оқсоқол.

- Тақдир чаннағир бераҳм. Сени худойга топширдим...

Чол хўнграб йиғлаб юборди ва шарт ўгирилиб, қарвон ортидан йўлга тушди.

Хувўллаб қолган овулда, тутаб ёнаётган қапа олдида ўтириб увлаётган Қорабой исмли ит билан тақдир бир кунда эл-уруғидан ажратиб ташлаган қизча - Бахтигул қолди.

* * *

Эрта саратон, куёшнинг кучга энган маҳали. Қир-адирлар, чўлларда ўт-ўлан сарғайган, кўчманчи ўзбекнинг баҳорги чўл яйловларидан тоғ яйловларига айни силжийдиган палласи...

Юрилабериб чуқурлашиб қолган, гиёҳ ўсмаган сўқмоқдан тизилиб кўч қарвони бормоқда. Бошида икки отлик йигит; полвон келбатлисининг бир кўли жиловда, иккинчи кўли тиззалари устига кўндаланг кўйилган милтиқда, ёнидаги ҳамроҳи билан гурунглашиб борапти. Бу йигит кўчманчи овул оқсоқолининг жияни Темир полвон. Унинг тагидаги саман от тумшуги ёнида гўж бўлиб учаётган митти пашшаларни қувиб бош силкийди.

- Полвон, кўзингиз ўткир. Қаранг, ўнг томонда ғажир айланаяпти, - деди ҳамроҳи дашт тарафни кўрсатиб.

Полвон шу томонга қараб, осмонда қанот қоқмай айланиб учаётган ўлимтихўр ғажир кушларни кўрди. Кўлини пешонасига соябон қилиб даштни кўздан кечирди.

- Бир нарса борга ўхшайди, - деди Темир полвон.

- Кетдик, бориб кўрамиз.

Икки отлик ортларида думли юлдуздек чангли из қолдириб дашт томон елдилар.

Қора доғ бўлиб кўрингани - ориклар кетган ит экан, отликларни кўриб, аламзада гингшиганча уларга пешвоз чиқди. Итнинг ёнида қизил олача кийган беш-олти ёшлардаги қизча хушсиз ётарди. Полвон сакраб отдан тушди ва қизчани чалқанча ётқизиб кўксига қулоғини тутди.

- Тирик экан. Кўча олиб борамиз!

Қизчани отга ўнгариб кўч томон елдилар. Қора ит уларга эргашиди.

Полвоннинг бир қизчани топиб келган хабари кўчага бир зумда тарқалди. Карвон тўхтади. Полвон қизчани ерга тўшалган чопон устига ётқизди.

Дарров бир косада сув келтирдилар. Полвон желаги ўнгирини хўл қилиб қизчанинг оғзига сув томиздира бошлади.

Томоғига сув ўтган қизчанинг киприклари ожиз тебрангандек бўлди. Пичадан сўнг ютиниб қўйди. Полвон қизчанинг ўзига кела бошлаганини сезиб, бир ҳовуч сувни унинг юзига сепди ва желаги ўнгири билан елпиб шамол берди. Қизча энтиқиб кўзларини очди. Одамларга маъносиз қараб олгач, яна беҳол кўз юмди.

Темир полвон қизчанинг бошини кафтида хиёл кўтариб сув тутди. Унинг очкўзлик билан сув ичаётганини кўриб:

- Шошма, қизим. Шошилмай ич, сув кўп, - деди.

Ташналиги қонган қизча эгилиб турган одамларга бир-бир қараб чиқди. Термулиб турган кўзларда ҳамдардик балқиб турганини кўрдими, афтини аянчли бужмайтириб, товушсиз йиғлади. Лекин кўзларидан ёш чиқмади.

Кўз ёшсиз йиғи ғалати туюлар экан. Полвоннинг кўнгли юмшаб, қизчани бағрига босди.

Темир полвон қизчага ярим косача қатиқ ичирди ва катта эшакда кетаётган хотини Зубайданинг қўйнига жойлади. Кўч йўлга тушди.

Қизча дарров ухлаб қолди. Бутун йўл бўйи икки марта уйғониб сув сўради.

Кўч қуёш ботаётганда Бойсунтов тизмасининг этагида, арчазорлар орасидаги ям-яшил майдонга етиб борди. Бу ерни Булоқли деб аташарди.

Юкларни туширдилар. Оқсоқол ўтов ва капаларни ўрнатишни эртаги кунга қолдирди. Уловларга ем бериб, қоронғу тушгунгача кўчнинг бойлоқлик ўрамларидан ўзларига шамолпана қилиб олдилар ва гилам тўшаб, устидан кигиз ташлаб, тунашга тайёрландилар.

Кечки нонуштага овул эркаклари Темир полвоннинг дастурхони атрофида йиғилдилар. Ой ёруғида гурунглашиб ўтирдилар. Гурунг асосан бугун топилган қизча хусусида бўлди. Ҳар ким Ҳар хил фикр айтди. Сухбат сўнгида:

- Темирбой, - деди оқсоқол, - эрта Бойсунда сешанба бозори. Сен эрта туриб, барвақтроқ бозорга етиб бор. Жарчи чақиртир. Фарзанд ширин нарса, ота-онаси қон бўлиб юргандир... Савобини ол. Уйингни ўзимиз тикамиз. Хўпми, жиян?

Темир полвон рози бўлди.

- Хўп, тоға.

...Полвон уйғонганда тонг бўзариб қолган эди. Полвон ўрнидан турди, тоғнинг салқин шабадасидан эти жунжикиб, елкасига чопонини олди. Отидан

хабар олганди, отининг бошига илиғлик тўрвани кўриб, хотинидан мамнун бўлди. Булоқ сувида юзини юшиб қайтди. Ўтириб нонушта қилди.

Отга мингандан сўнг:

- Зубай, болаларга эҳтиёт бўл, - деб тайинлади хотинига. - Кечгача қайтаман.

Зубайда узоқлашиб бораётган эрининг ортидан анча вақт қараб турди. Полвон сўқмоқ муюлишида кўздан пана бўлгандан кейингина тўшақда ухлаб ётган болалари олдига келди.

Топилдик қизча бир текис нафас олиб ухларди.

Зубайда ҳаётдан ҳеч нолимас эди. У Темир полвонга суйиб теккан эмас, турмуш қурганидан сўнг, ундаги табиий меҳрибонликни, мардликни кўриб, оқиллигини тан олиб, суйиб қолган эди.

Турмуш қурганларининг учинчи йили биринчи фарзандлари туғилди. Отасидек полвон бўлсин деб исмини Шерназар қўйдилар. Бола энди юриб бошлаганда ич кетти касалига йўлиқиб, узоқ ётди. Унинг тирик қолишини мўъжизага йўйдилар. Бу орада иккинчи фарзандлари Эрназар туғилди. Бола жуда соғлом ва тетик эди. Бир ярим яшарлигидаёқ юриб кетди. Шерназар укасига қараб юришни ўрганди. Соғлиги изга тушганига қарамай нозик ва қувватсиз бўлиб ўсди. Ҳозир тўққиз ёшида ҳам бўйи олти яшар укасидан деярли фарқ қилмас эди.

Зубайда Шерназарнинг бошини силаб қўйди. Унинг ухлаб ётганда ҳам қошларини чимириб, юзидаги доимий жиддийликни сақлаганини кўриб:

- Қобокларингга ўлай-да! - деб суйди ва Ҳар иккаласини туртиб уйғотди.

Оқсоқол ажратган кишилар келиб Темир полвоннинг ўтовини қура бошладилар. Зубайда бўғларни бузиб, уларга ёрдамлашиб турди. Шерназар билан Эрназар эса, ўтган йилги ўчоқни лой билан суваб тиклашга унадилар.

Топилдик қизча ўтовнинг чамбарагини ўрнатиб, увукларни боғлаб тугатган маҳалда уйқудан уйғонди. Муштчалари билан кўзини узоқ ишқалади. Ўрнидан туриб бақир-чақир билан ўтов тикаётган одамларни кўриб ранги қув ўчиб, ҳиқиллаб йиғлай бошлади.

- Ҳа, жоним қизим, уйғондингма? - деди чопқиллаб келган Зубайда уни бағрига босиб. - Жилама, қизижон! Бўйларингга ўлай, жилама!

- Кетманлар! - деди қизча ялиниб, унинг бўйинидан маҳкам кучганича.

- Ҳеч қаёққа кетмаймиз, қизижон. Сен жилама, хўпми?

- Мени ташлаб кетмайсизларми? - деди қизча кўзлари жовдираб.

- Йўқ, қизижон, сени ташлаб кетмаймиз! - деди Зубайда қизчанинг кўзларини енги билан артиб овуларкан. - Нон-пон ейсанми?

Қизча «ҳа» дегандек бош ирғади.

- Аввал бетингни ювамиз, тўғрима?

Қизча яна бош ирғаб маъқуллади.

Зубайда уни етаклаб булоқ бошига олиб борди. Ҳовучлаб сув олиб, қизчанинг юзларини, қўлини ювди ва қўйлагининг этаги билан артди.

Қўллари лой Эрназар чопиб келиб қизчадан:

- Уйғондингма? - деб сўради.

Кизча унга ҳайрон бўлиб қараб турди.

Эрназар сўрашда давом этди:

- Отинг нима?
- Отим Бахтигул.
- Сен қандай бўлиб йўқолдинг?
- Йўқолмаппан...

- Ие, сени дадам топиб олдилар-ку!

Қизчанинг лаблари пирпираб, йиғламсиради.

- Эрна, кўп лақилламай, ишингни қил! - ўдағайлади ўғлига Зубайда.

Эрназар онасига норизо қараб кўйиб:

- Юр, - деди кизчага. - Ўчоқларни созлаймиз.
- Бахтигул ҳали овқат еган эмас. Сен ишингни қилабер.

Қизчани овқатлантиргач, Зубайда Эрназарни чақирди.

Ўчоқни созлаган Шерназар онасига ёрдамлаша бошлади, Эрназар эса Бахтигулни эргаштириб ўйнаб юрди.

Бахтигул олдига борган одамнинг меҳрибонлигини кўриб, ташлаб кетмасликларига ишониб, кўнгли тинчланди ва тенгдошларига элакишиб кетди.

Темир полвон қуёш эндигина ботганда шаҳардан қайтиб келди. Овул ўз одатий ҳаёти билан яшар; бугун қурилган ўчоқларда гуриллаб олов ёнар, кўй-қўзилар соғинчли маърашар, ўхтин-ўхтин итлар вовуллаб кўярди.

Эрназар келиб жиловни тутди. Темир полвон отдан сакраб тушиб, эгардан хуржунни олди. Хотини хуржунни олиб ўтовга киритди.

Полвон увишиб турган оёқлари чигалини ёзиш учун бироз депсиниб тургач, отни нарироққа олиб бориб, юганини оғзидан чиқариб, нўхтани бошига кийгазди ва нўхта арқони учудаги темир гулмихни оёғи билан босиб ерга қокди.

- Шерна қаерда? - деб сўради Темир полвон ўтовга киргач хотинидан.

- Дўнгдадир-да, - деди Зубайда. - Юзбошининг дўмбирасини эшитиб ўтиргандир, отаси!

- Шу улинг одам бўлмайдими-ёв! - полвон норизо пўнғиллади. - Ишларингни битириб олдингми?

- Битти. Хешларингиз ёрдамлашди... Ўзингизнинг ишингиз қандай бўлди?

- Бўлмади, - деди Темир полвон хўрсиниб. - Уч марта бозор чақиртирдим. Кечгача Суюн жухуднинг дўконида ўтириб кутдим. Ҳеч ким сўраб келмади. Бозорлик қилиб қайтабердим. Ҳай, мен тоғамнинг олдиларига борай. Бир гап бўлар-да.

Ўтовда ёстикқа ёнбошлаб ётган оқсоқол жиянининг гапларини тинглаб:

- Жиян, бозор қуни яна шаҳарга борасан. Худонинг қарзи, яна бозор қичқиртир. Эга чиқмаса, кейин ўйлашиб кўрамиз, - дея маслаҳат берди.

Полвон яна икки марта шаҳарга бориб бозорда жарчи қичқиртирди. Қизчага эга чиқмади. Бир ойдан сўнг қизалокқа эга чиқишидан ҳамма умидини узди. Бахтигул Темир полвоннинг уйида яшаб турди. Шундай қилиб кизча шу уруғнинг битта аъзосига айланди. Темир полвон Бахтигул билан эҳтиёткорона гурунглашиб, узуқ-юлуқ гапларидан момоси ва отаси бўлганлигини, уйлари ёниб, одамлар уни ташлаб

кетганини билиб олди. Бир ойлар чамаси ўтгач, оқсоқол Темир полвонга қизчанинг тақдири ҳақида маслаҳат солди.

- Тоға, икки улим бор эди, яна бир қизлик бўлдим деб кўяман-да, - деди полвон қулиб.

- Худога шукр, сенинг икки улинг бор: Лекин Сожиданинг фарзанди йўқ. Бечора чечанг куйиб юрибди. Яхшиси қизни Сожида боқсин. Овуниб, дардига малҳам бўлади.

Бу фикр Темир полвонга ҳам жўяли туюлди. Сожида Темир полвоннинг кўп йиллар илгари ўлиб кетган акасининг беваси. Эри ўлгандан кейин ўз ота уруғига қайтиб кетиши мумкин эди, лекин у бундай қилмади. Семиз, доим табассумга мойил бу аёл нафақат қайнисининг, балки бутун овулдаги болалардан айланиб-ўргилиб юрарди. Қачон қараманг, Сожида беванинг капаси атрофида овул кичкинтойлари гуж бўларди. Фақат кечкурун болалар уй-уйига тарқалгачгина ўтовда танҳо қолган Сожида бева гуссага ботар эди.

Оқсоқолнинг таклифи Сожида бевани қувонтирди. Худонинг ўзи унга қутилмаганда фарзанд ато этди. Овулдагилар билан келишиб, Сожида бева жума қуни фарзандли бўлгани шарафига хатм-тўй қиладиган бўлди.

Шу қуни қўйлар сўйилди, қозонлар осилди, дастурхонлар ёйилди.

Меҳмонлар жам бўлганда, Сожида бева она гоздек лапанглаб келиб, эркаклардек чўккалаб қутловларни қабул қилиб олаверди.

- Фарзанд қутлуғ бўлсин! - гуриллашди меҳмонлар.

- Қутлуғ, қутлуғ! - дер эди Сожида бева мамнун.

- Илоҳим, беоқибат бўлмасин. Умрларинг узок бўлсин. Омин!

Вақт пешинга борганда кўноқларнинг кети узилди. Оқсоқол Сожида бевани овул кексалари ўтирган ўтовга чақирди. Сожида икки кампир етовида ўтовга кирди. Темир полвоннинг хотини бошдан-оёқ янги кийим кийган Бахтигулни етаклаб келди.

- Сожида, - деди оқсоқол тантанавор. - Шу қизнинг ҳеч кими йўқ. Сен эсам фарзандталаб, бу қиз энасиз. Кўнглингни гапир...

- Мен нима дейин, оқсоқол бобо. Тирноққа зор одам эдим, оҳимни худой эшитибди. Тириклигимда овунчоғим бўлади, ўлсам ўлигимнинг эгаси!

- Шу норастанни хорликда, зорликда ташлаб кетмайсанми?

- Йўқ!

- Ўзинг егандан едириб, ўзинг кийгандан кийдиранми?

- Ҳа!

- Тангри умр бериб бўй етса, сепини қиласанми?

- Ҳа!

- Сожида, бизлар холис одамлар. Сенинг гапларингга ишонамиз. Лекин, мана шу нонни ушлаб, эл олдида қасам ич! Адат шундай...

Сожида бева оқсоқолнинг қўлидан бутун нонни олиб, кўзига суртиб ўпди.

- Агар гапимдан қайтсам шу нон мени кўр қилсин! Қизнинг уволига қолиб, хор бўлиб ўлай! - деди Сожида сидқидилдан ва нонни оқсоқолга қайтариб берди.

Оқсоқол нонни ўтовдаги одамлар сони нафар бўлақларга бўлиб, тарқатди. Ўтирганлар қасамга гувоҳликларини билдириб, нонни едилар.

- Овсин, - деди Зубайда. - Ёқангиздан солиб, этагингиздан олиш керак.

Икки аёл анқовсираб турган Бахтигулни кўтариб Сожида беванинг ёқасидан ўтказмоқчи бўлишди. Бахтигул ёқага сиғмади.

- Овсин, кенг кўйлак кийиб келинг, - деди Зубайда.

- Минг кўйлак садқаи кизим кетсин, - деди Сожида кўзларидан ёш тошиб ва кампирларнинг панасига ўтиб бақувват қўллари билан ёқасини бир тортиб киндигигача йиртди. Аёллар Бахтигулни унинг ёқасидан солиб, этагидан суғуриб олдилар. Сожида олазарақ бўлиб турган Бахтигулни йиғлаб бағрига босди-да:

- Энди сен менинг боламсан! - деди шивирлаб.

- Омийн, - деди оқсоқол. - Ҳар иккинг умрингдан барака топ!

Шу кеч Сожида бева тўшагини одатдагидан кенгрок тўшади. Бахтигулни бағрига босиб ётаркан, унинг ҳали ҳам бегонасираб турганини ҳис қилиб:

- Қизижоним, мен сенинг энангман, - деди сирли шивирлаб. - Сени тополмай юрган эдим, худога шукр, полвон бобонг топиб берди. Мени эна деб чақир, хўпми?

- Хўп! - деди Бахтигул ҳам шивирлаб.

- Бир эна дегин, эштайин!

- Эна!

- Эна деган тилларингга ўлай сенинг!

Одамлар меҳри туфайли топган онасининг қўйнида Бахтигул бир маром нафас олиб, беташвиш ухлар, Сожида бева эса, кечагина бегона, бугун фарзандига айланган қизалокнинг қўл-оёқларини авайлаб, меҳр билан уқалаб, дунёнинг ғалат ишларидан хайрон ўй суриб ўтирарди.

* * *

Овулдошлари уни «Юзбоши» деб атардилар.

Чўкиб кетган кўзлари атрофга ғайритабиий чанқок боқар, озгин чаккаларида ёноқлари бўртиб кўринар, ажин босган юзи сап-сарик, қотмалиги учунми, бармоқлари жуда узундек туюлар, қилтириқ бўйни, боринги, бутун вужудидан бедаво касаллик - силнинг белгилари яққол кўриниб турарди.

Сил касали юқумли, шунинг учун бўлса керак, овулдошлари ундан ирганиброк туришар, буни сезганлиги учун ҳам ўзини одамлардан йироқ тутар, зарурати бўлмаса, биров билан гаплашмас эди.

Капаси ҳам овулнинг энг чеккасига тикилар, касалга йўлиққанидан сўнг хотини ташлаб кетган, ёлғиз-сўққабош яшарди.

Юзбошининг мол-ҳолини Темир полвоннинг оиласи саришталар, нонини Зубайда пишириб берар эди. Кийим-кечак, қозон-товоғини Юзбошининг ўзи ювар, овулда ҳеч кимга зарари тегмай, шарпадек беозор яшар эди.

Юзбошининг касаллиги ва аччиқ тақдири ситамларини юмшатувчи овулдоғи - дўмбираси бор эди.

У дўмбирани тенгсиз усталик билан чертар эди.

Юзбошининг яна бир одати бор, у ҳар тонг овул ёнидаги баланд тепанинг устига чиқиб, чордана ўтириб дўмбира чертганча қуёшнинг чиқишини кутар, ҳар кеч, худди шу алпозда куннинг ботишини кузатиб қолар эди.

Юзбоши ҳақида гап кетганда Темир полвон:

- Пешонаси шўр экан бечоранинг, - дер эди афсусланиб. - Бўлмасам зўр бахши бўлар эди. Достонларни сув қилиб ичган!

Юзбошини овулнинг болалари яхши кўришарди.

Эрталаб, уй юмушларидан бўшаган заҳоти Юзбоши дўмбирасини қўлтиғига қисиб, яйловда улоқ-кўзи боқиб юрган болаларнинг ёнига жўнар, уларни бир ерга тўплагач, дўмбира чертиб, достону эртақлар айтиб берар эди.

Мурғак болаларнинг назарида, Юзбоши ҳамма нарсани биладигандек эди. Кунлари бир бирига ўхшаш турмушдан зериккан болалар учун Юзбоши бир хазина, у гапира бошлаганда тошлар тилга кирар, олис мамлакатлар яқин бўлар, отлар қанот боғлаб учишар, ботирлар эса, ўлим билмай ёмонлар билан жанг қилардилар. Бу афсонавий олам болаларга қувонч бағишлаганини кўрган Юзбоши, ўзининг бу дунёда бекорга яшамаётганини ҳис қилиб, қўнгли кўтариларди. Бундан ташқари, онгининг тўрида шу мурғак қалблардан бирининг унга шогирд бўлиши орзуи бўлиб, бу бедаво касаллиги уни тез вақтда олиб кетишини унутмас, қалбидаги нозик туйғуларини, уйқусиз тунларида яратган қўшиқларини ўзи билан бирга қабрга қўйилиши ва унут бўлишини асло хоҳламас эди.

У болаларни синчиклаб кузатиб, шу беғубор қалблардан бири унга шогирд бўлишига ишончи комил эди. Бу ишончидан алданмади: Темир полвоннинг нозиктаъб ўғли Шерназар унга эргашди.

Ҳамма нарсанинг мезони вақт. Болалар улғайиб Юзбошидан узоқлашдилар, фақат Шерназар содиқ қолди. Шерназарнинг укаси Эрназар эса отасининг йўлидан кетиб полвонлик ва чавандозликка меҳр қўйди.

Юзбоши билан Шерназарнинг беғараз муносабатлари меҳрибон устоз билан чанқок шогирднинг мустаҳкам дўстлигига айланди.

Шерназар устозидан дўмбира чертиш сирларини ўрганди. Устознинг достонларини ёд олди. Достонларни овоз чиқариб, томоқ билан қўшиқ қилиб айтишни машқ қилди. Ундаги табиий уятчанликни сезган устози одамлардан йироқ, овлоқ қирларга эргаштириб бориб, унга достон ва термаларни баралла овоз билан айттириб эшитар ва:

- Ажойиб овозинг бор, илоҳим мендай бахтиқаро бўлмагин, - дер эди кўзлари намланиб. - Насиб этса, сен буюк бахши бўласан. Мен ҳам армонсиз кетаман!

Шерназарнинг бор ақли, ҳамма туйғулари бир нуктага қаратилган, бу ҳам бўлса бўлғуси бахшилиги эди. Овулдошлари унинг турмуш ташвишларига бепарволигини паришонхотирликка йўйган, ҳатто отаси ҳам ундан нимадир чиқишига ишонмай қўйган эди. Унинг хаёлпарастлиги овулдошлари учун доимий ҳазил ва қулги мавзуга айланганини кўриб Темир полвон:

- Шунинг одам бўлмайти-ёв, - дер эди хотини Зубайдага таънаомуз. - Айт, ўзини йиғсин! Худой кўрсатмасин, мен ўлиб-нетиб қолсам қандай кун кўради?

- Пешонаси-да... - дер эди хотини уф тортиб.

Устози Юзбошидан бўлак ҳеч ким бу кўнгли покиза ўсмирнинг юрагида янги бир олам яралаётганини, унинг турмушга бепарволиги ақлсизликдан эмас, балки, ижодга интилган ақлнинг тарки дунё даражасига етишуви эканини англай олмас эди.

Эрта баҳорда овул чўлдаги яйловга кўчди. Баҳор намгарчилиги таъсирида Юзбошининг касали хуруж қилди. Хуруж жуда оғир кечди. Кўришга келган овулдошлари бу сафар унинг ўнгарилишига ишонмас эдилар.

Шерназар устозини танҳо қолдирмади. «Сув» деса, сув берди, суяб хожатга чиқарди. Кечаю кундуз устозининг қапасида яшаб турди.

Эрта баҳорнинг нафаси тегиб қирлар ям-яшил чимланган, чўл сукунати ҳавода қанот қоқиб, муаллақ туриб сайраётган бўзтўрғайларнинг сеҳрли сайроғи бир зумгина бузиб туради. Уйғонган табиат кишига кўтаринки руҳ бағишлайди...

Касаллигининг иккинчи ҳафтаси, кечкурун, қоронғу туша бошлаганда:

- Шерназар чирогим, - деди Юзбоши ўксик шивирлаб. - Манов дўнганга бир чиқсам дейман...

- Майли, оға, чиқамиз!

- Мен юролмайман...

- Орқалаб элтаман, - деди Шерназар қатъий оҳангда.

- Дўмбирани ҳам ол, болам.

Шерназар ориқлаб, кушдек енгил бўлиб қолган Юзбошини орқасига опичлаб, овулнинг кунчиқар бетигадаги баланд тепанинг устига олиб чиқди. Устоз ва шогирд ёнма-ён ўтирдилар. Юзбошининг шабададан жунжикканини сезган Шерназар чопонини унинг елкасига ташлади.

Қоронғулик қуюқлашди. Баҳорий тиниқ осмон чароғон юлдузларга тўлди. Атрофдан чигирткаларнинг киши уйқусини келтирадиган ҳазин чириллаши эшитила бошлади.

Юзбоши сукут сақлар, Шерназар эса унинг хаёлларини бўлишга журъат қила олмас эди.

Шарқда уфқ кизарди. Осмоннинг бир чети аста-секин ёришиб, қирлар ортидан олтин доирадек кизариб, яраклаган ой мўралади. Унинг сарик-қизғиш нуридан ёришган қирларда ваҳимали салобат пайдо бўлди. Ой кўтарилиб кумушранг тус олгач, бу ваҳм ҳисси йўқолиб, баҳорнинг кумушранг, тароватли, кишини хаёлот дунёсига бошловчи кечаларидан бири бошланди.

Юзбоши ойга термулиб дўмбиранинг торларини узоқ жўрлади ва тун сукунати бузиб аста черта бошлади.

Дўмбира торлари аста сўйлар, бу куйда, бу оҳангда юракни ўртовчи ажиб бир мунг бор эди.

Шерназар бирданига тушунди: бу куй устозининг ёруғ олам билан видолашув куйи эди.

У ҳеч қачон устозининг бунчалик тиниқ эҳтирос билан дўмбира чертганини кўрмаган эди...

Ойнинг ёруғида, устозининг сўлгин юзлари бўйлаб ёш томчилари юмалаётганини кўриб, Шерназар ичдан ўртаниб йиғлади. Унинг учун вақт ҳам ўз маъносини йўқотгандек эди.

Нихоят куй тинди. Шерназар чуқур хўрсинди. Юзбоши «Уфф» деб дўмбирани тиззасига қўйди.

- Шерна, ² дея орадаги жимликни бузди Юзбоши. - Энди гапимни тингла.

Ёруғ дунё мисли каптархонадир.

Биров келиб, биров кетиб борадир.

Юлдузлар ҳам кўкда учиб, сўнадир,

Юлдузлар ҳам осмонига меҳмондир!

Менинг меҳмонлигим тугади. Қисматим қаттиқ келди менинг, барибир армонсиз кетаяман. Кўнглимда борини сенга бердим. Юрагим билан дўмбирам сенга қолаяпти. Менинг айтолмаганларимни сен айтасан. Кел, сенга бир оқ фотиҳа берайин. Илоҳи омин, элингдан, кўнглингдан, бахтингдан худо ҳеч ажратмасин!

Ма, болам, дўмбирани ол. Доим сенга ҳамдам бўлсин!

Шерназар устозининг кўлидан дўмбирани эҳтиром билан икки кўллаб олди ва кўзларига суртди.

- Отанг ҳалол одам, - давом этди Юзбоши. -

Отанга айт. Қирдаги молларимни ўлимлигимга харажат қилсин. Қолганини зорикқанларга бўлиб берсин. Энди уйга қайтамыз.

Шерназар яна устозини опичлаб, уйга қайтди. Устозини тўшакка ётқизиб, ўзи бир чеккага ёнбошлади.

Шерназар қачон уйкуга кетганини билмайди, уйғонганда кун ёришган эди. Юзбоши эса қапа эшиги олдида кўкрагини ерга бериб, кўлларига таянганича чиқиб келаётган куёшни қаршилаб оларди.

Юзбоши шошиб ёнига келган Шерназарга аранг жилмайиб қаради.

- Худога шукр, куёшни ҳам кўрдим, - деди шивирлаб ва шу табассум билан бошини қапа бўсағасига қўйди.

Бу сўзлар Юзбошининг сўнги сўзлари бўлди...

Юзбошининг вафотидан кейин Шерна учун дунё бўм-бўш, хувиллаб қолди. Устознинг дўмбирасини кўлга олишга кўнгли бўлмас, назарида, кўриниб турган ҳамма нарсалар омонат ва жиддий эмасдек туюлаверар, кўнглида пайдо бўлган туйғуларини ўртоклашишга, дардларини айтишга ҳеч ким йўқ, бу кенг дунёда танҳо бўлиб қолгандек эди.

Шундай қайгули кунларида кўшигига, меҳрига лойик одам топилгандек бўлди...

Бу қиз овул қизларидан қомати билан ҳам, юз бичими билан ҳам фарқ қилар эди.

Шерназарларнинг уруғи ўзбекнинг Қўнғирот уруғининг ўр аталмиш шохи. Қизлари ўртабўй, тўлагина, бурни манқарок, кўзлари қисикрок бўлади. Бу қизнинг эса қомати кўркам, беллари ингичка, қиррабурун, узун киприкли кўзлари катта-катта...

Шерна унинг йўлини пойлайдиган бўлди. Уни кўрмаса кўнгли ёришмас, кўрганда эса ... қирларга чиқиб кушиқлар тўқир эди.

Мен худойдан ўзимга ёр тиладим.

Кўнглим нозик, бир кўнгли бор тиладим.

Кўки олис, ери қаттиқ дунёда,

Бахтигулдек бир гамгузор тиладим...

Бойсун беги Мухторбек кузнинг охирларда тўй берадиган бўлди. Чопар овулга келиб бекнинг неvara тўйга таклифини айтиб кетди. Оқсоқол жума намозини Бойсун масжидида ўқиш ниятида тонгда Темир полвон ва яна икки қариндошини, яхши ният билан Шерназар ва Эрناзарни ҳам олиб, тўйга жўнади.

Оқсоқол билан Мухторбек илгаридан яхши таниш, бир-бирларига хурматлари баланд эди. Шунинг учун зангори кўз, ранги оқ-сарикдан келган нуроний ва салобатли Мухторбекнинг ўзи меҳмонларни қаршилаб, оқсоқол билан кучоқлашиб кўришди. Оқсоқол отларга ўнгарилиб келтирилган кўйларни соврин учун хазинадорга топширди. Мухторбек оқсоқол билан ҳамроҳларига Бойсуннинг катта бойларидан ҳисобланган Қорақулбойнинг ҳовлисида кўноқ тайинлади, улуш берди.

Катта масжидда жума намозини ўқиб келганларидан сўнг Темир полвон улушга берилган кўйни сўйди, гўштни майдалаб, Қорақулбойнинг хизматкорларига топширди. Отларни бойнинг табласига жойлаштирдилар. Қозон-товоққа бойнинг хизматкорлари уннашди. Овулдошлар иссиққина меҳмонхонада дам олдилар.

Темир полвон «Эл кўриб, одам бўлсин», - дея ўғилларини бирга олиб келган эди. Мухторбекнинг тўйи катта тўй, кўп жойлардан полвон ва бахшилар келади. Эрназар курашга чиқиб, катта полвонлар билан куч синашсин. Темир полвоннинг Эрназардан умиди катта. Унинг номдор полвон бўладиган келбати бор. Шерназар ҳам дўмбирасини олиб келган, яхши ният - ярим давлат деганларидек, ўзини кўрсатолмасам ҳам, ҳечқурса катта бахшиларни кўриб тажрибаси ортар.

Эртаси куни ҳаво очик ва илик бўлди. Мухторбек кўрғон ҳовлисида элга ош берди. Ош тарқатилиб бўлгач, кўрғондан нарироқдаги қабристон ёнидаги кенг чим сайхонликда кураш бошланди.

Курашда томошабин кўп эди. Бек сахийлик билан соврин берди. Кураш қизигандан қизиди. Даврада Ғузор тўралиги, Ҳисор тўралиги, Қарши беклиги, Шеробод беклигидан, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларидан келган полвонлар куч синашишди. Полвонлар тараф-тараф бўлиб кураш тушардилар. Йиқилган полвоннинг орига унинг ҳамшаҳарлари чиқарди. Бу тўйдаги курашда ном чиқарган полвоннинг овозаси бутун Бухоро амирлигига тарқалиши маълум бўлгани учун, кураш жуда кескин борарди.

Ғузор тўрасининг полвонидан йиқилган бойсунлик полвоннинг орига Эрназар чиқди. Отасининг таълимлари бекор кетмаган экан: Эрназар рақиби билан кўришгандан сўнг, биринчи қафасдаёқ йиқитди. Масикқан нор туя рақсида ўйнаб, баковуллар олдига бориб тиз чўкди. Совринга кўй бердилар. Эрназар кўйни елкасига ташлаб, даврани бир айланиб, отасининг олдига келди.

- Баракалло, улим! - деди полвон унинг елкасига қоқиб. - Озроқ дам ол.

Йиқилган полвоннинг орига Эрназарга талаб қилиб унинг акаси чиқди. Бу полвон жуда машҳур эди. Унинг давра айланганини кўриб, одамлар «Назар

полвон чиқди», - деб шивирлаб қолдилар. Темир полвон унга зимдан қараб, ўзини тутишидан кўп давра кўрган, тажрибали полвонлигини сизди. Кўнгил душман, Эрназарни чиқармасликни ҳам ўйлаб кўрди ва ўғлининг кўнглини билиш учун:

- Қандай? - дея ўғлига бўлажак рақибини кўрсатди. - Чиқасанми?

- Чиқаман! - деди Эрназар ўйлаб ўтирмай.

- Чиқ бўлмасам...

Эрназар кучли ва тажрибали рақиби Назар полвон билан кетма-кет тўрт қафас олишгач, бироз хоригандек бўлиб, келиб ўтирди-да, отасининг саволомуз назарига: «Бўлмапти», деб жавоб берди.

- Сен кўп ҳаракат қилаяпсан, - деди полвон насихатомуз. - У оғирроқ, сен тез. Индама, у сенга чил берсин.

Эрназар «тушундим», дегандек бош ирғади.

- Кўп ўтирма, баданинг совийди.

Эрназар даврага чиқди. Яна туткилашдилар. Отасининг айтганини бажариб, Эрназар ўзини узокроқ тортиб курашди. Ахири, рақибининг тоқати тугадими, эҳтиёт бўлиб кутаётган Эрназарга чил кўйди. Чалиш учун рақибининг бир оёғи кўтарилган заҳоти Эрназар яшин тезлигида унинг иккинчи оёғига қоқма ташлади. Полвон қандай йиқилганини сезмай қолди ва ўрнидан туриб, афсус билан бошини чайқаб, даврадан чиқиб кетди. Шундай катта давра бир зум жим бўлиб қолди.

Назар полвон Ғузордан келган полвонларнинг энг зўри эди...

Тараф бўлиб курашишнинг қондаси қаттиқ бўлади. Йиқилган полвоннинг орқасидан ҳеч ким чиқмасам, халойиқ: «Бу орсиз халқ экан», деб маломат қилади. Назар полвоннинг орига ўн йиллар илгари курашдан чиқиб кетган тўнғич акаси бўйнига белбоғини ташлаб, даврага чиқиб айлана бошлади.

Эрназар «Нима қилдик?» дегандек отасига қаради.

- Бор, улим, - деди Темир полвон. - Баковуллардан дуо олиб кел.

Эрназар баковуллардан курашишга руҳсат олиб келди.

- Кучинг етадими ўзи? - кулимсираб сўради ўғлидан Темир полвон.

Эрназар мийиғида кулди.

- Менсимаюпсан-а...

- Кучим етади, - деди ғашиқиб Эрназар.

- Ўғлим, гап кучда эмас. У полвонга қара, отанг тенги! Қандай қилиб унинг ёқасидан оласан?

- Чиқмасин-да!

- Ор деган гап бор, улим. Ҳозир чиқиб давра айлан. Полвон билан сўрашгандан кейин баковулларга: «Мен отам тенги одамнинг ёқасидан олмайман», дегин. У полвон: «Йўқ, чиқсин», деб оёқ тирайди. Сен яна баковулларнинг олдига бор-да, одамларга эшиттириб: «Мен шу полвон бобомга қойилман! Ҳақларини беринглар», деб айту, менинг олдимга келиб ўтир.

Эрназар айтилганларни, бажо келтириб, отасининг ёнига қайтиб келиб ўтирди.

Даврада шовқин бошланди. Биров, «отасига раҳмат!» деса, бошқаси «Чиқиб курашсин», дейди. Индалмасам, даврада жанжал чиқадигандек.

Қариялар орасида ўтирган туи эгаси Мухторбек давра ўртасига чиқади.

- Халойик! деди у баланд овозда. - Элимизда мардлар йўқолмайди. Бу йигит Темир полвоннинг ўғли. Ҳов жигит, бақа кел!

Эрназар сакраб туриб бекнинг ёнига борди.

- Отинг нима?

- Эрназар.

- Эрназар полвон мардлик қилапти. Акрам полвоннинг ҳақини беринглар. Эрназар полвоннинг ҳақи менинг байим.

Бек иккиланмай эгнидаги зар тикма чакмонни ечиб, Эрназарнинг елкасига ташлади. Давра аҳли гуриллаб полвонларни ҳам, тўй эгасини ҳам олқишлади.

Акрам полвон баковуллар берган кўйни етаклаб давра ўртасига келди-да:

- Хў, яхшилар! - деди. - Эрназар полвон ёш бўлса ҳам менинг оримни сақлади. Ҳақ шуники. Бир дуо беринглар, шу йигит хорлик кўрмасин!

Давра гуриллаб дуога қўл очди.

Бек Эрназарнинг кўлидан тутиб давра айланди:

- Хў меҳмон бўлиб келган полвонжонлар. Бойсун бегининг полвони Эрназар полвонга талабгор борми? Совринга бир туя кўйдим. Талабгор бўлса тортинмай чиқсин!

Кураш даврасида бургутдек қомат кериб турган Эрназарга ҳеч ким чиқмади. Давра охирида Бек катта тевани Эрназарга еталатиб, яна давра айлантирди.

Ҳаммаси Темир полвон кутганидан ҳам зиёда бўлди. Унинг мард ва паҳлавон ўғлининг овозаси ҳамма юртларга тарқалади. Ота учун бундан каттарок бахт борми?!

Тўйнинг иккинчи куни, шаҳарнинг жанубидаги Пойгабоши деган жойда улоқ бўлди. Темир полвон кўзикмасин деб, Эрназарга улоқ чопишни ман қилди. Кўпкарининг олд оти Мухторбекнинг қорабайири бўлди. Қорабайирни кўкабулоқлик машҳур чопағон Иброҳим полвон минди.

Тўйнинг учинчи куни ҳавонинг авзои ўзгарди. Кун совиб, осмонни булут қоплади. Меҳмонлар тўй тугамагунча ёғмасин деб ният қилишар, булутли осмонга хавотирли назар ташлар эдилар.

Бек кўрғон ҳовлисида яна элга ош таркатгач, навбатни бахшиларга берди.

Кўрғон ҳовлисида пиширилган ғиштдан вақтинчалик супа қурилган. Супада тўйга келган бахшилар ўтиришар, рўпарада қатор-қатор қилиб меҳмонлар учун кигиз тўшалган, орқарокда жой етмаган томошабинлар тик туриб бахшиларни тинглар эдилар.

Мухторбек супа яқинидаги биринчи қаторда оқсоқоллар билан бирга ўтирар эди.

Ёши етмишларга бориб қолган, кўзлари тийрак, чўққи соқол Ўрал бахши дўмбира чертиб даврани очди. Асли деҳқонободлик Ўрал бахши Бухоро амирлигидаги энг машҳур бахшилардан бири эди.

Бу даврада дoston айтилмас, ҳар бир бахши ўйлагани, дилида йиққан гапларини терма шаклида кўшиқ қилиб айтиши шарт эди.

Бахшилар навбат билан айтишиб бошладилар.

Шерназар дўмбиранинг мунгли товуши ва кўшиқ сеҳрига берилиб, ўзини унутиб қўйди. «Зар қадрини заргар билар», деганларидек, яхшироқ эшитиш учун

аста-аста сурилиб, биринчи қаторда ўтирган оқсоқоллар орасидан сирғалиб ўтиб, супа тагига келиб қолганини сезмади.

Оқсоқоллардан бири:

- Хой жигит, - деди сал жеркиб. - Сенда одоб деган нарса борми ўзи?

Шерназар бу гаплар ўзига айтилаётганини сезмай, бахшиларга қараб тураберди.

- Сенга айтаяпман, - деди оқсоқол қамчисининг дастаси билан уни туртиб. - Жойингни билмайсанми?

Шерназар хушёр бўлди. Изза тортиб, юзларига кизил югурди. Ҳамманинг унга норизо қараб турганини кўриб довдираб қолди. Уятдан Темир полвоннинг боши эгилди.

Шернанинг жонига оқсоқол бобоси оро кирди.

- Бекбобо, - деди у Мухторбекка қараб. - Бу жигит Темир полвоннинг қатта ули. Пича бахшичилиги ҳам бор. Бизга жиян бўлади. Хаёли сал кетиб қопти-да, узр энди.

Мухторбек зангори кўзларини Шерназарга тикди. Унга бошдан-оёқ разм солиб чикқач:

- Шоир бобо, - деди кулиб Ўрал бахшига. - Малол келмаса, шу жигитга ҳам бир навбат беринг, ҳунарини кўрсатсин. Нима дейсиз шунга?

- Майли, Бекбобо, - дея дарҳол рози бўлди Ўрал бахши ва Шерназарга қараб: - Супага чик. - деб буюрди.

Шерназар уялиб, туртиниб супага чикди.

- Дўмбиранинг борми? - сўради Ўрал бахши.

- Бор.

- Дўмбирасини олиб келинглар, - деди Ўрал бахши ўтирганларга.

Эрназар акасининг дўмбирасини тезда олиб келди.

- Айт, улим.

Шерназар дўмбирани торларини жўрлаб, Юзбошидан ўрганган ва ўзи ҳам кўнглидагини қўшган бир нағмани чертиб бошлади.

У ҳозир катта синовдан ўтаётганини чуқур англади. Ёдига устози Юзбоши тушди. Шундай кунда устозининг умидларини барбод қилишга ҳаққи йўқлигини дилдан эътироф этди ва Юзбошининг хотирасига бағишлаган кўшиғини ёш ўрдакнинг ноласидек жарангдор овоз билан бошлаб юборди:

Ёруғ дунё мисли каптархонадир,

Биров келиб, биров кетиб борадир.

Ёруғ юлдуз кўкда учиб сўнадир,

Юлдузлар ҳам шул осмонга меҳмондир!

Ёмонлар ҳам яхши бўлар, суйсалар,

Ажал келса номард кимса пайсаллар.

Эрта тонгда, тоvon ўпган майсалар,

Майсалар ҳам шул товонга меҳмондир!

Бу оламнинг на боши, на чеки бор,

Келган кетар, кетган келмайди такрор.

Тоба тошга ёғиб турган лайлакқор,

Лайлакқор ҳам тоба тошга меҳмондир!

Сел келганда сувлар кетар, тош қолар,

Бошга гам тушганда, кўзга ёш келар.

Қошга қўйган ўсма кетар, қош қолар,

Ўсмалар ҳам қора қошга меҳмондир!

Шерназар кўшиқни тугатиб чуқур тин олди. Уни кўргон сахнидаги сукунат ҳайрон қолдирди. «Наҳот ёқмаган бўлса», деб кўрқиб кетди.

- Э отанга раҳмат, улим-е! - деб юборди Ўрал бахши ҳаяжон билан ва ўрнидан туриб Шерназарни бағрига босди.

Одамлар шуни кутиб тургандай баралла овозда таҳсин ўқидилар.

- Ў, Бойсун халқи! - деди Ўрал бахши томошабинларга. - Худо сенларга зўр бахши берибди. Бу жигитнинг қадрига етинглар. Сурхон элининг ғурури бўлади бу жигит! Бугундан бошлаб бу жигитнинг оти Шерна бахши бўлсин. Омин!

Шерна супадан тушиб кетмоқчи эди, Ўрал бахши рухсат бермай, ўз ёнига ўтиргизди.

Бахшилар айтишуви тугагандан кейин Ўрал бахши Темир полвондан рухсат олиб, Шернани ўз кўшонасига бошлаб кетди. Кекса бахшининг Шерна билан нималар ҳақида гаплашгани номаълум, лекин кечқурун кутилмаганда Мухторбек оқсоқолни, Темир полвон ва Шернани кўргондаги меҳмонхонасига тақлиф қилди.

Катта меҳмонхонада Мухторбекнинг энг нуфузли меҳмонлари - кўшни бекликларнинг бек ва бойлари ўтирган эканлар. Даврада бахшилардан фақат Ўрал бахши бор эди.

Мухторбек Оқсоқол билан Темир полвонга меҳмонлар қаторидан жой кўрсатди, Шернани эса тўрдан жой олган Ўрал бахшининг ёнига ўтқазди.

Меҳмонхонада чекилган чилимнинг хушбўй хиди анқиган, сархуш меҳмонлар тилаги эса ёш бахшидан эшитиш экан!

Шерна ёшлик ғайрати билан чарчамай, ўзини унутиб қуйлади. Меҳмонлар гоҳ сукут сақлаб, гоҳ таҳсин айтиб тингладилар...

Даврага фотиҳа ўқилишидан олдин Мухторбек Темир полвонга:

- Умринг бекор ўтмапти, Полвон! - деди. - Икки ўғлинг ҳам бир-биридан зиёда. Сенинг иккита кўргонинг бор экан. Келиб тўйимга файз киритдинг. Мен буни унутмайман!

• Эртаси эрталаб ошдан сўнг тўйнинг якуни - дуо олиш маросими бўлди. Тўйга келган халойиқ кўргон майдонига тўпландилар.

- Ҳой одамлар, - деб қичқирди жарчи. - Бир пас жиминглар, Бекбобо гапирмоқчилар!

- Халойиқ, - деди Бек. - Мен Бухородан келган бир мусофир эдим. Шу элга кўшилиб, эр бўлдим. Яхшими-ёмонми, шу улус беклигини сўраб келаябман. Кимга ёмонлик қилган бўлсам, узр! Кимга адолатсизлик қилган бўлсам, адолатли оллоҳ кечирсин. Мен элга берган тузимга розиман! Сизлардан еган тузимга сизлар ҳам рози бўлинглар!

Муфтий шу онда бекнинг хизматкорлари тўшаган намагга чордона куриб ўтириб Куръон тиловат қилди.

Дуо ўқилгач Мухторбек халққа қараб мурожаат қилди.

- Қорабайирни обкелинглар!

Хизматкорлар эгарланган, юганли Қорабайирни етаклаб келдилар.

- Темир полвон, ўғлинг Шерна бахшини олиб

бақа чиқ!

Темир полвон Шернани эргаштириб Бекнинг ёнига борди. Бек Шернанинг елкасида кучиб халққа қаратди.

- Шоирни бор эл ўлмайдди. Шоирни бошга кўтаринглар!

Мухторбек отнинг жиловини Шернанинг қўлига тутқазди.

Бу иззат-икромдан ўзини йўқотаёзган Темир полвон Бекнинг рўпарасида антикиб тиз чўкди.

- Бир умр хизматингизда бўламиз, Бекбобо!

- Ўрнингдан тур, Темир полвон! - деди Бек уни суяб ўрнидан турғазаркан. - Шундай фарзандлар ўстирганинг учун сенга раҳмат! Ўғилларинг элининг кўрки. Бу кеча қолинглар, Шернани яна бир эшитай! Халойиқ, Шерна бахшига шу кундан бошлаб беклик хазинасидан бир юзбошининг маоши - юз танга маош тайинланади. Эрназар полвон шу кундан бошлаб Бекликнинг полвони бўлади! Унга беклик хазинасидан бир ўнбошининг маоши - эллик танга маош тайинланади.

Йигилганлар бекнинг саховатига таҳсинлар айтиб тарқала бошладилар.

Шу пайт кўргон ичкарасидан қоматдор, озгин, қора бахмал камзул кийган сариқ юз, зангортоб кўзлари атрофга оғир боқаётган, ўттиз ёшни қоралаган бир йигит Бекнинг ёнига келиб:

- Ота! - деди ички ғазаб билан. - Отни мен ҳам миноламан!

- Отни ҳақиқий эркаклар минади, Азизбек, - деди Бек лабини буриб.

Азизбек Темир полвон ва унинг болаларига ғазабнок назар ташлаб, яна кўргон ичига қараб кетди.

- Шундай гаплар, - деди Азизбекнинг орқасидан қараб қолган Бек. - Элга оталик қилолдим-у, якка ўғлимга оталик қилолмаяман. Темир полвон, бу кеча ҳамма ҳамроҳларингиз билан келинглар, бир дардлашайлик!

Ҳаво кечга бориб жуда совиди. Темир полвон овулдошлари билан Бекнинг меҳмонхонасига келганда, Бекнинг ўзи ва бекликнинг муфтийсидан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Бек уларни яхши меҳмон қилди. Шернадан пича терма эшитгач:

- Кеча бахшини чарчатиб эдик, - деди Мухторбек. - Бугун дам берайлик. Гурунг беринг, полвон.

- Биз даштнинг одами. Сиз дунё кўрган одам. Сиздан эшитайлик-да, Бекбобо.

- Э полвон, нимасини гапирай, - деди ўйчан ҳолда Бек. - Оғир замонлар келадигандай. Оқпошшо Алмония билан урушайбди. Уларга бошқалари ҳам кўшилаябди. Замон алғов-далғов бўладигандай.

- Ўрис дегани, ўзи қандай халқ? - сўради оқсоқол. - Кўрганмисиз, Бекбобо?

- Кўрганман, - кулди Бек. - Турки мендай, оқ-сарик халқ. Хотинлари чиройли бўлади. Хотинининг гапига кирадиган халқ!

- Кофир-да, - деди Темир полвон менсимай.

- Кофир эмас, ғайридин, - тушунтирди муфтий полвонга. - Улар ҳам худога сиғнади. Фақат расми-русуми бошқача.

Гурунг ярим тунгача давом этди. Полвон увишган

оёқларини ёзиш учун ҳовлига чикқанда Бек унга эргашди.

Ҳаво айнаб, қор доналай бошлаган эди.

- Полвон, - деди Бек хўрсиниб. - Кўнглим нотинч. Азизбек ўғлим ноқобил чикди. Бошқа ўғлим йўқ. Агар ўлсам, хотин-халажим ҳам, набираларим ҳам хор бўладими деб кўрқаман! Мени ака деб билинг. Болаларингиз менинг ҳам фарзандим бўлсин. Келиб-кегиб тулинг. Болаларингизни эҳтиёт қилинг!

Кечаси билан қалин қор ёғиб чикди. Эртаси куни эрталаб бек кўрғонда Шерназарга юз танга, Эрназарга эллик танга беклик хазинасидан ошлиқ берди, Темир полвонга тўн ёпди ва дуо қилиб кузатиб қўйди.

Овулдошлар йўл-йўлакай Суюн жуҳуднинг дўконидан бозорлик қилиб овулдаги яқинларига совға-салом олдилар. Шерна Сожиди янгасига атаб лампа-чирок ва тунука темирдан ясалган идишда керосин олди. Унинг қизига атаб эса гулдор хитойи рўмол.

Қалин қор босган сўқмоқ бўйлаб овулга қайтдилар.

Кишининг боши, ҳаво совуқ. Ҳамма жим, фақат оғзидан оппоқ буг чиқаётган отларнинг пишқириғи эшитилади.

- Ота, Акрам полвон зўр эдима? - деб сўради Эрназар.

- Ҳа, улим.

- Сиз у билан олишиб эдингизма?

- Ҳа, улим.

- Ким зўр чикди?

- Ажрашиб эдик.

- Унда зўр экан-да, - деди қойил қолиб Эрназар. - Лекин мард одам экан!

«Мардликни тушунган бўлсанг, хор бўлмайсан, улижон», - деб ўйлади Темир полвон Эрназарга меҳр билан қараб.

Шерназарнинг қошларини чимириб, хаёл суриб келаётганини кўриб: «Эрна ўзимдай, лекин Шерна бошқача», дея хаёлидан ўтказди Темир полвон. У Шернанинг юзига боқишга ийманар, доим кўнглида унга ишонсизлик билан қараганини эслаб, ичдан уялар эди.

Муюлишдан ўтиб тепаликка чикдилар. Пастда оппоқ қорга ўранган ўтовларнинг туйнугидан тутун кўтарилиб турган овул ястаниб ётарди. Отлар манзил яқинлигини билиб кишнай бошладилар. Овул итлари вовуллаб уларни қарши олдилар.

Сожиди беванинг ўтовидан пахталик чопон кийган ўн етти ёшлардаги кўркам қиз келаётганларга қор оралаб пешвоз югурди. Шернанинг юзига илиқ табассум қалқди.

Югуриб келаётган - Сожиди беванинг қизи Бахтигул эди...

* * *

Кеч кузда Темир полвоннинг тоғаси - оқсоқол бобонинг йилини бердилар.

Ўша куни Сожиди беванинг синглиси ҳам фотиҳага келди. Опаси билан йиғлашиб кўришди, Бахтигулнинг бетларидан ўпди.

Бахтигул овул қизлари билан бирга хизматда бўлди. Қозон-товоқ ювиб, кўрпа-тўшакларни қоқиб, ер супуриб, ҳориб уйга қайтганида онаси ва холаси

дастурхон устида гурунглашиб ўтиришганини кўрди.

Кун бўйи тинмаган Бахтигулни уйку босарди. Унинг сездирмасдан хомуза тортганини кўрган онаси:

- Сен ухла, қизим. - деди. - Холанг билан менинг гапим кўп ҳали.

Бахтигул ўтовнинг бир четига тўшак тўшаб, бўйнигача кўрпага ўранди. Кўрпа салқин экан, этини жунжиқтириб уйқусини қочирди. Опа-сингилларнинг гурунгини беихтиёр эшитиб уйғоқ ётаверди.

- Қизингиз қандай? - деб сўради холаси.

- Худога шукр, яхши, - деб жавоб берди онаси.

Бахтигул гап ўзи ҳақида кетаётганини англаб хушёр тортди.

- Қизингиз бўй бериб қолибди. Хушрўй қиз бўбди.

- Мен ҳам шуни ўйлаб юрибман. Ҳали замон эга чиқади. Олиб кетса, яна бир ўзим ҳувиллаб қоламан. Билмасам тақдири қаёққа тортган...

- Бўйнинг узилмагур, ажаб етилибди-да, - дея ўз фикрини давом эттирди холаси. - Бахшининг кўшиғини эшитингизма?

- Эшитдим, - деди онаси маъюсланиб. - Бахти билмайди.

- Қизингизга Шернанинг назари тушибди, ёмонма? Полвон яхши одам. Онасиям... Қизингизни бахти бор экан!

- Шернанинг энасиям бир-икки «кунг» қилди. Қизим кўнглисиз бўлмасин дейман-да. Кошки эди, Бахтигул рози бўлса. Ўзимдан ажралмас эди. Икковининг хизматини қилиб юрар эдим...

- Бахшининг бир кўшиғи билан қизингизнинг номи элнинг оғзига тушди. Энди ким юрак бетлаб унга одам кўяди? Қизингизнинг ақли бўлса, ўзи тушунади. Яна тақдири билади...

Бахтигул бу гапларни эшитиб донг қотди. Наҳот Шерна бўлса?

Бахтигул узоқ ўйлади. Шерна бахшининг ўзига кўнгли кўйганига ишонгиси келмас эди. Чунки, доим қошлари чимирилган, хаёлга чўмиб юрадиган Шерна бахши бирор марта ҳам унга кулиб қарамаган, саломлашганда ҳам бош ирғаб кўярди, холос.

Бир кечада Бахтигул бир неча ёш улғайди. У болалиги тугаганини, энди ҳар бир қадамини ўлчаб босиши, ҳар бир гапини ўйлаб гапириши кераклигини тушунди.

Ёзда Темир полвон ўғли Шерназар учун Бахтигулни сўраб совчи қўйди. Сожиди бева йиғлаб-сиктаб розилик берди. Қишлоғга кўчиб келганларидан сўнг тўй кунини белгиладилар. Қариндош-уруғ, дўст-ёронларга хабар юбордилар.

Тўйга узоқ-яқиндан меҳмонлар кўп келди. Шерна бахшининг таниш-билиши кўп, унинг укаси Эрназар ҳам акасидек тўй-томошаларда кўп юриб дўст орттирган, тўй куни овулдаги ҳамма ўтовлар меҳмон билан тўлди. Қудаларнинг ўтовлари ораси юз қадам чиқмаса ҳам, Бахтигулни отга миндириб куёвниқига олиб бордилар. Уни онаси билан бир тўп аёллар ва болалар дап чалиб кузатиб қўйдилар. Эрназар келиннинг отига жиловдор бўлди.

Тўйга бир неча мулозими билан Мухторбек келди. Куёвга кундуз телпак, келинга банорас қўйлақ туҳфа қилди.

Тўй ўтди. Бахтигул Шерназар билан янги ўтовда яшай бошлади. У Шернадан жуда уялар, айни чоғда шу уялишлари ўзига ҳам ёқарди. Назарида ҳаёти илгаригидан серфайзроқ, нурлироқ бўлгандек эди.

Шерна биринчи кун, чимилдикдаёқ уни Бахти деб эркалаб чақирди. Ҳатто отаси ҳам Шернани «Бахши» деб чақирдишани ўйлаб, Бахтигул эрига «Бахши», деб мурожаат қилди. Бахши сўзини мулойимроқ, охирини сал чўзиброқ талаффуз қилди. Шерна унга ялт қараб, мамнун илжайди. Бу мурожаат эрига ёққанини Бахтигул сезди.

* * *

Дунёни алғов-далғов қилган инқилоблар эпкинни бу юртларга ҳам етиб келди. Даставвал: «Оқпошшо Гирмон билан урушайбди», бир-икки йил ўтиб эса «Оқпошшони Лелин деган бир зўр чиқиб тахтидан қувибди», деган хабар тарқалди. Давраларда мулларар қиёмат қойимнинг яқинлиги, унинг белгилари кўринаётгани ҳақида гапирадиган бўлдилар. Халқ орасида, бир аёл тукқан чақалоқ, туғилганданок кулиб «Дажол келаяпти» деб гапириб юборгани ҳақида миш-миш юрарди. Аста-секин ғалла қимматлашди. Ер мойи танқис бўлди. Бухорода Амир Олимхон жадидларни сўйдиргани ҳақида гап юрди. Суён жуҳуднинг дўконларидаги газмол ҳам қимматлашди. Бутун Сурхон воҳаси аҳли таҳликада, нимадир бўлишини кутиб яшарди. Худди кутганларидек, олмапишиқда Бухоро амири болшавойлардан кўрқиб қочгани хабари тарқалди.

Темир полвон шаҳарга бориб келди. Кечкурун янгиликларни эшитиш учун ўтовига йиғилган овулдошларига:

- Амирнинг қочгани рост, - деди хомуш. - Болшавойлар келаётган экан. Улар динсиз-кофир эканлар. Ҳазовотга чақирдилар! Энди уруш бўлади. Бек бизнинг овулдан етти киши сўради. Янаги ҳафта жума намозига етиб боришимиз керак.

Темир полвон ўғли Эрناзар билан яна беш йигитни отлантириб жума куни Бекнинг кўрғонига кетди. Шерна ҳам бормоқчи эди, отаси:

- Бу уруш, болам! Нима бўлишини фақат худо билади. Агар сен ҳам кетсанг, рўзғоримиз эгасиз қолади, - деб розилик бермади.

Бутун овул кетганларни хавотир билан кутди.

Шу кутиш билан қиш кирди. Кунлар совиди. Шерна шаҳарга одам юбориб Бойсунда газовотга йиғилганларнинг Дарбанд ва Шўроб қишлоғига ҳужум қилиб келаётган қизил кофирларни қайтариш учун кетгани хабарини олди.

Урушга кетганлар икки овулдошларининг жонсиз жасадини отларга ортиб, аламзада ва ғамгин қайтиб келдилар. Овулни ҳалок бўлганларнинг уй ичиси кўтарган фарёд эгаллади...

Кўзлари киртайиб, юзлари кескинлашган Эрназар ўзини кўярга жой тополмас, акасининг ёнига келиб ўтирар, унинг илгариги бепарволиги ва кўкрак кериб юришидан асар ҳам қолмаган, гоҳ бошини эгиб узоқ хаёлга чўмар, гоҳ сиқилганидан овулдан чиқиб, қирларда паришонхотир кезиб кунни кеч қиларди.

Айниқса мағрур Темир полвон жуда чўкиб

қолганди. У ўтовдан деярлик чиқмас, назарида, урушда ўлган икки қариндошининг яқинлари, уларнинг ўлимига полвонни айблаётгандек туюлар, ҳар бир нигоҳдан надомат, ҳар бир гапирилган гапдан пичинг излар эди.

Эрназар полвон баҳоргача овулда яшади. Бир кеч акасининг ёнига келиб кўнглини очди.

- Ака, - деди Эрназар тўлқинланиб. - Бу қандай замон бўлди. Қаёққа қараманг, номардлик. Уруши ҳам номардчасига. Узоқдан туриб пуламут билан одамларни тариллатиб қиришда нима мардлик бор? Нега бизнинг бекларимизда шундай қурооллар йўқ? Улар қаёқда юриб эди? Биз-ку авом, улар ахир юрт сўраган одамлар-ку! Шу қуроолларни топиб қўйса бўлмас эдими? Амир қочиб кетди. Халқ қочиб кетолмайди. Ўлганларнинг жавоби борми ўзи? Шаҳид бўлганларнинг хунини ким сўрайди. Элдан солиқ йиғиб, зар кийиб юрган бекларнинг ақли қаерда эди? Хотинларини тиллога ўрагандан кўра, шу тиллоларга қурол сотиб олсалар бўлмас эдими? Шунда енгилсак ҳам армонсиз бўлар эдим! Кўрдим ўриснинг аскарини ҳам. Мендан ортиқ жойи йўқ. Аралашганимизда, бирини қилич билан чопдим: ундан ҳам қон чиқар экан, у ҳам ўлар экан... Лекин, улар зўр чиқди. Биз қочдик!

- Тақдир-да, ука... - деди Шерна оғир хўрсиниб. - Ҳаммаси тақдирдан.

- Ака, тақдирга тан бериб кетаберайми? Худо ҳам мусулмонга ён босмайдими?! Юртимни босиб олса ҳам, ўзимни ўлдириб кетаберса ҳам тақдир экан деб индамай ўтираберайми? Сиз кўрмадингиз, ака. Милтиғимизнинг ўқи уларга етмайди. Улар бўлса, пуламут билан, тўп билан отаяпти... Одамлар қирилаяпти, қочаяпти. Улар отаяпти. Қочаётганларни ҳам аямай отаяпти! Бек бобони ўқлар икки бўлиб ташлади. Бўри туксабо... девдай одам бошига ўқ тегиб ўлди. Ҳамма қочди. Мен ҳам қочдим, ака! Қочгандан кўра, отам ўлигимни отга ортиб келса бўлмас эдими?! Ўлганларга қиёматда нима деб жавоб бераман?! Тирикларнинг кўзига қандай қарайман, ака? Ерларга кирсам бўлмайдимми?

Эрназар ёш гўдақлардек кўз ёшини енги билан артди.

- Шундай, ака, амир қочса қочсин! Бекларининг ҳам ўзи билади! Лекин мен ўз йўлиمنى топдим! Энди урушишни ўрганаман. Менинг ватаним битта. Қочиб борадиган жойим йўқ. Менинг орим ҳам битта...

Овул чўлга кўчишидан сал олдинроқ Эрназар Робот қишлоғилик чопағон дўсти Эргаш полвон билан овулдан чиқиб кетди. Орадан бир ойча вақт ўтгач, Эрназар дўсти билан келиб, овулдагилардан хабар олди. Тагида бедов от, белига тўппонча ва қилич тақилган, елкасида ўнбир отар милтиқ илиғлик Эрназар полвонни Бахтигул обдон кузатди. Ундаги бегона одам сезмайдиган ўзгаришларни кўрди. Полвон ихчамлашган, ҳаракатлари илгаригидек бемалол эмас, фақат, атрофга мулойим боқадиган кўзларида, илгариги меҳрибонлик ўрнини эҳтиёткор ақл ва чуқур мунг эгаллаган эди.

Ёз ва куз одатдагидан иссиқроқ келди. Қишнинг кечикишини сезиб, Темир полвон тоғдаги яйловдан қишлоғга кўчишни кечиктирди.

Одий кунларнинг бирида, ўчоққа ўт қалаётган Бахтигул йигирмтача отлиқнинг овул томон келаётганини кўриб, ўтовда ўғли билан гурунглашиб ўтирган Темир полвонни хабардор қилди. Ота-ўғил ташқарига чиқдилар. Ўзбекча кийинган бир отлиқдан бошқа ҳаммаси ўрис қизил аскарлар эди. Ҳаммаси бир хил кийимда, ҳаммаси қуролли.

Отлиқлар таний олиш даражасида яқинлашганларида Темир полвон ўзбекча кийинган, бошида қирғизи қалпоқ отлиқни таниди. Бу чўтирнамо йигитни полвон бекнинг кўрғонида кўрган эди. Унинг бир неча йил Ўрисияда яшагани, ўрис тилини билишини эшитган, Мухторбекнинг мулозимларидан, Бек билан Темир полвоннинг уйида бир неча бор меҳмон бўлган Кўсам тилмоч эди.

Кўсам тилмочни кўриб Темир полвоннинг кўнглида уйғонган хавотир пасайди.

Тилмоч қамчиси билан Темир полвонни кўрсатиб аскарларнинг бошлиғига нимадир деди. Бошлиқ бош ирғаб маъқулади.

- Ассалому алайкум, - деди Темир полвон кўлини кўксига қўйиб.

- Ваалайкум ассалом, - деди Кўсам тилмоч. - Ҳорманг, полвон.

- Бор бўлинг, тилмоч. Тушинглар, меҳмонлар.

Кўсам тилмоч ўрисларнинг бошлиғига чулдираб гапирди. Бошлиқ «йўк» дегандек бошини сарак қилди.

- Камандир рози бўлмаптилар, - деди тилмоч. - Сиз ҳозир биз билан шаҳарга боришингиз керак экан. Тез бўлинг, куттирманг! Хавотир олманг, кечгача қайтиб келасиз.

Темир полвон қошларини чимириб ўйга толди. Шерна отни эгарлаб келгунича чурқ этмади. Ота мингандан сўнг, ўтов эшиги олдида турган хотини Зубайдага, ўғли Шерна ва келини Бахтигулга бир-бир назар ташлаб чиқди ва:

- Хўш, Зубайда, сизларни худонинг паноҳига топширдим, - деди.

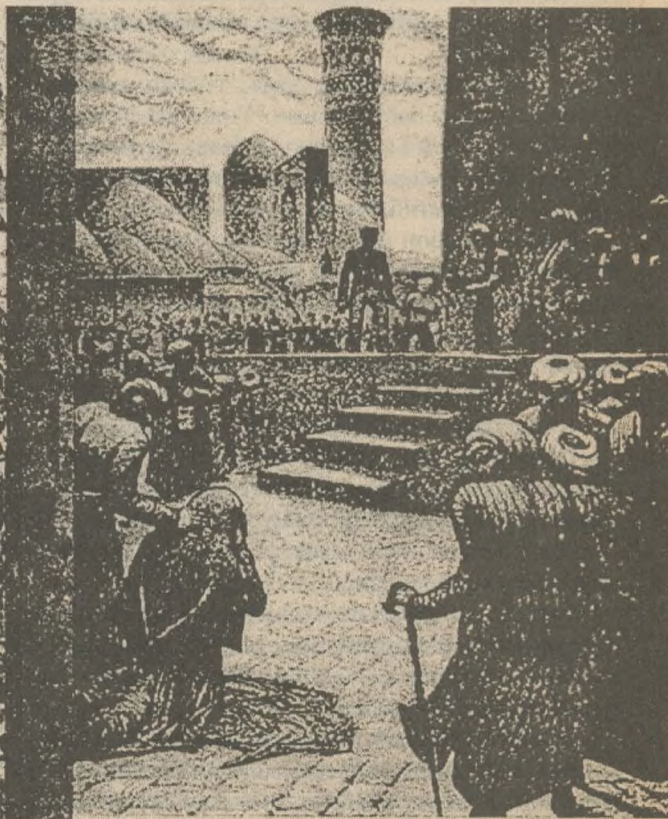
Хотини Темир полвонга одатдагидай меҳрибон боқиб, бош ирғаб қўйди.

Полвон хотинининг сувратини дилига жо қилмоқчидек унга анчагина термулиб турди. Оғиз жуфтлади, лекин айтмоқчи бўлган гапини айтмай, отни буриб отлиқлар тўдасига қўшилди.

Темир полвон шу куни ҳам, эртаси ҳам қайтмади. Ҳафта ўтгач, бир художўй чўпон овулга келиб, тоғ дараларидан бирида Темир полвоннинг қилич билан чопилган жасади ётганини айтди. Овул йигитлари шу куниёқ от-улов қилиб, Темир полвоннинг елкасидан қилич билан чопилган, қонга беланган ва вақт ўтиши билан шишиб кетган жасадини олиб келдилар.

Одат бўйича Темир полвоннинг танасини ювмай, кийими устидан қафанлаб, шаҳидни кўмгандек кўмдилар.

Одамлар тобутни қўлга олган маҳали Эрназар

етиб келди. У Шерна бахшидек «отамлаб» дод солмади, унсиз йиғлади.

Кечаси Эрназар акасига:

- Отамни мен учун ўлдирдилар, - деди алам билан.
- Бойсунда милисаларнинг бошлиғи Юсуф мутавалли деган бор. Шу маслаҳат берган ўрисларга. Отамга «ўғлингни топиб берасан», дебди улар. Отам кўнмабдилар. Шунда тоғ тараф олиб чиқиб, овлоқда Кўсам тилмоч отамни чопиб ташлабди. Қари одамга қилич уришга қандай қўли борди, у ҳаромининг?!

- Юртини сотган одамга одам ўлдириш нима деган гап, ука, - деди Шерна сувланиб турган кўзларини пирпиратиб.

Эрназар отасининг етгисини кутмай, тонгда яна қуролдошларининг олдига қайтди.

* * *

Отадан айрилган Шерна бахши дўмбирани қўлига олмай қўйди. Бахтигул қайнотасига аза тутиб қора кийди...

Эрга текканга олтинчи йил кетаётган бўлса-да, ҳали фарзанд кўрганлари йўқ. Бахтигул Сожида бевадек бефарзанд бўлишдан кўрқар эди. Эри унга таъна қилмаган, ҳатто бирор гапи ёки ҳаракати билан норизолигини билдирмаган бўлса ҳам, овул аёллари орасида ҳар хил гаплар юраётганидан Бахтигул хабардор эди. Шунинг учун фарзанд тилаб овулга яқин бўлган ҳамма зиёраттоҳларга бош урди. Йиғлаб-ёлвориб худодан фарзанд тилади.

Ёзда Темир полвоннинг йилини бердилар. Бахтигул аза кийимини ечди. Ёзнинг шашти қайтиб, кечалар салқинлаб қолган кунлар Бахтигул ўзининг ҳомиладорлигини сизди. Бошда эрига айтмади, гумони тасдиқлангандан сўнг, бир тун, тўшакда ётганда, эрининг кўксига бош қўйиб эркаланди.

- Тинчликми, Бахти, - деди эри ажабланиб.

- Тинчлик, - деди Бахтигул ва ўзини тия олмай ҳикиллаб қиғлади. - Бўйимда бор, Бахши!

Бахши хотинининг елкаларини силаб энтиқди:

- Худога шукр! Худога шукр!

Лекин бу қувонч узокқа чўзилмади...

Темир полвон ўлгандан кейин, Шерна бахши овулда оқсоқол ўрнида эди.

Қуёш бота бошлаганди, Азизбек йигирматача йигити билан овулга келди.

Шерна бахши уларга пешвоз чиқди:

- Хуш кўрдик, ака.

- Меҳмон бўлиб келдик, - деди Азизбек Шернага совуқ нигоҳ ташлаб. - Қабул қиласизми?

- Сизнинг отангизни ота деганман. Сиз акамсиз, - деди Шерна. - Менинг уйим - сизнинг уйингиз.

Азизбек икки маҳрами билан Шернанинг ўтовига жойлашадиган бўлди. Қолган йигитларни ҳам ўтовларга бўлиб чиқдилар. Қоронғу тушгунча мол сўйилиб, қозонлар илинди.

Азизбек маҳрамларидан бирига:

- Йигитларга айт, бебошлиқ қилмасинлар, - деди тайинлаб. - Сайисга айт, отлар тайёр турсин. Пойлоқчи қўйинглар.

Ҳамма икир-чикир ташвишлардан сўнг, Бек тўрда тўшалган тўшакка ёнбошлаб ўтирди. Дастурхон

ёзилгач, Шерна Азизбекнинг рўпарасида ўтириб чой сузди.

Бекнинг ҳам, икки маҳрамнинг ҳам қовоқлари уюлган, гуруннга майллари йўқ, жимгина овқатланишар, ўтовнинг парда тортилган қисмида Бахтигул овқат тайёрларди.

Ногаҳон Азизбек сўраб қолди:

- Полвондан хабар борми?

- Хисор тарафларда юрибди деб эшитамиз, - мужмал жавоб берди Бахши.

- Зўр йигит... - деди Азизбек ва яна сукутга кетди.

Азизбек ниҳоят маҳрамига қараб:

- Ановни ол, - деди маънодор тарзда.

Маҳрам ўтов керагасида илиғлик хуржундан узунчоқ шиша идишни олди. Бахши бунақа идишни ҳеч кўрмаган эди. Идишнинг ичида сувдек тиниқ суюқлик бор эди. «Ароқ дегани шу бўлса керак-да», деб ўйлади Бахши.

Азизбек Бахшининг шишага ғалати қараб қўйганини сезиб:

- Бахши, айбга буюрманг, - деди. - Замон оғир. Сал бўлсаям кўнгилинг чигилини ёзди.

Маҳрам йигит ханжарининг учи билан шиша оғзидаги пўкакни чиқариб олди. Шишани авайлаб чайқаб, пиёлага тўлдириб қуйиб Бекка узатди.

Бек афтини бужмайтириб, қийналиб пиёлани бўшатди. Кўк кўзлари ёввойи чақнаб, юзига қон югурди. Иккинчи пиёлани ичгач иштаҳаси очилдими, овқатланишга тушди. Овқат орасида яна бир пиёла ичди.

Шерна бирор баҳона билан ўрнидан турмоқчи эди, Бек:

- Шундай... - деди ўйлаган фикрларига хулоса ясагандай. - Шундай, Бахши! Биз қон кечиб юрибмиз. Мусулмонлар бўлса ўрисга емиш бераябди. Ўрисга қўшилиб бизга ўқ отаябди. Мана, сиз ҳам, Бахши, нимани кутаясиз? Улар отангизни ўлдирдилар-ку! Эртага улар келса, уларни ҳам меҳмон қиласиз! Милтиқ кўтариб чиқишнинг ўрнига хотинингизнинг иссиққина қўйнида ётибсиз! Эпми шул?

- Бек ака, биз авом одамимиз. Уришиш қўлимиздан келмайди, - деди Бахши босиқлик билан.

Бек ғазабланди.

- Сизларни гапга қўйсин! Нима, мен энамнинг қорнидан милтиқ кўтариб тушган эдимми? Сенларнинг жонинг ширин. Тўхтаб тур ҳали, жонингни олади улар. Жонинг чиқсин сенларни!

- Бек ака, улар кўп. Уларни энгиш қийин экан. Нима қилайлик, бизлар ночор одамлармиз! Емиш бермасак, тортиб олади. Иложсиз юрибмиз-да.

- Яшайберинглар! - киноя қилди Бек. - Ерларингни тортиб олса ҳам, оталарингни ўлдирса ҳам яшайберинглар! Ҳали хотинларингни тортиб олади, шунда ҳам яшайберасизлар!

Бек тагин жимиб, кўзларини юмди.

Шернанинг юраги сикилди. Негадир кўнгли қоп-қора бўлиб, хавотир ола бошлади. Парда орқасидан Бахтигулнинг ғивирсинган товуши эшитилиб турар эди. Бахтигулни онасининг уйига жўнатиб юбориш мақсадида ўрнидан турди.

- Ўтир! - ўшқирди Бек Шернага ёввойи назар ташлаб. - Хотининг қани?

- Уйда.

Бек таҳқиромуз кулди.

- Хотинингни чиройли дейдилар, шу ростма?

- Бек, мусулмонсиз! - деди Шерна уни инсофга чақириб.

- Чақир хотинингни!

- Бек, дастурхонимда ўтирибсиз, тузни ҳурмат қилинг.

Бек чайқалиб ўрнидан турди. У маст эди.

Шерна ҳам ўрнидан турди ва бекнинг қон тўлган кўзларига тик қаради.

- Қорабайир эсингдами? - деди ижирганиб Бек.

- Менинг отим эди. Сен миндинг. Бировнинг аталган отини миндинг, номард! Энди навбат менга. Сенинг байталиниги мен ҳам бир миниб кўрай қани! Ушланг уни!

Икки давангир йигит Шернанинг қўлларини қайириб қимирлатмай қўйдилар.

- Қорабайир менинг кўнглимга доғ бўлган, Бахши! Сенинг ҳам кўнглимга доғ қолсин-да! - деди бек ва парда орқасига ўтди.

Бек кўркувдан котиб қолган Бахтигулнинг энгагидан ушлаб ўзига қаратди. Жувон бекнинг қўлини силтаб ташлади.

- Асов, - гўдранди Азизбек ва кутилмаганда Бахтигулнинг юзига бир тарсаки уриб, ёқасидан икки қўллаб тутганча бир тортишда қўйлагини этагигача йиртди. Бахтигулнинг тўла кўкраклари очилиб қолди. Бек бир қўли билан жувоннинг оғзини ёпиб, бир қўли билан унинг тўшини эзғилай бошлади.

Бахтигул кучи етгунча қаршилик қилди. Бек уни наमतнинг устига юзтубан йиқитиб, лозимига ёпишди. Жун чилвирни узолмаган бек Бахтигулнинг лозимини йиртишга тушди.

Олишувда парда узилиб кетди.

- Бек! - деди маҳрам жаҳл билан. - Чаток бўлди.

Бек Бахтигулни қўйиб ўрнидан турди.

- Нима гап?

- Ўзи... - деди маҳрам ўтов ўртасида гўжанак бўлиб ётган Шерна бахшини кўрсатиб. - Сал бўшатган эдик. Ўзига пичоқ урди...

Кайфи тарқаб кетган бек бошини чайқади.

- Тез! Отларга... - деди бек ва керагига илиғлик хуржунни олиб ташқарига отилди.

Бек осмонга қарата ўқ узди. Овул сукунатини итларнинг безовта вовуллаши, отларнинг кишнаши бузди. Зум ўтмай туёқлар дупури овулдан узоқлашди.

Бахшининг ўтовига кирган овулдошлар лампа чироқ ёруғида кийимлари йиртилган Бахтигул Шерна бахшининг жоҳсиз бошини ўзининг очик, тўла кўксига босганча номаълум куй оҳангида тебраниб ўтирганини кўрдилар...

* * *

Бахшининг фожиали ўлими хабари улусларга шамолдек тарқалди. Кўмиш маросими элнинг мотамига айланди. Азизбек лаънатга қолди.

Бахтигул уввос солиб йиғлаётган аёлларга қўшилмади. Юзини юлмади. Даврага кириб, садр тепмади. Эрининг эски чопонини қатлаб, бағрига босганича, ўтов эшиги олдида ўтириб, тиззаларини кучоклаб, бошини тиззасига қўйиб атрофни девонавор

кузатиб ўтирар, овулдаги бўлаётган воқеаларнинг унга ҳеч қандай алоқаси йўқдек эди.

Онаси ҳар ҳар замонда бир келиб:

- Жилагин, болам, Бахшигдан айрилдинг, жилагин! - деб ялинар, лекин Бахтигул унга бутунлай эътибор бермас, кўзлари дунёга бафарқ термулар эди.

Жаноза ўқилиб, тобут ердан кўтарилганда Бахтигул ўрнидан туриб, тобут томон йўналди. Одамлар чекинишиб йўл бердилар. У оҳиста қадамлаб тобут ёнига келди ва тобут поясини икки қўллаб маҳкам ушлади.

Одамларнинг ғала-ғовури бирдан тинди.

Бахтигулнинг тобут поясини ушлаши - қадимий удум, ўлган кимсадан она қорнида ҳомила қолганлиги ишораси эди.

Бахтигул тобут поясини қўйиб юборгач, одамлар тобутни елкалаб қир томон жўнадилар. Бахтигул эса яна қайтиб жойига ўтирди-да, сўқмоқ бўйлаб илондек буралиб, тобутга эргашиб бораётган одамларни кузатиб қолди.

Замон нотинчлигини ҳисобга олиб Бахшининг еттисини уч кунда ўтказишга қарор қилдилар. Шу уч кун давомида Бахтигулда ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Бахшини ерга топширишган куни ҳам, еттиси куни ҳам унинг укаси Эрназар полвон йўқ эди...

Еттиси куни, шаҳардан фотиҳага ўн нафар қизил аскар билан Бойсун улуси фавқулудда комиссияси бошлиғи Олимжон Оқчурин деган одам келди. Аскарларнинг кўпчилиги ўзбеклар, ўтириб фотиҳа ўқишди, ўрислари эса бир чеккада тик туриб одамларни кузатдилар. Фотиҳа ўқилгач, Олимжон Оқчурин одамларга муурожаат қилди.

- Ўртоқлар. Қонхўр босмачи Азизбек халқ фарзанди Шерна бахшини ваҳшийларча ўлдириб кетди. Бу оғир жудолик пайтида биз сизларга ҳамдардик билдирамиз. Уруш ҳаммамизнинг жонимизга теккан. Тинч яшайлик, қонхўр босмачиларга адашиб қўшилган фарзандларингизни чақириб олинглар. Улар оиласининг бағрига қайтсин. Янги ҳукумат ўзи кулолини ташлаб келганларга авф эълон қилган. Биз уларнинг ҳаётини сақлашга қафолат берамиз. Азизбекка келсак, бу манфур жинойтчи Бахши учун халқ олдида жавоб беради.

Одамлар унинг гапларини тик туриб эшитдилар. Четдан томоша қилаётгандек ўтирган Бахтигул ўрнидан туриб, ўтовга кириб кетди...

Бахтигул ўтовдан қайтиб чиққанда овулдошлари ҳам, аскарлар ҳам унга қараб донг қотиб қолдилар: Бахтигулнинг бошида эрининг телпаги, эгнида эрининг чопони, белида эрининг қинли пичоғи илиғлик белбоғи.

Қариялар ўзлари томон келаётган Бахтигулга таъзим қилдилар. Бахтигул қарияларнинг олдида ўтиб Темир полвоннинг ўчоғи олдида тиз чўкди, эгилиб ўчоқ деворини ўпди. Бу - унинг шу овулдан еган тузи ҳурмати ва шу тузга розилик тилаши эди.

Бахтигул жимиб қолган одамлар нигоҳи остида ўрнидан турди. Кимнидир қидирди. Ўтовдан лапанглаб чопиб чиққан Сожида бевани кўриб, у томон юрди.

Сожида бева шитоб билан келиб Бахтигулни бағрига босди-да:

- Воҳ, ёлғизим, сендан ҳам айрилдимми? - дея бўзлаб юборди.

- Энажоним, рози бўлинг, - деб шивирлади Бахтигул. - Рози бўлинг, энажон!

Бахтигул авайлаб Сожида беванинг кучоғидан ўзини тортиди.

- Розиман, болам, минг марта розиман! - деди Сожида бева.

Сожида бева иложсиз эди. Рўпарасида турган бу ёшгина аёл шу дақиқадан бошлаб, гўдаклигидан «болам» деб боққани, ўзи туғмаган бўлса-да, худо олдида онт ичиб фарзандим дегани - кизи Бахтигул эмас, йўк, бу аёл - чопон кийган аёл эди.

Чопон кийган аёл!

Аждодлар удуми бўйича, ноҳақ зулм қилинса ёки ноҳақ одам ўлдирилса, уруғнинг қасос оладиган эр кишиси бўлмаса, ёхуд эркаклар қасос олишга жазм қилишолмаса, аёл кишига қасос олишга изн берилар, аёл эр кийимини кийиб, қасос йўлига чиқиши мумкин эди...

Аёл чопон кийгандан сўнг ўз аёллигини унутиши, унинг ҳар бир нафаси - қасос нафасига, ҳар бир нигоҳи - қасос нигоҳига, юрган йўли - қасос йўлига айланиши керак. Қасос ҳукми бажарилмагунча, аёлнинг чопонни ечишга ҳаққи йўк эди.

Чопон кийган аёлнинг ягона имтиёзи - унинг дахлсизлиги эди. Чопон кийган аёлни кўрган ҳар бир киши бу оламда кечириб бўлмайдиган гуноҳлар борлигини унутмаслиги ва бу аёлга зарар етказмаслиги керак. Уни ҳеч ким хўрлай олмас, чунки уни хўрлаш ҳам удум бўйича кечирилмас гуноҳ ҳисобланар эди.

Бахтигул рўпарасида турган одамларга эгилиб таъзим қилди-да, оҳиста қадам ташлаганича, овулдан чиқиб кетадиган сўқмоқ томон йўл олди.

Энди у юрадиган ҳамма йўллар - қасос йўлига айланган эди.

* * *

Икки полвон юрт ҳимоясига чиқиб, тўғри Кўктош қишлоғига, лақай беги Иброҳимбек хузурига бордилар. Эрназар Иброҳимбекнинг қоравулбегиси бойсунлик Турсунхон мерган эканини эшитиб, жуда қувонди.

Турсунхон мерган паҳлавон келбатли, серсоқол, чиройли одам эди. У Бойсуннинг шимолида, Кетмончопти чўққисининг тагидаги тоғлик Авлод қишлоғидан бўлиб, Эрназарнинг отаси билан дўстона муносабатда эди.

Мерган бу икки азамат йигит билан кучоклашиб кўришди.

- Балли, полвонлар! Қоровул билан айғоқчиларга юзбоши керак эди. Бекка айтаман, икковингга ҳам юзбошилиқ беради. Менинг ихтиёримда бўласиз. Розимисизлар?

- Сиз нима десангиз, шу. Сизни қора тортиб келдик, Мерган бобо. Бизга ўқ отишни ўтгатсангиз бўлгани, - деди Эрназар қувониб.

Турсунхон Бойсун беклигида ўқ отишда тенги йўк одам бўлганлиги учун халқ уни мерган деб атар эди. Эрназарнинг гапи унга ёқди.

- Э полвонжонларим-э! Мендек отиш қийин. Одамлар қўли билан милтиқ отадилар, кўзлари билан нишон оладилар. Мен юрагим билан отаман. Бир-икки кўрсатаман, англасангизлар бахтларинг, англмасаларинг ҳамма қатори ўқ отиб юраверасизлар.

Эрназар улим, отанг бекликнинг сайилида менинг оримга даврада олишган. Шунинг учун ҳам мен сени ўз фарзандимдай биламан. Кўзимнинг олдида бўлсанг, кўнглим тинч бўлади...

- Мен ҳам сизни отамдай кўрай, Мерган бобо! - деди Эрназар.

Мерган унинг елкасига қоқиб қўйди.

- Бекбобо, - деди суҳбатга аралашмай турган Эргаш. - Мен одамларга бош бўлолмайман. Рухсат беринг, Эрназар жўрамнинг қабатида бўлай.

- Сизлардай йигитлар бош бўлиши керак-да, улим! - деди мерган сал норизо бўлиб.

- Икковимиз ажралмаймиз деганмиз, - дея дўстини кўллади Эрназар.

- Майли, икковинг бирга бўл, - рози бўлди Мерган. - Ҳамма ёқдан одам келаяпти. Эрназар, келаятганларга қара, ўзинг ишончли йигитларни танлаб ол. Зўр йигитлар бўлсин. Айғоқчиларнинг юзбошиси бўласан. Табладан икковингга ҳам энг яхши отлардан танлаб ол. Бу отларинг сенларга бўлмайди. Жўрабойнинг ҳовлиси сенинг кўноғинг. Йигитларни танлаб олганидан кейин бекнинг қароргоҳига ўтасан. Гап тамом. Нима камчилик бўлса, ўзимга учрайсан. Йигитларингга яроғни ҳам ўзимдан оласан. Йигитларингнинг кийимига ҳам қара. Кийим-кечакни ўзим топиб бераман. Ҳамма ишингни мен билан маслаҳатлашиб қил. Боринглар!

Иброҳимбек атрофида, қирқ беш кўрбоши бошчилигида қарийб беш минг йигит тўпланди.

Эрназар шу беш минг одам орасидан Бухоро амирлиги ҳудудида, ўзи кураш майдонида учратган полвон ва чавандоз йигитлардан йигирма беш кишини танлаб олди. Уларнинг ҳар бири яхши от, қилич, ёғоч филофлик катта маузер тўппончаси ва ўнбир отар инглиз милтиғи билан қуролланган, эғнида инглиз мовутидан тикилган кўйлак ва шим, унинг устидан қора пилталик бахмалдан тикилган камзил, оёғларига нўғойча этик кийган эдилар. Бу ашёларнинг барчаси Афғонистондан ёрдам олаётган Иброҳимбекнинг хазинаси ҳисобидан эди.

Турсунхон мерган Эрназарнинг одамларини кўриб:

- Йигитларинг терма, - деди кўнгли тўлиб. - Бундай йигитлар билан осмондаги юлдузни уриб келса бўлади.

Мерган бу гуруҳга алоҳида эътибор бериб, улар билан ўқ отиш машқини олиб борди. Уларга ўзининг «юрак билан ўқ отиш» санъатини ўргатди. Мерган ҳақиқатдан ҳам кишини лол қолдирадиган даражада тезлик билан бехато отар, четдан қараган кишига эса у бутунлай нишонга олмаётгандек туюлар эди. «Кўзинг, бармоғинг юрагинг билан бир хил ҳаракат қилиши керак. Шундай қилолсанг, нишон олмасанг ҳам бўлади!» деб уқтирарди Мерган Эрназарга.

Эрназар уриниб кўрди. Мергандек отиш қийин иш экан, лекин, сабоқлар бекорга кетмади. Эрназар дурустгина отадиган бўлди.

Кузининг салқин кечаларидан бирида Турсунхон уни уйғотди:

- Полвон, Иброҳимбек бир тўп туркларни қамокқа олди. Сарой омборига қамаб қўйибди. Ҳали уларнинг кимлигини билмаймиз. Ўзинг йигитларинг билан кўриқламасанг бўлмайди.

Эрназар тонгача йигитлари билан омборни кўриқлаб чиқди.

Эрталаб ҳибсадиларнинг аҳволидан хабар олиш учун ичкарига кирди. Омбордаги арпа тўла қоплардан ўзларига ўриндиқ қилиб олган маҳбусларни бирма-бир кўздан ўтказди. Уларнинг барчаси ўрта яшар чиройлик, ингичка мўйловлари ўзига ярашган, қоматлари ҳарбийча хушбичим кишилар эди.

Улар ҳам, айни чоғда Эрназардан кўркувсиз, хотиржам нигоҳларини узмас эдилар.

- Ассалому алайкум, - деди Эрназар уларнинг ёшини ҳурматлаб.

- Ваалайкум салам! - деди кулимсираб бошқаларидан бўлакча, қора ҳарбий кийим кийган одам. Кулги унинг жиддий, чиройли юзини ёриштиради. Бошқалари ҳам ахтиромли илжайишди. Эрназар бу одам алоҳида ҳурматга молик эканлигини англади.

Улардан бири ўрнидан туриб, назокат билан кўлини кўксига қўйиб:

- Биза сув беринг. Биз-да, Пошша афандимиз-да таҳорат қилмақлари лозим, - деди.

Эрназар унинг назокатига жавобан, ҳурмат билан кўлини кўксига қўйиб:

- Хўп, тақсир! - деди-да, офтобаларда илик сув келтиришларини буюрди.

Офтобаларни Эрназар билан гаплашган турк қабул қилиб олди. Турклар навбат билан қоплар панасига таҳорат учун ўта бошладилар.

- Ёда тутинг, маним одим Турсун. Биз турклармиз. Сиза кўмак этмакка келдик, - деди ўша турк.

- Ул киши ким? - деб сўради Эрназар қора кийимлик томон имо қилиб.

- Буюк инсан, - деди турк. - Ул ҳазратим - Анвар пошо афандим. Санинг одинг надир?

- Отим Эрназар полвон.

- Курашчимисан?

- Курашчиман.

- Чўх гўзал! - деди мамнун Турсун афанди ва Эрназарнинг қўл, елка мушакларини ушлаб кўрди. - Зўр! Қилич чопмакни билурсан?

Эрназар ноаниқ қилиб елка қисди.

- Ўзим ўргатиюрман. Дўст тутинажакмиз. Сенинг ватанинг маним учун-да кадрли.

Турклар намоз ўқигач, Эрназар нонушта учун уларга дастурхон киритди. Турсун афанди пошшо учун бир коса сут келтиришни сўради. Эрназар сутни ҳам келтирди.

Тушлик пайтида, қароргоҳда Эшон судур келганлиги ҳақида хабар тарқалди. Бойсушлик Қорахўжа эшоннинг судурлик унвони бор, Бухоро амирлигида обрўйи жуда баланд. Бу қароматли эшондан ҳатто Иброҳимбек ҳам ҳайиқарди. Бир неча йил илгари Эшон Судур халққа адолатсизлик қилган Шеробод бегини амирга айтиб зиндонга ташлатган эди.

Кўр ўтмай хафалиги юзидан билиниб турган Эшон Судур Турсунхон мерган билан шошилинич келиб, ҳибсадиларни озод қилди.

- Пошо жаноби олийлари, - қўл қовуштириб мурожаат қилди Эшон Судур мағрур турган туркка. - Бекдан хаточилик ўтибди, узр қилинг. Хизматингизга мунгазирмиз!

Кечкурун Турсунхон мерган Эрназарнинг ёнига келиб:

- Иброҳимбек қамаган одамни амиримиз кўшинларга қўмондон қилиб тайинлашган экан. Бу мансабдан Иброҳимбекнинг ўзлари ҳам умидвор эдилар. Анвар пошо илмлик одам, лекин бегона, Иброҳимбек бўлса ўзимиздан, - деди қай бирининг тарафини олаётганини билиб бўлмайдиган бир оҳангда.

- Турсун афанди дегани менга ёқди...

- Сен ҳам унга ёқибсан! Сени йигитларинг билан бирга Бекдан сўраб олди. Иброҳимбек ичини тирнаб рози бўлди. Фақат кўз-қулок бўлишингни тайинлади. У ёгини ўзинг тушунабер. Эртадан бошлаб Турсун афандининг ихтиёрига ўтасан. Ишқилиб, кўзингга қараб иш тут.

Эрназар Анвар пошо қарор тутган ҳовлига бориб Турсун афандини топди. Турсун афанди Эрназарнинг елкасидан кучиб:

- Кел, жужуғим, - деди. - Сан черикинг ила бизим ўрдани кўриқлаюрсан. Ман эсам, сана суғишмак синоатин ўргатиюрман, маним пехлаваним!

Турсун афанди кун бўйи қароргоҳ ташвишлари билан юрар, тиниб-тинчимай кўрбошилар билан учрашар, ҳар бир ишни охирига етказмай қўймас, лекин, қанчалик иши кўп бўлмасин, кунда икки соат вақтини ажратиб Эрназарга қилич, пичок, қўл билан курашиш усулларини ўргатар, айни чоғда Эрназар афандидан ўрганганларини йигитлари билан биргаликда машқ қилар эди. Машқ уларнинг кундалиқ машғулотига айланиб қолган эди.

Декабрнинг бошида Иброҳимбек ва Анварпошо қизиллар эгаллаб турган Душанба шаҳрига аскар тортиб бордилар.

Кундузи бирнави, лекин кечалар совуқ эди. Шиддатли жанглар бўлди. Иброҳимбек Анварпошонинг уруш талабига мос режаларини инкор қилар, унинг интизомни тан олмайдиган, мудофаа истехкомларини жанг билан олиш санъатини эгалламаган бебош кўрбошилари қамалдагиларга оломон бўлиб ёпиришар ва пулемётнинг шафқатсиз ўқларидан ҳалок бўлардилар. Кучдан устун бўлишларига қарамай Душанба шаҳарчасини ололмадилар. Анварпошонинг ягона интизомли бўлинмаси, Бухоро жумҳуриятини ташлаб Анварпошога қўшилган Дониёр афандининг милиция бўлими эса, камсонлик бўлгани учун шаҳарни олишга қурби етмас эди.

- Эҳ, маним пехлаваним, - дер эди Турсун афанди ҳар сафарги муваффақиятсиз жангдан сўнг куюниб. - Иброҳимбей бизимда, ўзини-да мағлуб эдажак. Ўзи сўқишиш синоатин билмаюр, бизни-да сўқишмакка қўймажак!

Қизиллар тўсатдан хужумга ўтиб, қамални ёриб чиқдилар ва қаттиқ интизом билан ўзларини мудофаа қилишиб, Боусунгача чекиниб бордилар. Уларни изма-из тақиб қилиб борган Анварпошо кўшинлари Бойсун атрофини ўраб, шаҳардаги қизилларни қамалга олдилар.

Иброҳимбекнинг қоровулбегиси, Эрназарнинг меҳрибон ҳамюрти Турсунхон мерган Душанбадаги жанглардан бирида оғир яраланиб ҳалок бўлди. Шундан сўнг Эрназар Иброҳимбекка бормай қўйди

ва тўлик Анварпошо хизматига ўтди. Турсун афанди эса Эрназар ва унинг йигитларини жангга киритмади. Ўша қаттиқ жанг кунлари ҳам Эрназарга сабоқ бериш учун доим вақт топди. Унинг машқлари ҳам ўзгарди. Илгари битта жангчи сифатида сабоқ берган бўлса, кейинчалик бир қўшилманинг бошлиғига зарур ҳарбий хийла ва жанг давомида вазиятни аниқлаш каби масалаларда Эрназарга сабоқ ўргатди. Бойсун қамали бошланган кунлар Турсун афанди Эрназар ва йигитларидан имтиҳон олди. Уларнинг ерга қадалган новдаларни от чопиб бораётганда қиличлари билан битта қолдирмай қирқиб ўтганларини, нишонларни тўппонча ва милтиқдан ўқ узиб беҳато ураётганларини кўрганда Турсун афанди жуда хурсанд бўлди.

Бойсун қамалда, Анварпошонинг қароргоҳи эса Бойсуннинг жанубидаги Куралай майдони этагида жойлашган Кофирун қишлоғида эди. Қишлоқда кечаю кундуз нон ва овқат пиширилар, ёнғин кетгандек, доим кўкка тутун кўтарилиб турар эди.

Анварпошо атрофдаги барча қишлоқларни эгаллаган, шимол ва шарқ томон Иброҳимбекка қарашли кўрбошилар, Жанубда Робот, Мирқоракўз қишлоғида Икромиддин хўжа ва Азимбекнинг йигитлар жойлашган, Бойсуннинг ғарбидаги Сакиртма довони билан ғарбга кетадиган йўл очик қолдирилган. Анварпошо қизилларнинг Бойсунни жангсиз ташлаб кетишига жўрттага имкон қолдирган эди.

Душанба шаҳри қамали Анварпошога қўшиннинг шаҳар эгаллаш учун бўладиган жангларга лаёқатсиз эканини исбот қилган, шунинг учун у қизилларни шаҳардан ташқарида жанг қилишга мажбур қилмоқ ниятида эди. Бироқ Бойсун шаҳрининг бу урушда энг аҳамиятли нуқталардан бири эканини билган қизиллар шаҳарни ташлаб кетмадилар. Улар кўрбошиларнинг оломон бўлиб қилган ҳужумларини манонат билан қайтариб туришди. Деярлик ҳар кун кичик тўқнашувлар бўлиб турар, ҳар икки томондан қурбонлар бўлар эди.

Кун очик бўлишига қарамай, ҳали қуёш ўз кучига энмаган, аямажунинг қаҳри келган совуқ кун эди. Турсун афанди йигитлари билан машқ қилаётган Эрназарни топиб:

- Ўғлонларингни жийна, сўқишажакмиз! - деди жиддий. - Бўритош қиринда кофирларнинг ўттиз отлик жонсизлари келмишлар. Вир чўпан ўғлон хабар бермиш. Ярағлар тўла бўлсин!

Турсун афанди билан ҳисоблаганда йигирма тўрт киши бўлиб отландилар.

Бу жойларни беш бармоғидек биладиган Эрназар Бўритош кири тепасидан қизиллар кузатиб туриши мумкинлигини тахмин қилиб, йигитларини пастқам сойликлар билан бошлаб борди ва Бўритош қирини шаҳар томондан кесиб, уларга чекинишга йўл қолдирмади. Йигитларини арнада паналатиб, ўзи Эргаш полвон билан Бўритош тепалигига туташган майдонга чиқди. Тепа ёнидаги пастқамда отлар ва одамлар кўринди.

Қизиллар ҳам буларни кўрдими, дарров отларига миниб елпиғичдек ёйилиб, булар томон от қўйдилар. Уларнинг мақсади шовқин кўтармасдан қўлга олиш эканлигини англаган Эрназар, чидам билан

қизилларнинг яқинлашувини кутди. Мўлжалга яқин келганларида Эрназар пистирмадагиларга имо қилди.

- Жужукларим, Ватан учун ўлмак саодатдир, Оллоҳ ёрингиз бўлсин! - дея Турсун афанди қилич сугурди.

Эрназар ҳам қилич суғуриб пистирмадан қуюндек отилиб чиққан йигитларига қўшилди. Қизилларнинг на сафини йиғишга, на орқага қайтишга вақти қолмаган эди. Ёндан берилган бу кутилмаган зарба уларни эсанкиратиб қўйди. Эрназар рўпарасида учраган рақибларига омонсиз зарбалар берди. Жанг тез тугади. Эрназар узокрокда қочиб бораётган ўзбек отлиқни кўриб:

- Тутиб келинг! - дея ёнида пайдо бўлган Эргаш полвонга буюрди ва ўзи типирчилаб ётган отнинг ёнида мук тушиб қусаётган пашқуртлик муллаваччанинг ёнида отидан сакраб тушди.

- Яраландингизми, Махсум?

- Йўқ, полвон, қуским келаяпти. У отимни қиличлади. Мен уни...

Эрназар муллавачча кўрсатган томонга қараб, ерда узала ётган, калта малла сочли боши қошларигача тарвуздек ёрилиб, мияси чиқиб кетган жасадни кўрди.

Йигитлар Эрназар атрофига тўпландилар. Эрназар юраги пўкиллаб уларни санаб чиқди ва ҳаммасининг жангдан омон чиққанини кўриб, кўзларига ишонгиси келмади.

Турсун афанди билан Эргаш полвон икки ўзбек йигитни ҳайдаб келдилар.

Кўрқувдан ранглари ўчиб, оёқлари қалтираётган, юпунгина кийинган бу икки йигитдан Эрназар ғашиқиб сўради:

- Кофирлар орасида нима қилиб юрибсизлар?

- Мажбур қилдилар, полвон, - деди йигитлардан бири. - Биз бир бечора одамлармиз...

«Ҳақиқатдан ҳам бу бечоралар нима қила олади?» ўқиниб ўйлади Эрназар. Бандиларни қўйиб юбормоқчи эди, лекин қароргоҳга олиб бориб, Бойсун шаҳридаги ҳолатни суриштириб билиш истаги устун чиқиб, уларни қароргоҳга олиб қайтди.

Турсун афанди майдонда кутиб туришни буюриб, ўзи Анварпошонинг олдига кирди. Кўп ўтмай Эрназар Анварпошо қабулига чакирилди.

Эрназар шахдам қадамлар билан пошонинг қабулхонасига кирди. Хона ўртасида тик турган Анварпошо қошларини чимириб унга бошдан-оёқ меҳрибон разм солгач, чўнтагидан балдоқли соатини олиб узатди ва :

- Маним тухфам сиза! - деди. - Оллоҳ мадад берсин сиза, пехлаван!

Эрназар Турсун афанди билан қароргоҳ ҳовлисидан чиққанда йигитларининг ғуж бўлиб турганини кўрди. Кайфияти бузилган йигитлар Эрназарга йўл беришди. У бўйнидан қилич билан чопилган икки мурдани кўрди. Қизилларни бошлаб келган йигитлар...

- Ким чопди? - ғазаб билан бақирди Эрназар.

- Икромиддин хўжа, - деди қусишдан ўзини аранг тийиб турган муллавачча. - Сезмай қолдик! Узр, полвон! «Сотқинлар!» деб ангда чопиб ташлади.

Бу йигитларни тутган чоғдаёқ қўйиб юбормаганидан пушаймон қилиб, қуйиниб турганида,

қароргоҳ ҳовлисидан уч йигити билан қорасоқол, қизилюз, семиз кўрбоши Икромиддин хўжа чикди ва майдон четида қатор қилиб ерга қоқилган қозикларга боғлиқлик отлари томон кетди.

- Хой Хўжавачча, тўхта! - деди жеркиб Эрназар.
- Қуролсиз одамни ўлдирдишга қандай кўлинг борди? Нега ўлдирдинг?

Кўрбоши Эрназарга писанд қилмай ўтиб кетмоқчи эди, ғазабнок Эрназар унинг йўлини тўсди.

- Йўлдан қоч, қулбачча! - бўқирди Икромиддин хўжа. - Улар сотқин эди, итдай ўлди. Сени ҳам уларнинг орқасидан жўнатайми?

- Қиличингни суғур, Хўжа! Эркаклигингни бир кўрай!

Эрназар қилич суғурди.

Икромиддин хўжа тўппончасига ёпишди. Лекин Эрназарнинг йигитлари ҳам тўппонча ўқталиб турганини кўриб алам ва ғазабдан титрай бошлади.

Эрназар кўрбошига ўқрайди.

- Икки қуролсиз бечорани чопиш осон-да! Қиличингни суғур, кўрқок! Суғуролмайсан! Биласан, мен манов бечоралардан эмасман!

Турсун афанди Эрназарнинг елкасига қўлини қўйди.

- Тинч ўл, пехлаваним! - деди босиқ овозда. - Тинч ўл, адолатли жужуғим!

Сўнг Икромиддин хўжага нафратланиб қаради:

- Яраксиз одамни ўлдирмак мардликдан эмас, Бек!

Эрназар кечгача хомуш юрди. Қоронғи тушганда Турсун афанди келиб, уни қишлоқ четидаги қадимий кўргон қолдиғи - Мунчоктепага бошлаб борди. Катта харсанг тош ёнида тўхтадилар. Тун жуда қоронғу, осмон юлдузлар билан чароғон эди.

- Бугун маним ёшим қирқ беш бўлди, - деди Турсун афанди маъюс. - Санинг ёшинг нечада?

- Йигирма иккида.

- Сан ёшсан, жужуғим. Сан ҳали кўп нарсаларни билмаурсан. Туркистон боёнларида инсоф қолмаган! Улар ўз халқидан-да узоқлар. Ўз халқина золимлик қилган боёнлар мағлуб ўлажақлар.

- Икромиддин хўжани кўрдингиз-ку...

- Кўрдим, - ирганиб гапирди Турсун афанди. - Палид, золим одам! Уларнинг кўпи шундайлар! Бугун кўрбошилар кенгашдилар. Бойсун шаҳрига нома юбормишлар. Кофирлар турган ҳама жойларнинг мусулманларини кофир деб эълон қилмишлар. Бу нодонлик, кўрлик сабаб, Бойсун аҳли энди қизиллара кўмак берияжак!

- Анварпошога айтинг, бунга йўл қўймасинлар!

- Пошо-да иложсиздир! Кўрбошилар ҳарбий низомни билмаюрлар. Низома итоат этмаюрлар. Қўшинда интизом йўқ. Аскарларда золимлик кўпдир. Пошо низом талаб этса, кўрбошилар қочиб кетижорлар. Биз-да иложсизмиз, жужуғим.

- Иброҳимдекдан ҳам кўнглим қолди, оға! Душанбада бойсунлик Юсуф Мутаваллини тириклай улоқ қилдирди! Душман бўлса ҳам, одам боласи ул!

- Эҳ, жужуғим! Будир золимлик, будир ваҳшийлик! Кўнглим сезижор. Бунда ҳам Иброҳимдек биза панд бериюр. Ўзи жанг синоатин билмас, жанг синоатин билган пошо афандима бўйинсинишни истамас!

Ватанни жондан азиз тутмак керакди, меним пехлаваним. Санинг-да софлигинг кўзларингда болқижор! Ватанда маним ўн едди яшли жужук ўғлоним бор. Иллоҳ, ул санингдек ўғлон ўлсин! Сан ҳам маним фарзандим қибсан!

* * *

Анвар пошо Душанба шаҳри қамалидаги жанглarda ҳалок бўлган Турсунхон мерганнинг бир юз етмиш суворий жангчиларини Эрназарга топширди. Икки юз йигитга бош бўлган Эрназар кўрбошилар қаторидан жой олди.

Ҳарбий машқнинг аҳамиятини ўз тажрибасида кўриб тушинган Эрназар янги йигитларни ўзининг илгариги гуруҳи йигитларига олтитадан-еттитадан бўлиб бериб, тинимсиз машқ қилдира бошлади.

Шу кунлари Эрназарнинг ғазабини келтирган яна бир мудҳиш воқеа бўлди.

Кўрбошилардан бири Жабборбек кенагас, тоғлик қишлоқларни ишғол қилиб турарди. У Бугоба қишлоғидан Ўроқ деган бир камбағал одамни «кофир» деб айблаб, қишлоқ масжиди ёнида юз дарра урдириб, гўзаллиги тоғ халқи орасида афсонага айланган Нарзoiй исми қизини тортиб олиб, Анварпошога тортиқ қилди...

Бир тун Турсун афанди Эрназарни хуфия чақириб:

- Пошо Нарзoiйни қўйиб юбордилар. Уни Бойсун шаҳрия олиб бормак лозим. Ҳеч кимса билмаслиги зарур, - деди.

Эрназарнинг ҳайрон бўлиб қараганини сезиб, изоҳ берди:

- Пошонинг Назима хоним номли хотини бор. Чўх гўзал хоним. Пошо хонимини жондан севиюр. Нарзoiйа яқин бўлмаган... Пошо илтимасин ўзинг-да бажар, ўғлоним!

Тунда Эрназар Эргаш полвон билан биргаликда Нарзoiйни Мирқорақуз қишлоғида мудофаа чизигидан ўтказиб қўйди. Орадан уч кун ўтиб пошо қароргоҳида, кеча қоронғусида уч йигит кириб, икки соқчини ўлдириб Анварпошонинг ҳаётига қасд қилганларини, соқчилар сезиб қолиб йигитларни ушлаб олганларини эшитди. Қўлга тушганларни Эрназарга таниш йигитлар қўриқлаётган эканлар. Тош деворли отхонага кириб, туйнукдан тушиб турган ёруғда, ёнма-ён ўтирган, қўллари боғлиқ уч йигитни кўрди. Қош-кўзларининг бир-бирига ўхшашлигидан ҳам бу уч йигитнинг қариндош эканини билса бўларди.

Эрназар эътибор бериб йигитлардан бирини таниди.

- Ёқуб полвон, сенмисан? - деб сўради тожикчалаб.

- Ҳа, полвон, ўзимман.

- Нима, сен кофир бўлдингми?

- Йўқ, полвон, мен номус учун келдим. Нарзoiйнинг қайлиғиман. Пошони ўлдирмоқчи эдим... Бўлмади, - деди Ёқуб бош чайқаб.

- Бу ишда пошонинг айби йўқ! Анварпошо Нарзoiйга қўл текизган эмас. Нарзoiйни Бойсунга жўнатди. Ўзим элтиб қўйдим.

- Қачон олиб бордингиз, полвон? - ишонқирамай сўради Ёқуб.

- Тўрт кун бўлди.
- Ёлгон гапирмаяпсизми, полвон?
- Мен ёлгон гапирмайман!
Ёқуб афеус билан аламли илжайди.
- Полвон, Олимжон Оқчурин менга фириб берибди. «Нарзидой ҳақида Анварпошо эшитиб, ғойибдан ошиқ бўлган экан. Кўрбошисига буюриб, қизни ўғирлатган. Ҳозир Нарзидой пошшонинг кўйнида», - деди у номард. Мен ишондим. «Сенинг номусинг борми ёки йўқми? Қайлигини пошога пешкаш қиласанми? Мард бўлсанг Анвар пошони ўлдир! Биз сенга йўл кўрсатамиз», деди зангар. Ичим куйиб келди. Ўлимдан кўрқмайман, лекин укам ва Нарзидойнинг акаси менинг айбим билан жувонмарг бўлапти.

- Бу Жабборбек бадкирдорнинг иши. Пошонинг айби йўқ.

- Ҳаммасининг ҳам падарига лаънат. Полвон, мен биламан, сиз мард одамсиз. Бир хизматни сўрасам.

- Кўлимдан келса.

- Бизни ўлдирсалар ўлигимизни хор қилдирманг.

- Майли, хор қилмайман, - сўз берди Эрناзар.

Эрназар қароргоҳдан Турсун афандини тополмади. Анварпошонинг олдига киришга имкон бўлмади. Пошо Бойсуннинг ғарбий-шимолий мудофаа чизиғидаги кўшин кўрбошилари билан кенгаш ўтказаётган эди. «Кирсам ҳам пошога нима дейман? Икки соқчи ўлдирилган... Барибир пошо ҳам, кўрбошилар ҳам рози бўлмадилар. Бечора йигитлар, бекордан бекорга ўлдирилиши, Нарзидойнинг ўғирланиши, бу шунқордек йигитларнинг ҳалокати тоғ халқини ислом лашкарларидан нафратлантиришини, бебош кўрбоши Жабборбекнинг бу қилмиши Ватан учун курашга жонини тиккан одамларга қанчалик зарар келтиришини фикрлаб ичдан эзилди...

Тушлик пайти Ёқуб билан шерикларини оғил девори ёнига тик куйиб отиб ташлашди. Эрназар йигитлари билан келиб уч жасадни маросим билан кўмдиришга жазм қилди. Кофирулик кали Жўра деган бадавлат одамдан кафанлик учун сурп олди. Йигитларидан пашқуртлик муллавачага бутун таомилни адо этишни илтимос қилди. Тўрт йигитини Мунчок тепанинг кунгай бетидаги қабристонда қабр қазишга юборди.

Мурдаларни ювмадилар. Таомил бўйича ноҳаддан ўлдирилганларнинг қонли танаси ювилмайди. Тоқим қиёматда шу қонли танаси билан ўзининг ноҳад ўлдирилганига гувоҳлик берсин деб...

Мурдаларни кийими устидан кафанлаб, қўлбола замбилларга ётқишишди.

Муллавачча имом ўтиб, жанозага чақирди. Йигитлар қатор-қатор бўлиб унинг орқасидан тизилган пайтда, ўн йигити билан от чоптириб Жабборбек етиб келди ва отдан тушмай қамчи ўйнатиб, ғазабнок бақирди:

- Тўхта, мулла! Жанозани тўхтат. Кофирларга жаноза буюрмаган. Ёки санлар ҳам кофирмисан? Тўхта!

Эрназар олдинга чиқди. Ҳазабини босиб, секин гапиришга уринди:

- Буларнинг кофир эмаслигини ўзингиз ҳам яхши

биласиз, бек. Булар номуси, ори учун ўлган мусулмон одамлар!

- Сен ким бўлдинг? - деди бек Эрназарга жўрттага бошдан-оёқ разм солиб, менсимас бир оҳангда. - Танимаяпман!

- Мени танийсан, Жабборбек, - деди совуққон оҳангда Эрназар. - Мен Эрназар полвонман.

- Энди танидим. Анов, келгиндиларнинг товонини ялаб, бек бўлмоқчи бўлган Эрназар чўпонми?

- Менга беклик керак эмас. Мен юртимга хизмат қилаяман. Мен пошонинг товонини яласам айб эмас! Лекин сенга ўхшаб пошонинг ...ининг ғамини еганим йўқ!

- Тилингни тий, инсофсиз! Тилингни тий, бўлмасам...

- Сен инсофлими, бек? Бировни ўлдириб, қизини тортиб олиб пошога тортиқ қилдинг! Шуми сенинг инсофинг? Бу уч йигитнинг ўлимига сабаб бўлдинг, шуми сенинг инсофинг? Сендай орсиз бек бўлгандан, чўпон бўлганим яхши, Бек!

- Мен у қизга яхшилик қилдим! Отаси кофир эди, энағар!

- Яхшилик қилдим эмиш! Ўз қизингга яхшилик қил эди. Қизингни пошога тортиқ қилмадинг-ку? Сен мени энағар деб сўқдинг! Билиб қўй, ғар онадан сендай қўшмачилар тугилади. Энди йўқол кўзимдан. Яна бирор оғиз гапирсанг, оғзингни ўқ билан ёпаман!

Эрназар гапираётгандаёқ тўппончасини қўлига олган эди. Уни сезгирлик билан кузатиб турган йигитлари елкаларидан милтиқларини олдилар. Жабборбек ўзига қаратилган юзлаб милтиқ милини кўргач, от бошини буриб, қароргоҳ томон кетишга мажбур бўлди.

Қабристондан қайтиб келганларида Эрназарни Анварпошо чақиртирди.

Пошо хона деразасидан оппоқ гуллаган ўрикзорга қараб турган экан. Эрназар кириб таъзим қилди. У ўгирилиб, ўткир кўзларини тикканча:

- Пехлавани, на сабаб кофирларга жаноза ўқитдингиз? - деб сўради.

- Йўқ, пошо афандим, улар мусулмон фарзандлари!

- Алар кофирларнинг жонсизлари, маним жонима қасд қилмакка келмишлар. Соқчиларни ўлдирмишлар!

- Пошо афандим, - деди Эрназар ишонч билан. - Улардан бири Нарзидойнинг акаси. Бири қайлиги, яна бири қайлигининг укаси. Жабборбек Нарзидойнинг отасини ўлдиртирган. Ўзини мажбурлаб олиб келган. Бу йигитлар қасос олишга келганлар. Энди тоғ халқи бизга қарши урушади. Жабборбек барчамизни гуноҳкор қилди.

Пошонинг юзи тундлашди. У бир неча дақиқа ўйга чўмди ва Эрназарга тунд боқиб:

- Пехлавани, маним-да гунаҳим йўқдир! - деди сокин.

Эрназар хўрсинди.

- Биламан, пошшо афандим...

Анварпошо хона бўйлаб уёқдан-буёққа юра бошлади.

- Пехлаваним, маним ўн бин санинг киби адолатли аскарим бўлса, Туркистон мамлқати кофирлардан холос ўлар эди. Туркистон боёнлари ўз элини писанд этмаишдир. Боёнлар Туркистон халқининг бағрина

кулликни жойламишлар. Кул бўлан эл, Ватанни-да, эркни-да қадрин билмас. Кул бўлмиш эл ҳаммая эргашур.

- Пошо афандим, буюринг, элга жавр қилмасинлар!

- Эҳ, пехлаваним... Улар тушунмаслар...

Эрназар пошонинг ҳолатини англади.

Беклар, Турсун афанди айтганидек, ўз халқидан айрилиб қолган. Ахир халқни шу даражадага ким олиб борган? Эрназар Дарбанддаги жангни, тўплар билан қуролланган қизилларга қарши борган оломонни эслади. Бу жанг унинг юрагида битмай қолган яраси эди. Шоха, болта учига ўроқ боғланган таёқлар билан қуролланган одамлар, уларнинг пулемёт ўқлари остидаги саросимаси баъзан тушларига кирар, шунда у йиғлаб уйғонарди.

Эрназар жангчи сифатида бирорта бекдан камми йўк, лекин Икромиддин хўжа уни «кулвачча», Жабборбек «чўпон», деб ҳақорат қилди. Улар оддий, ўз меҳнати билан кун кўрадиган фуқарони менсимайдилар. Улар учун инсоннинг хислатлари эмас, насаби улўғроқ. Уларнинг ақидаси бўйича қора халқ фақат меҳнат қилиш ва бойларни боқиш учун яшашга лойиқ. Шунинг учун ҳам, уларга оддий одамларнинг ҳаёти қадрсиз. Агар ўз халқини кадрлашганда эди, бутун бошли Бойсун халқини «кофир» деб эълон қилармиди? Энди шахарликларнинг ҳар бирини ўлдиришга ўзларини ҳақли деб билишади. Ҳатто Ватанни ҳам фақат ўзлариники деб биладилар! «Йўк, бу менинг ҳам Ватаним», деб ўйлади Эрназар.

- Чидамак лозим, пехлаваним! - деди Анвар пошо тасалли бериб. - Вор, Оллоҳ санинг ёринг бўлсин, адолатли жужуғим!

Ҳамалнинг йигирманчи кунлари Афғонистон орқали ўн бир туя қурол-яроғ карвони келди. Анварпошо қуролни гуруҳларга тарқатиб берди. Бу қуролдан Эрназарнинг гуруҳига «Кальта» деган пулемёт тегди. Эрназар пулемётни Эргаш полвон билан муллаваччага топширди. Турсун афанди уларни пулемётдан фойдаланишга ўргатди.

Мирқоракўзда қизиллар ҳужум бошлагани ҳақида алоқачи чопарлар хабар келтиришди. Анвар пошо Мирқоракўзни ҳимоя қилаётган Азим шинакчининг одамларига ёрдам беришни Эрназарга юклади ва ўзи ҳам шу гурҳда кўрйўли (адютанти) афғон йигити билан бирга етиб келди.

Мудофаа чизигига келганларида Азимбекнинг жангчилари қизиллар сиқувида қишлоқни ташлаб, ярим қақиримча чекинишиб Мирқоракўз сойининг ўнг томонидаги тепаликларга ўрнашиб ҳужумни қайтарётган экан.

Анварпошо оддан сакраб тушиб, тепа устига чикди ва кўксига илиғлик дурбин билан визиллаб учаётган ўқларни писанд қилмай қизиллар ҳужум қилаётган томонни кузата бошлади. Тепа панасида отликлари билан турган Эрназар пошонинг ёнига бормоқ бўлиб йўналганди, пошшо у томон кескин ўгирилиб:

- Писин! - деб буюрди қатгий.

Эрназар нолилож отлар ёнига қайтди.

- «Кальтара» биёр! - деди Анвар пошо афғон йигитга.

Афғон йигит, Эргаш полвон ва Муллавачча ёрдамида пулемётни оддан тушириб, Анвар пошо кўрсатган жойга - тепа устидаги, ёнма-ён турган икки това тошнинг оралиғида ўрнатдилар. Пошо пулемёт олдида узала тушиб пулемёт милини уёқ-буёққа тебратиб кўрди.

- Пехлаваним, - деди пошо Эрназар ёнига келиб.

- Сен суворийларинг ила хув ана тепа устинда кутиурсан. Қизил суворийлар тепая ҳужум қилиюрлар. Сен аларни тепая чиқармай сава! Орқасиндан қувлама!

Эрназар отликларини пошо кўрсатган тепанинг орқа ёнбағрига жойлаштириб, ўзи тепа устида ётиб, атрофда бўлаётган жангни кузатди.

Қизил пиёдалар яна ҳужумга ўтди. Анварпошо кўрйўли билан бирга пулемётни ўзи ишлатди. Унинг тажрибали қўлида пулемёт қизиллар учун ўтиб бўлмас қалқонга айланди. Пиёдалар ҳужуми қайтарилди.

Қизиллар тепани тўплардан ўққа тутдилар ва яна ҳужум бошладилар. Анварпошо отаётган пулемёт яна ишга тушди. Сойдан икки юздан кўпроқ қизил отликлар отилиб чиқиб Эрназарнинг отликлари пистирмада турган тепаликка ўрладилар. Улар тепанинг ярмига чиққанда Эрназар зарба берди. Жанг қисқа бўлди. Қизиллар талофот бериб орқага чекидилар. Пиёдаларнинг пулемётларига рўпара бўлмаслик учун Эрназар жангда қизишган йигитларини таъқиб қилишдан тўхтатди.

Кечгача қизиллар яна бир неча бор ҳужум қилиб, катта талофот кўриб шахарга чекидилар. Шу кунги жангда Эрназар ўн уч йигитидан айрилди. Беш йигити ярадор бўлди. Анвар пошонинг кўрйўли афғон йигит ҳам шу жангда тўп ўки парчасидан нобуд бўлди.

Муваффақиятли ўтган жангдан руҳи кўтарилиб келган Анварпошони қароргоҳда ўта нохуш хабар кутиб турган эди...

Бойсун шахридаги қизилларнинг фавқулодда комиссияси бошлиғи Олимжон Оққуриннинг кутқусига учган Иброҳимбек мудофаа чизигини ташлаб, уч мингга яқин ўзига қарашли йигитларни олиб Ҳисор томон кетиб қолган эди. Бу кўшин пошо кўшинининг ярмидан кўпини ташкил қиларди.

Термиз ва Ғузор томондан яхшигина мадад олган Бойсундаги қизил аскарлар Иброҳимбек кетиб қолгач Анварпошо кўшинидан сон жиҳатдан устун бўлиб қолдилар ва тезда ҳужумга ўтдилар.

Пошо жангдан қочмади. У ўнг қанотини Икромиддин хўжанинг гуруҳи билан ёшиб, қизилларнинг Робот орқали қилган ҳужумини қайтарди.

Жанг жуда шиддатли бўлди, бироқ Икромиддин хўжа ўзи мудофаа қилиб турган қанотни ташлаб қочди. Қизиллар қутилмаганда ўнг қанотдан зарба бердилар. Бу зарба жанг тақдирини ҳал қилди. Анварпошшо кўшинлари чекинишга мажбур бўлди.

Эрназарнинг гуруҳи энг интизомли ва шиддаткор бўлгани учун пошшо унга қизилларни чалғитишни юклаб, жиддий талофот кўрган бўлса ҳам кўшинларини усталик билан зарбадан қутқариб, Ҳисор-Балжувон томон чекинди...

Эрназар Турсун афанди билан бирга қизилларни чалғитиб турди. У рўпара жанглардан қочиб,

кутилмаган жойларда қизилларга кўриниш берар ва таъкиб қилиб келаётган қизилларни Бандихон тоғининг яширин дараларида адаштириб, гуруҳини ўзи билган сўқмоқлар билан таъкибдан қутқариб олиб чиқар эди. Турсун афанди унинг жангни бошқаришда кундан-кун маҳорати ошиб бораётганини кўриб:

- Сан тенгсизсан, жужугим! - деб мақтар эди.

Эрназар қизилларнинг таъкибидан қутулиб, Тангимуш дарасидан Бандихон чўлига чиқди. Бир тепаликка чиқиб дурбин билан чўлни кузатди ва икки пасткам тепалик орасида отлиқларни кўрди. Уларни таниди: Икромиддин хўжанинг йигитлари. Жангчиларга тайёр туришни буюриб шошилмай Икромиддин хўжа одамларига яқинлашди.

Жарлик соясида, ерга тўшалган наमतда ўтириб овқатланаётган Икромиддин хўжа яқин келиб қолган Эрназарни кўриб ҳатто ўрнидан ҳам турмади.

- Тўпланг ҳаммасини, - деди ички ғазаб билан Эрназар йигитларига.

Эрназарнинг йигитлари Икромиддин хўжа жангчиларини қурол ўқталиб бир ерга тўпландилар.

Икромиддин хўжа ўрнидан сапчиб турди-да:

- Сен нима қилаябсан, чўпонбачча? - деди ғазабдан хириллаб.

- Нега Мирқоракўздан қочдинг?

- Улар кўп эди! Тўплардан отдилар...

- Қуролсиз одамларни ўлдиришга зўр эдинг-ку, хўжабачча? Жон ширин эканми?! Сен билан кейин гаплашамиз.

Эрназар Икромиддин хўжанинг саросима бўлиб турган йигитларини кўздан кечирди. Ҳеч кимдан камий йўқ йигитлар! Бошлиқлари кўрқоқлик қилмаса булар қочмайди!

- Хў, одамлар, - мурожаат қилди Эрназар уларга. - Уят ўлимдан қаттиқ-ку! Қочишга уялмадиларингми? У ерда ўлганларга қиёмат куни нима деб жавоб берасизлар! Улар сизларнинг айбларингиз билан шаҳид бўлдилар! Сизлар бўлса...

Кетма-кет узилган ўқ овози Эрназарнинг гапини бўлди. Эрназар ўгирилиб Икромиддин хўжанинг юз тубан қулаётган гавдасини кўрди.

- Сани отмоқ бўлди бу мартад! - деди Турсун афанди маузерини ғилофига солаётиб.

Икромиддин хўжанинг йигитлари қўшилгандан сўнг гуруҳдаги жангчилар сони беш юздан ортди. Эрназар гуруҳни Анвар пошо чекинган Балжувон томон бошлади.

Балжувонга ўтадиган ҳамма йўллар қизиллар томонидан ёпиб қўйилган эди. Икки ойча муддатда Эрназар қизиллар билан бир неча бор тўқнашиб, кичик-кичик жанглар қилиб Регар шаҳри ортидаги тоғ дараларига ўтиб олди. Шу ерда унга Кофирнихон дарёси ёқасидаги жангда Анварпошонинг ҳалок бўлгани хабари етиб келди. Эрназарнинг ўкинчи ортди. У ўзи кўрган барча кўрбошиларни, бекларни ақл тарозисига солиб ўлчади ва улардан бирортаси ҳам халқнинг келгиндиларга қарши курашига умумхалқ даражасида бош бўлолмастлигини эътироф этди. Бекларнинг орасида энг кўзга кўрингани ва шижоатлиси Иброҳимбек эди. Лекин Иброҳимбек қанчалик шижоатли, қанчалик ботир бўлмасин, ҳозирги кун талаби билан жангларни уюштиролмас, умуммиллат

даражасида фикрлаб, уруш режаларини тузолмас, оддий қилиб айтганда, унга ҳарбий санъат соҳасида билим етишмас эди. Бундан ташқари, кўрбошиларнинг боши бирикмас, қадимдан бир-бирига ҳасад билан қараган беклар, мамлакатнинг бошига оғир кун келганда ҳам ўз ҳасад ва гурурларини енголмас, қўшин учун интизомнинг алифбоси бўлмиш бошлиқларнинг бирига бири бўйсунуши заруриятини тан олмас эдилар.

Пшонинг ўлимини эшитган Турсун афанди кўз ёшларини яширмай йиғлади.

- Пехлавоним, Анварпошо чин дунёя гетди. Маним бу ёлғончи дунядаги орзуларим-да барбод ўлди. Ватанима қайтиюрман. Мандан рози ўл, пехлавоним, ман-да сандан розиман, - деб Эрназар билан йиғлаб хайрлашиб, тунда бир ўзи кўноқдан чиқиб, қоронғулик қаърига ғойиб бўлди.

Бойсундаги жангларда тўпидан ажралиб қолган йигитлардан бири Эрназарни қидириб топиб келди ва:

- Полвон, отангизни кофирлар овулдан олиб кетибдилар. Тоғда бир тўп қизил аскар Кўсам тилмоч билан бирга отангизни олиб юрганини кўйроқлик чўпонлардан эшитдим, - деган совуқ хабарни етказди.

Эрназар Эргаш полвон билан Бойсун тоғидаги Кўйроқ қишлоғига тун бўйи йўл юриб етиб борди ва чўпонни топиб, Хўжа Кўчқор ота дарасида Кўсам тилмоч отасини қилич билан чопиб ташлаганини эшитди.

Отасининг дафн маросимини ўтказгач, кўноғига қайтишдан олдин Кўсам тилмоч билан орани очмоқчи бўлди.

Кўсам тилмочни Бойсуннинг бозори орқасидаги уйдан - бир вақтлар Мухторбекнинг тўйига келганларида кўноқ қилган Қоракўлбойнинг тегирмонига олиб келиб қора чирок ёруғида юзма-юз бўлдилар.

- Энағар имонсиз, - деди қақшаб Эрназар. - Отамни нима учун ўлдирдинг?

Кўркувдан ранги бўзариб, қалтираётган Кўсам тилмоч бақрайиб қолган, гапиролмас эди.

- Отамнинг қўлидан туз еган эдинг. Уйимизга меҳмон бўлган эдинг. Тузни ҳурматини қилмадингми, мараз?

- Мен ўлдирмаппан! - деди хириллаб Кўсам тилмоч.

- Кўйроқлик чўпон Эгамберди кўрган... Ҳеч бўлмаса ўлимнинг олдидан ҳақиқатни гапирсанг бўлмайдим, энағар?!

Кўсам ерга термулиб жим бўлиб қолди.

- Гапир, Кўсам, тилингни юттингми?

- Майли, гапираман, - деди Кўсам тилмоч иложсизликдан ботирланиб. - Отангни барибир ўлдирар эдилар. Мен ўз жонимни қутқардим.

- Ҳамманинг жони ширин...

- Сенинг ҳам жонинг ширин, полвон! Сен, дунё кўрмаган одам, нимани биласан? Урушганинг фойдасиз. Ўрисия билан Бухоро тенг деб биласанми? Улар зўр! Урушиб уларни енголмайсан! Уларга қўшилсанг тирик қоласан, қўшилмаганлар ўлиб кетади. Улар фақат бойларга қарши. Камбағал билан иши йўқ! Ҳамма тенг бўлсин деб урушайбди. Сен бой эмас-ку? Гап шул, энди ўлдирсанг ўлдирабер. Барибир, сен ҳам ўласан! Уларни енголмайсан.

- Гапларинг рост, - деди Эрназар. - Гапинг рост, Кўсам! Сен уларнинг тилини биласан. Лекин элим, юртим деган гаплар бор-ку?! Улар менинг юртимга қилич кўтариб келса, мен уларга дастурхон ёзайми? Қайси замонда қилич кўтариб келган ёвдан яхшилик бўлган? Уларга менинг юртим керак! Ҳамма замонларда шундай бўлган... Барибир, нима бўлса ҳам мен сенинг қари отанга қилич кўтармас эдим! Ор қилар эдим!

- Полвон, - деди тегирмон дарчаси ёнида қўриқда турган Эргаш. - Унинг билан ади-бади қилиб ўтирасизми? Итдай отиб ташланг!

Эрназар ўрнидан турди.

- Юр! - деди Кўсамга.

Ташқарига, тегирмон ёнидаги майдончага чикдилар. Майдончани сал кемтик ой ёритиб турар эди.

- Қиличингизни беринг, Эргаш! - деди Эрназар ва қилични олиб Кўсам тилмочга берди.

- Тилмоч, мен сендай номард эмасман! Яроқсиз одамни ўлдирмайман. Мана қилич, тақдирингни синаб кўр. Ўлсанг, худодан кўр. Агар мени ўлдирсанг, соғ-саломат кетабергин. Эргашбой, агар мен ўлсам, отамнинг қабатига кўйинглар. Бу ҳаромини отманг. Агар отсангиз, кўлим ёқангизда кетади!

Кўсам жон талвасасида курашди. Ой нурида қиличлар тиғи ялтиради. Тун сукунати қиличлар жанги бузди...

Эрназар Кўсамнинг қиличини уриб туширди ва бутун кучи билан унинг елкасига қилич урди. Сўнги дақиқада Кўсам ўзини қўли билан тўсди. Қилич унинг қўлини новдадек қирқиб елкасига санчилди.

Эртаси куни Бойсун одамлари шаҳарга кираверишда, йўл ёқасида ўсган пистанинг йўғон шохига осиб кўйилган тилмочнинг жасадини кўрдилар. Унинг узилган қўли белидаги қайишга қистириб кўйилган, қасос учун ўлдирилганлиги ҳаммага маълум бўлсин учун, оғзига тупроқ тўлдирилган, жасад кўрганларга ўлим даҳшатини сочиб, тебраниб турар эди...

* * *

Эрназар кўноққа қайтиб келиб, барча йигитларини олиб, Анварпошшо ўлимидан кейин ислом лашқарига кўмондонлик қилаётган, Кўлобдаги қизилларни қамал қилиб турган Салимпошо ёнига борди. У Эрназарни кувонч билан кутиб олди. Ўн олти кунлик жанглардан сўнг Кўлобни ишғол қилдилар.

Иброҳимбек Салимпошо билан учрашиб, маслаҳат қилди. Бир қўшин бўлиб ҳаракат қилишга Иброҳимбек кўнмади. У ҳеч кимга бўйсунини истамас эди. Салимпошо унга ҳеч курса келишиб ҳаракат қилиш маслаҳатини солди. Иброҳимбек қизиллардан тозаланган Ҳисор-Душанба йўналишини қўриқлашни ўз бўйнига олди. Салимпошо эса, йўлда учраган гуруҳларни тўплаб, Бухоро томон юриш қилмоқчи бўлди.

1923 йил бутун Бухорода ватанпарвар кучларнинг курашидаги энг қизғин йил бўлди. Бухоро шўролар ҳокимиятининг тақдири қилга илингандек бир ҳолатга келди. Иттифоқ ҳокимияти Бухоро Шўролар ҳукуматини қутқариш учун 11-отлик дивизия ва 2-

отлик бригада - мунтазам қўшин юборди! Бу қўшин сон жиҳатдан ҳам, курулда ҳам, интизомда ҳам Ислом лашқаридан устун эди. Ёзи билан давом этган шиддатли жангларда Бухоро ўз ватанини ҳимоя қилаётган ватанпарварлар қонига беланди. Шеробод, Келифдаги оғир жангларда устун кучлардан енгилган Салимпошо юзга яқин турк ва афғон қўриқчилари билан Амударёдан кечиб, Афғонистонга ўтиб кетди.

Бухоро ватанпарварларининг озодлик учун курашидаги биринчи босқич қонга беланиб, тугади.

Эрназар барча йигитларига жавоб берди. Тарқалишни истамаган йигирма йигити билан Ҳисордаги тоғлик Қорахон кишлоғида фурсат кутиб ётди.

Шу кунлари акаси Шерна бахшининг Азизбек томонидан ўлдирилганини эшитди...

* * *

Бухоро музофотида чопон кийган қасоскор аёл кезарди...

Бахтигул Азизбекнинг изидан тушиб, Бухоро амирлиги худудини кезиб чикди. Ёмғир демади, қор демади, сахро демади, тоғ демади, чидам билан мақсади томон юриди. Йўл юраркан, қонли жангларнинг, ёнган кишлок ва шаҳарларининг гувоҳи бўлди, оёқлари қаварди, сочлари оқарли, лекин йўлидан қайтмади. Бир неча бор ниятига етишига оз қолди, бироқ ҳар сафар бек сеҳрлангандек, қасосдан омон қолаверди...

Уйдан чикқанига беш ойлар чамаси бўлганда, Бахтигул тоғлик Юрчи кишлоғида бекка етиб олди.

Кишлоқни бекнинг одамлари қаттиқ қўриқлаётган эдилар. Бироқ юпун кийинган, девонасифат аёлни улар тўхтатмадилар. Бахтигул кундузлари тиламчидек юриб, душманни кузатди, кечалари эса масжид ёнидаги чойхонанинг эски шолчаларига ўраниб ётди.

Азизбек кишлок бойларидан бирининг сой қирғоғидаги боғида, катта ёғоч катда тунар, уни икки қўриқчи туни билан кўриқлаб чиқарди.

Бахтигул боққа кирадиган йўлларни ўрганди, қоровулларнинг қаерда туришини билди ва хилват, қоронғу кечалардан бирида, сой лабида ўсган дўлана ҳамда наматакларнинг панаси билан боққа кирди. Қоровуллардан бири кўринмас, иккинчиси эса катдан йигирма қадамча наридаги ўрик танасига суяниб ўтирар эди.

Бахтигул жуда эҳтиёт бўлиб, катга яқин келди. Бекнинг бир текис нафас олиб ухлаётганига амин бўлгач, қоматини ростлади. Ғира-шира ёруғда усти очик, эгнида оқ одми кўйлақда чалқанча ётган бекни кўрди. Эрининг пичоғини икки қўллаб тутиб, унинг чап кўксига бор кучи билан санчди. Бек сачраб уйғонди. Бақирмоқчи бўлиб оғиз очди. Лекин томоғидан товуш чикмади. Танаси тортишиб, бели катдан кўтарилди ва бирдан шалпайиб чўзилди.

Бахтигул қочмоқчи бўлди. Ўрик ёнида ўтирган йигитнинг уйғониб кетишидан қўрқиб, ўзини босиб олди ва яна эҳтиёткорлик билан келган йўли орқали боғдан чиқиб кетди.

Энди у овулига қайтса бўлади. Қасос ҳукми бажарилди, энди яна ўз кийимларини кийишга ҳақли...

Эртаси тонгда, не кўз билан кўрсинки, Азизбек бир тўп отликлари билан чойхона ёнидан ўтиб кетди.

Ўша кеча бек қишлоқ имомининг уйида ётиб қолган, катда эса кўрикчи йигитлардан бири тунаган экан.

Бек қишлоқдан кетди. Бахтигул яна унинг изидан тушди.

Орадан уч ойча вақт ўтиб, Бойсун беклигига қарашли Панжоб қишлоғида Бахтигул яна Азизбекка етиб олди.

Эҳтиёткор бўлиб қолган бекнинг яқинига боришнинг ҳеч иложи бўлмади.

Бахтигул бек қатнайдиغان йўлни аниқлаб, йўлнинг пастки томони ҳам, юқори томони ҳам жарлик бўлган тор жойида пистирма қўйди.

Юқоридаги жарнинг лабида омонат қилиб катта тошлардан қалади ва бекнинг ўтишини кутиб ётди.

Бек йигитлари билан ўтаётганда, тошларни мўлжаллаб, ағанатди. Бекнинг ёнидаги икки йигитга тош тегиб пастки жарликка қулади. Бек эса, сеҳрлангандек, бу сафар ҳам омон қолди.

Бекнинг йигитлари айланма йўлдан чиққунларича Бахтигул арчазор даралар орасидан паноҳ топди.

Бахтигул «Ўз жонимдан кўрққаним учун худо изн бермаяпти», - деб ирим қилди. Ўз жонидан кечиб, Азизбекни одамларнинг кўзи ўнгида ўлдирмоққа жазм қилди.

Орадан бир йил ўтиб, Бахтигул Азизбек билан Денов яқинидаги кичкина қишлоқда рўбарў бўлди.

Бек пешин намозини ўқиб, қишлоқ масжидидан чиққан пайтида, Бахтигул одамлар орасидан отилиб чиқиб, кўксига пичоқ урди. Пичоқ қаттиқ бир нарсага урилиб, бекнинг кийимини йиртди, Бек бир мушт уриб Бахтигулни йиқитди. Бекнинг йигитлари унинг қўлини қайириб, пичоқни тортиб олдилар ва маҳкам ушлаб бекка рўпарў қилдилар.

- Кимсан? - деди бек қаҳр билан.

Бахтигул унга нафрат ва алам билан термулиб жим тураверди.

- Қўйиб юборинглар! - деди Азизбек йигитларига. - Девона-ку бу аёл!

Бек ўз йўлига кетди. Бахтигул оғриқ сезмас бир қарахтлик билан қишлоқдан чиқиб, кун ботар томон, қадимий қарвон йўли бўйлаб боши оққан томонга юрди.

Аёл қуёш ботганда бир зиёратгоҳ қабристонга етиб келиб, тунаш учун шу ёққа бурилди.

Зиёратгоҳ олди айвон, ёнма-ён қурилган икки хужрача ҳам бор. Лекин ҳеч ким йўқ. Яқин ўртада ҳовли саҳнида супурги юрмаган, хужраларнинг кўпдан буён қаровсиз экани сезилиб турарди.

Бахтигул хужралар эшигидаги занжирни очди. Чапдагисига гилам ва намат тўшалган. Тўрада эскириб кетган ёғоч сандиқ устида кўрпа-тўшак тахланган, бир бурчақда, қишда олов ёқиш учун кандик қурилган. Иккинчи хужрада эса катта дошқозон ва бир рўзгор учун етарли, ҳаттоки кўпроқ турли идиш-товок, кадилар қўйилган.

Бахтигул биринчи хужрага қайтди. Токчадан қора чироқ ва чақмоқтош топди. Узоқ уннаб, қорачирокни ёқди. Сандиқ устидан кўрпа-тўшакни олиб, ерга тўшади ва кўрпага ўраниб ётди. Уйқуси

келмади. Ўпкаси тўлиб, эри ўлгандан сўнг биринчи бор йиғлади. Йиғлаётиб, туғилмаган ҳомиласини эслади. Дарвоқе, ҳомиласи на туғилди, на тушди. Ўликми, тирикми - ҳали ҳам бағрида.

Қаёқдандир унинг боши ёнидан Шерна бахши пайдо бўлди.

Бахтигул унга ўқинч билан қараб, шивирлади:

- Бахши, сиз тирикми?

Бахши унинг пешонасига қўлини қўйди. Унинг қўллари мулойим ва иссиққина эди. Бахти бу эркалашдан эзилиб йиғлайверди. Бахши унинг йиғлаганидан норизо бўлгандек, қошларини чимириб, ўрнидан турди.

Бахтигул шивирлаб ялинди:

- Кетманг.

Шерна хужра эшиги олдида бир тўхтаб, Бахтигулга қараб илжайди-да:

- Шу ерда кут. Хўпми? Шу ерда кут, - дея чиқиб кетди.

Бахтигул уйғонди. Анча вақт ўзининг қаерда эканлигини эслолмай ётди.

Ахир Шерна унинг ёнида эди-ку!

Ахир, пешонасидан ҳали унинг қўлларининг тафти кетмабди-ку!

Бахтигул пешонасини сийпаб кўрди. Қўли момик юнгни сезди. Кўзларини очиб, хиёл ўтирилиб қаради. Бошининг ёнгинасида катта мушук кулча бўлиб хуриллаб ётарди.

Бахтигул ўксик меҳр билан мушукни сийпади ва хотираси равшанлашиб, бирданига кечаги воқеалар ёдига тушди.

Бахши тушига кирибди-да!

Аёл ўрнидан туриб, хужрадан чиқди. Қуёш анчагина кўтарилиб қолган, атроф кўз қамаштирар даражада ёруғ эди.

Зиёратгоҳ сағанасидан нарида устини ҳам босган тепачалар - қабрлар, қабристондан нари кенг экинзор майдон бошланар, майдоннинг охири бориб қишлоққа тақалган. Бу экинзор худди ўликлар билан тириклар дунёсини ажратиб тургандек эди.

Бахтигул айвонда ўтириб кўрган тушини хотирдан ўтказди. Қулоғининг ёнида яна Бахшининг «Шу ерда кут» - деган овози қайта эшитилгандек бўлди.

Бахтигул мазоротда яшай бошлади.

Мазорот ёнидаги қишлоқнинг номи Ҳожи қишлоқ эди. Қишлоқ аҳли Бахтигулга ажабланиб қарамади. Мазоротнинг илгариги шайхи ҳам тўсатдан, уч ойча илгари ғойиб бўлган эди.

Бахтигул ҳар куни туриб мазоротни супуриб-сидирар, сўнгра далага чиқиб ўтин терар, яқинлашиб келаётган қишни ўйлаб, ўтинларни майдалаб бостирма тагига тахларди.

Ҳар ҳафтанинг сешанба ва чоршанба кунлари мазоротга зиёратчилар келар, Бахтигул уларнинг хизматида бўлар, қурбонликка келтирилган моллар сўйилганда зиёратчиларга овқат пиширишга ёрдамлашар, зиёратчилар ишлатган қозон-товокни ювар, шу зиёратчилардан қолган озиқ-овқат унга етиб-ортар, тез бузилмайдиган озиқ-овқатларни, чарви ёғни эса қиш учун ғамлар эди.

Қишлоқ аҳли бу камсукум, деярли гапирмайдиган меҳнаткаш аёлга ҳурмат билан қараб, номини

билмаганликлари учун «Шайхмомо» деб атай бошладилар. Кўпчилик унга топгани, ўзидан ортган кийимини туҳфа қилар, қандай кийим киймасин, Бахтигул устидан эрининг чопонини кийиб олишни унутмасди...

Кишлар ўтди, баҳорлар ўтди...

Бахтигулнинг қасос йўлидаги тўртинчи қиши эди.

Бир неча кун бўралаб қор ёғди. Ҳаво очилиб кетди деганда, яна осмонни қора булутлар қоплаб, қор ёғмаса-да, қунлар совиб кетди. Шу кунлар Бахтигулнинг қалбида ғайритабиий безовталиқ пайдо бўлди. Уйқуда ҳам бу ҳис унга тинчлик бермас, хавотир билан уйғонганда ҳам уни тарқ этмас эди.

... Ярим тунда кимдир хужра эшиги ёнида ингради. Шу ингрок уйғотдим, ёки олдинроқ уйғонганмиди - Бахтигул англай олмади. Тўшакдан туриб эшик ёнига борди. Тинглади. Ингрок қайталанди.

- Худо ҳаққи, ёрдам беринг! - деган заиф овоз келди.

Бахтигул занжирни тушириб, эшикни очди. Қора чирокдан тушган энсиз ёруғда, айвонда ғужанак бўлиб бир одам ётарди.

Бахтигул қонга беланган, инграётган бу кишини судраб хужрага киритди. У ўрнидан туролмас, совуқдан тишлари тақиллар, бошини кўтаришга ҳам мажоли йўқ эди.

Бахтигул бурчакдаги кандикка ўтин қалаб, гуриллаб олов ёқди.

Олов кичкина хужрани тезда қизитди. Шундан сўнггина Бахтигул кутилмаган меҳмонга эътибор берди. Унинг пўстинини ечди. Пўстин енгидан қўлини чиқараётиб, тўппончани кўрди. Совуқдан қотиб қолган бармоқлардан тўппонча аранг чиқди. Пўстиннинг тагидан боғланган камарда қилич. Бахтигул қилични ҳам ечиб олди ва қуролларни қўшни хужрага ўтказиб, дошқозоннинг орқасидаги наमतларнинг тагига яширди.

Ётган кимсанинг кўзлари юмук, хуши йўқ, фақат аҳён-аҳёнда аста инграб кўярди.

Ниҳоят у безовталаниб, пайпасланиб ниманидир қидирди. Тополмагач, кўзларини катта очиб Бахтигулга ўқрайиб қараркан:

- Қурол, қурол қани? - деди вишиллаб.

Бахтигул бу совуқ нигоҳни таниди.

Бу ночор ётган кимса - унинг душмани Азизбек эди.

Бек Бахтигулдан жавоб ололмагач, бошини беҳол ташлаб:

- Онажон, - деди инграб. - Онажоним!

Унинг беихтиёр айтган бу сўзларида чексиз дард, чексиз алам бор эди.

Бахтигул донг қотиб қолди. Наҳот, наҳот Шерна «кут» деган кун келган бўлса?

Наҳот тангри унинг оҳларини эшитиб, Азизбекни ночор ҳолда унинг оёғи остига ташлаган бўлса?

Вужудини ғазаб қоплаган Бахтигул қўшни хужрадан бекнинг қиличини олиб, дастасидан икки кўллаб ушлаган ҳолда, унинг бошига келди.

Бек кўзларини очди. Олов шуъласида совуқ ялтираётган қилични тутиб турган Бахтигулга кўркувсиз термулди ва:

- Ўлдир, - деди хотиржам. - Азобдан қутқарасан...

Бек кўз юмди. Унинг кўзларидан сизиб чиққан ёш ковокларида жимирлаб турарди.

Бахтигул бекка қилич уролмади. Номаялум куч уни тўхташиб қолди.

«Эй бор худо-ё, - ўкинди Бахтигул. - Шуми сенинг мен ғарибга муруватинг? Неча марта уни ўзинг асраб қолдинг! Энди ночор пайтида менинг кўлимга топширасанми?»

Бек унинг хаёлидан ўтган гапларни сезгандек:

- Ўлдирма мени, - деди кўзини очмай. - Менинг куним битган. Тонггача етмайман. Жигаримда ўқ турибди. Бу ерга тирик қолиш учун келганим йўқ. Танам итларга ем бўлмасин деб келдим. Ташла қилични. Ўтир! Агар менда қасдинг бўлса, қандай ўлишимни кўриб аламингдан чиқ.

Бекнинг гапларида кишини ишонтирувчи нимадир бор эди.

Бахтигул қилични сандиқ орқасига иргитди.

- Ўтир, - деди бек. - Фақат жим турма. Кимсан? Менда нима қасдинг бор? Гапир, аламдан чиқасан.

- Мен Бахтигулман! Шерна бахшининг хотини!

- Масжидда... Сен эдингми?

- Ҳа!

- Билиб эдим...

- Нима учун ўлдиртирмадинг?

- Барибир ажалим ё сенинг, ё Эрназарнинг кўлидалигини тусмолагандим. Қайнинг охири топди. Эринмай излади ўзим... Сув бер!

Бахтигул ўрнидан турмади.

- Ўлдирмадингми, энди жоним чиққунча қарашгинда! - деди Азизбек таънамуз.

Бахтигул унинг бошини суяб сув ичираркан: «Нима қилипман ўзи?! У эримнинг қотили-ку!» деб ўйлади.

Бек сув ичгандан кейин узоқ йўталди-да, томоғини кириб тупурди. Қон аралаш тупук қалта сарғиш соқоли устига тушди. У Бахтигулга қараб гуноҳқорона жилмайди. Бахтигул сандиқ тагидан латта олиб, тупугини жирканиб артди.

- Барака топ, - дея алқади бек ва кўзларини юмиб тин олди.

Бекнинг нафас олиши аста-секин яхшиланди. У кўзларини очиб Бахтигулга қаради. Бахтигул ундан нигоҳини олиб қочди.

- Онам чиройли аёл эди, - деди Бек хаёлчан. - Жуда чиройли эди. Отам кўп кийнар эди уни. Рашк қилган-да. Тўрт ёшларда эдим, бир куни онам мени ўпиб: «Келмасам йиғлама», деб тайинладилар. Шундан кейин онамни кўрмадим. Уни соғиниб кутдим. Келмади. Уйдагилар «келади» деб мени алдадилар. Кўп йиллардан кейин билдим. Онам отасининг уйига бориб, ўзини ёқиб ўлдирган экан. Сенинг онанг борми?

- Йўқ. Эримнинг янгаси боқиб олган, - деди Бахтигул истар-истамас.

- Сен ҳам мендай кўнгли ярим экансан-да, - деди афсуслангандек бек. - Отанг-чи?

- Отамни билмайман. Мени чўлдан топиб олганлар...

- Мен отамнинг қўлида ўсдим. Лекин отасиз бўлсам яхши эди. Умрида бирор марта бошимни силамаган, бирор марта ўпмаган. Онамдан кейин бошқасига уйланди. Меҳр кўрмай ўсдим. Онажонимни

кутиб, ичикиб ўсдим, бахшининг хотини! Отамга меҳр қўёлмадим. Сен тушун, у онамни ўлдирган эди. Ёмон кўрдим. Унга аччиқ қилиб ёмон йўлларга юрдим. Сен бир аёл кишисан, ёмон кўриш нималигини қаёқдан биласан?

- Мен биламан! Билмасам, сенинг изингдан шунча йил юрар эдимми? Мен сени ёмон кўрдим! Нима учун Бахшини ўлдирдинг?

Бек жавоб бермай, узоқ уйланди.

- Худо шохид, - деди ниҳоят. - Ўлдириш ниятим йўқ эди.

Бахтигул ўртаниб кетди.

- Мен сенга нима ёмонлик қилган эдим?

- Отам яхши кўрар эди сенинг эрингни, - деди бек тундлашиб.

- Бахшини ҳамма яхши кўрар эди. У сендай одамхўр эмасди.

Бек нолиди.

- Оёқларимни сезмаябман. Ичим музлябди. Бу ёғи яқин қолган бўлса керак. Айвонда хуржун бор. Олиб кел.

Бахтигул ёнаётган ёғочни олиб айвонга чиқди. Унинг ёруғида қор кўмаёзган хуржунни топди. Хуржун зилдек оғир эди.

- Бунда тилла тангалар бор, - деди бек хуржунга ишора қилиб. - Улар энди менга керак бўлмайди. Бир кунингга ярар. Чап кўлимга қара. Бармоғимда узук бор. Шу узукни чиқариб ол. Сенга бердим. Йўқ, совға деб ўйлама! У онамнинг узуги. Уни сендай аёл тақишга лойиқ! Ирганмай ол! Олмасанг, қиёматда ёқангдан оламан!

Бахтигул бекнинг бармоғидан узукни ечиб олди.

- Такқин, кўрайин!

Бахтигул истамаса-да, узукни бармоғига такди.

- Илоҳим буюрсин, - деди бек самимий тарзда.

Бекни йўтал тугди. Ичак-чавоғи озига келгундек кучаниб узоқ йўталди. Унинг лабларидан кўпик аралаш қон сизиб оқа бошлади. Бахтигул қонни артиб турди.

Бекнинг йўтали тўхтади. Шу пайтгача кимирлатолмаган кўлларини ўзи кўксига қўйди. Оғриқдан хиралашган кўзлари равшан тортди. Синчков кузатиб турган Бахтигул бекнинг юзлари нурунийлашганини, кўзларида нузли бир ифода жилваланганини кўрди.

- Бахтигул! - деди бек у томон бошини буриб. - Сендан узр сўрайман! Мен кўп ёмон ишлар қилдим. Ҳаммадан узр сўрашга иложим йўқ. Бошқалардай бойлигимни олиб Ватандан қочиб кетмадим. Бугун ночор ҳолима учраганим худонинг менга қилган яхшилиги. Сендан қарзим икки ҳисса ошди. Худо ожиз жасадимга сени эга қилди. Хоҳласанг иззат қилиб кўм, хоҳламасанг чиқариб ташла, итларга ем бўлай. Гап шу!

Бек чуқур хўрсиниб, гулханга термулди.

Бахтигул зориқиб тонг отишини кутарди.

Бекнинг:

- Онажон! - деган товуши Бахтигулни хаёлини бўлди. У ўгирилиб, бекнинг ўзи томон узатиб турган кўлларини кўрди.

Бахтигул уни тинчлантирмоқчи бўлиб кўлларини тутуди. Бек Бахтигулнинг кўлларини маҳкам ушлаб юзига босди.

- Онажоним! Келдингизми? Сизни кўп кутдим. Нега келмадингиз? Онажоним менинг...

Бахтигулнинг кўлларини ўпаркан, Азизбек гўдакдек эркаланиб хиқиллаб йиғлар, шивирларди:

- Худога шукр! Худога шукр!

Ногоҳ бекнинг кўзлари катта очилди-ю энгаги тушиб, жони узилди.

Бахтигулни бир зум ўлим ваҳми чулғади. Хужрадан қочиб чиқишдан ўзини аранг тийди. У ўзини енгиб, бекнинг очиқ қолган кўзларини юмди. Тушиб қолган энгагини боғлади.

Бекнинг ўлими аёлни қувонтирмади. Бу ҳолдан ҳатто ўзи ҳам ҳайрон қолди. Унинг ўлимини қанчалик ориқиб кутган эди! Хорлик, зорликлар чекиб, қаҳратон қишларда оч-юпун юриб унинг ажалини тиламаганмиди?

Мана, рўпарасида одамларга даҳшат солган, ўзининг номусига тажовуз қилган, унинг энг азиз кишиси - Шерна бахшини ўлдириб, Бахтигулни эр киши кийимида қасос йўлига чиқишга мажбур қилган Азизбекнинг жонсиз танаси ётибди-ю, қувончдан эса дарак йўқ!

Бахтигул кўшни хужрага ўтиб, тўрдан чуқур қазиди. Хуржундаги тилла тангаларни чуқурга тўқди, тўппонча ва қилични хуржунга ўраб, тангаларнинг устига қўйди-да, чуқурни кўмди. Чуқур устини тепкилаб, ёски намотни тўшаб қўйди.

Бахтигул хужрадан чиққанда тонг бўзариб қолган эди.

Бахтигул бек қабри учун сағанадан беш-олти кадам наридан жой танлади.

Ер юмшоқ экан, гўр тез қазилди. Чуқурдан чиқиб эгнини қоқаётганда, қабристон ёнидаги йўлдан келаётган уч милтиқли суворийга кўзи тушди. Улар бекни қидириб келаётганига негадир амин бўлди. Демак, улар бекнинг мурдасини олиб кетишлари ҳам мумкин. Уларга пешвоз чиқиб, зиёратгоҳга киритмаслик керак.

Бахтигул шошиб йўлга чиқди. Отлиқлар унга яқин келиб тўхтадилар.

- Шу ердан бегона одам ўтмадими? - деб сўради Бахтигулга таниш овозда қозоқи тумоқ кийган отлик.

Бахтигул серрайиб қолди. Томоғига бир нима келиб тикилди. Кўзлари ёшга тўлди. Гапиролмади.

Эрназар! Эридан кейинги энг азиз инсон! Нега танимаяпти?! Ахир гўдакликдан бирга ўсган-ку...

- Энажон, - саволини қайтарди Эрназар. - Шу ердан бегона одам ўтмадими?

Бахтигул ихтиёрсиз «йўқ» дегандек бош тебратди. Эрназар отини ниқтаб, Бахтигулнинг ёнидан ўтиб кетди.

«Танимади», деб ўйлади Бахтигул ўпкаси тўлиб. Дод солиб йиғлагиси келди. Аламлари янгилиниб, хўнграб йиғлаганича мазоротга қайтди.

Бекнинг жасадини судраб қабрга олиб бораётганда ҳам, тупроқ тортаётганда ҳам, «ўзингга ҳавола» деб юзига фотиҳа тортаётганда ҳам йиғидан тўхтамади. У нуқул «танимади», деб хиқилларди.

Сочлари оқарган, йиллаб ҳаловат кўрмаган, озиб-тўзиб қолган, иссиқ-совуқлардан қорайиб, ажин босган юзларни, киртайган кўзларни кўрган кимса,

каёқдан ҳам Шернанинг машхур кўшиқларида куйланган аёл эканини била олади?!

Кайнисининг танимагани Бахтигулнинг овулга қайтишига ғов бўлди. У «кимга ҳам керакман», деган ўйга боргач шу мазоротда яшайверди.

Орадан беш йил ўтди ми ёки камроқми - тақдир Бахтигулни Эрназар билан яна юзлаштирди.

Ёзнинг иссиқ кунларидан бирида Бахтигул зиёратгоҳ саҳнига сув сепаётган эди, бир неча отлик аскарлар йўл четида тўхтади, улардан бири:

- Хўв момо, сув олиб чиқинг! - деб буюрди.

Бахтигул бир кади сув билан коса олиб отликлар ёнига борди. Не кўз билан кўрсинки, отликлардан бири қўллари боғланган, юзи тилинган, уст-боши қон Эрназар эди. У атрофга паришон ва тунд боқарди.

Бахтигул косага сув қуйиб турди. Аскарлар ичдилар. Эрназарнинг ҳам чанқаганини сезиб, Бахтигул бир коса сувни баланд тутиб турди. Эрназар эгилиб ютоқиб сув ичди. Бахтигул унинг қонмаганини билиб, яна сув қуйиб узатмоқчи эди:

- Бас, нари тур энди! - деди кўрслик билан сув сўраган аскар йигит.

Бахтигул Эрназарга ачинди. Лекин тақдирга тан бериб ўргангани учунми, кейинчалик Эрназарни аслаганда: «Тақдирида бор экан-да, бечоранинг», деб кўядиган бўлди.

Эрназар бу учрашувда ҳам уни танимади!

* * *

Уруш тўртинчи йил давом этар, Туркистон ерининг талофот кўрмаган, фарзандидан айрилмаган бирорта ҳам овул ёки қишлоғи қолмаган эди. Халқ боши бирикмаган кўрбошиларнинг мағлубиятларидан безиб, бу курашнинг натижасига ишонмай кўйган, уруш барчанинг жонига тегиб бўлган эди.

Аламзада кўрбошилар эса, қизиллар билан иложсизликдан мулоқот қилган ўз ҳамюртларига ҳам шафқатсиз эдилар.

Мамлакатдаги сиёсий аҳволга тўғри баҳо бера билган большевиклар аскарлар интизомини мустаҳкамлаб, оддий халққа зиён етказмаслик сиёсатини изчиллик билан олиб бордилар. Аввало бойларнинг хазинасини тортиб олиб, юпун халққа тарқатдилар. Кўрбошилар шафқатсизлик қилган жойда улар ғамхўрлик қилдилар. Кўрбошининг интизомдан йироқ жангчиларининг шафқатсизлиги, мурасасизлиги ва қизилларнинг авом халққа ғамхўрлиги ўз натижасини бера бошлади. Тинчлик истаб қолган юпун халқ қизилларга хайрихоҳ бўлди. Энди «босмачилар» деб аталган ватанпарварларга қарши қишлоқларда ўз-ўзини муҳофаза қилиш гуруҳлари пайдо бўлди. Большевиклар уларни қурол билан таъминладилар. Туркистондаги урушнинг энг аянчли даври бошланди. Энди бир халқнинг фарзандлари бир-бирини ўлдириши керак эди.

Большевикларнинг Туркистондаги, аниқроғи Бухоро амирлигидаги босқинчилик уруши фуқаролар урушига айланди...

* * *

Бахтигул овулга қайтмади. Қасос чопонини эгидан ечиб, ёқшига кўнгли бўлмади, қатлаб, устига жилд тортиб, ёстик қилди.

... Туркистонда уруш тугади. Бойлар юртидан қувилди, қолганлари кулоқ қилинди. Ҳожи қишлоқнинг йўқсиллари бирлашиб колхоз туздилар. Қабристон билан қишлоқ ўртасидаги майдон колхоз экинзорига айланди.

Бу орада Бахтигул зиёратчилар ва Ҳожи қишлоқ аҳли орасида «Шайх момо» деган ном олди.

Аста-секин одамларнинг қорни тўйиб деганда Гирмон билан уруш бошланди.

Бахтигул учун вақт маъносини йўқотгандек эди.

Одамлар яшаётган ҳаёт катта йўлга ўхшар. Бахтигул шу йўлнинг четида туриб, уни бефарқ кузатаётган каби эди...

Ҳожи қишлоқ аҳли урушдан қайтган Эшбой контужинни колхозга раис қилиб сайладилар.

Узун бўйлик, қиррабурун, кўзлари сарғиш, нигоҳи ўткир, ўтгиз ёшлардаги Эшбой контужин бир қарашда жоҳилдек кўринар, гапирганда пичингамо, жеркиброк гапирар, ишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аямаслиги учун колхозчилар ундан ҳайиқишарди.

Кузнинг қуёшли кунларидан бири колхозчилар қабристон ёнидаги майдонда бугдой экаётган эдилар. Уларнинг орасида йўл-йўриқ кўрсатиб юрган раис қутилмаганда зиёратгоҳга кириб келди-да, ўзига пешвоз чиққан Бахтигулга ёввойи қараб:

- Сув! - деди хириллаб озғин панжалари билан томоғини уқаларкан. - Тез сув келтир!

Бахтигул қосада сув олиб чиққанда, раис ерда узала тушиб, типирчилаб ётарди. Унинг кўл-оёқлари ихтиёрсиз тортишиб ҳаракат қилар, боши эса ғишт саҳнга гурсиллаб уриларди. «Тутқаноқ экан бечора», деб ўйлади Бахтигул ва косани ерга қўйиб, шошилиб хужрадан қошиқ олиб чиқди.

Раиснинг бошини маҳкам ушлаб, қийинчилик билан қошиқни қапишиб қолаётган тишлари орасига сукди, бошини эса қўйиб юбормай, тиззасига босиб турди.

Тутқаноқ сусайиб, нафаси ўнгарилди. Бахтигул қошиқни унинг оғзидан суғуриб олди ва камзули ўнгири билан лабларидан кўпикни артди...

Раис ўзига келгач Бахтигулга раҳмат айтишни ҳам унутди. Тутқаноқлигини одамларга айтмаслигини илтимос қилди, холос.

Раис Бахтигулни унутмаган экан, бир куни колхозчи ўсмир икки эшакнинг бирига бир қоп кўмир ва темир печка, иккинчисида ўтин ортиб зиёратгоҳга келтирди.

- Раис буюрдилар, - деди ҳайратланиб турган Бахтигулга ўсмир. - Бу йил қиш қаттиқ келади дедилар.

Ўсмир кўмир ва ўтинни бостирма тагига тушириб, печкани хужрадаги кандикнинг ўрнига ўрнатиб берди.

Урушнинг биринчи йили ердан барака кўтарилди ми, ғалла яхши унмаганди. Бахтигул далалардан бугдой, арпа ва ёввойи арпа так-такнинг бошоқларини йиғиб, қўлда янчиб, шопириб икки қопча дон тўплаб, шу билан кун кечирди.

Эшбой контужин раис бўлган йили об-ҳаво яхши келиб, ғалла яхши унди. Бахтигул икки қопу ярим дошқозон ғалла тўплаб олди. Бу оғир қишда шу донни мусичалари билан баҳам кўрди.

Энг совуқ кунларнинг бирида раис зиёратгоҳга

келди. У хужрага кириб, бошида бир мусича кўниб турган, тиззасида яна бир мусича ғужанак бўлиб ётган Бахтигулни кўриб хайрон қолди.

Бахтигул турмоқчи бўлганди:

- Ўтиринг, - деди раис кулиб. - Турманг, Шайхмомо.

Раис печка ёнига келиб, совуқ қотган қўлларини иссиққа тутди.

- Қийналмадингизми?

- Йўқ.

- Бир ўзингиз...

- Ўрганиб қолганман!

- Одам одам билан тирик! - деди раис ўйчан. - Одамларга кўшилинг!

Бахтигул жавоб бермади.

- Хўп, майли, мен қайтай. Иш кўп. Моллардан хабар олайин. Совуққа қолдирмасинлар. Сиз турманг.

Зиёратгоҳ ховлиси яқинидаги ўрик қийғос гуллаганда раис яна келди. Бу сафар хужрага кирмади. Ховлида туриб:

- Қандайсиз, Шайхмомо? - деб аҳвол сўради. - Узилиш вақти бўлди. Камчилигингиз йўқми?

- Йўқ, раис, - деди Бахтигул одатдагидай жавобни қисқа қилиб.

Раис индамай кетди, лекин эртасиёқ ярим қопча ун юборди.

Апрель ойининг ўрталари. Баҳорнинг авж палласи. Кечалари турналар мунгли қурқ-қурқ дейишиб учиб ўтишади. Ҳаво бир зумда айниб шаррос ёмғир қуяди ва яна ҳеч нарса кўрмагандек очилиб куёш чарақлайди.

Раис момақалдирик бўлиб, ёмғир ёғиб турганда зиёратгоҳда пайдо бўлди.

- Даладан келаётган эдим, - деди у Бахтигулга. - Ёмғир тўхтаса, кетаман.

Айвон устунига суяниб жунжикибгина қишлоқ томон термулаётган раисга:

- Кириб, - деди Бахтигул. - Хўл бўбсиз.

Раис иккиланиб хужрага кирди. Ёнаётган печнинг олдида этигини ечиб қўйиб, ўзи кўрпачага чордона қуриб ўтирди. Токчадан дастурхонни олаётган Бахтигулга қараб:

- Керак эмас, - деди қатъий. - Ўтиринг.

Бахтигул унинг рўпарасида ўтирди. Ташқаридан гумбурлаб эшитилаётган момақалдирикнинг товушини тингларкан, раис оҳиста гапирди:

- Уруш қаттиқ кетаяпти. Немиснинг кучи катта! Куроли ҳам кўп! Кеча мажлис қилдик. Ҳукуматимиз ёрдам сўрабди. Одамларимиз бор-будини берди. Ўзи нонга зор бўлса ҳам топганини берайпти. Қараб ўтириб ёмон бўб кетдим. - Раис жим қолди. Бахтигул унинг кўзларига ёш айланганини кўрди. - Оч бўлсак ҳам, тўқ бўлсак ҳам уруш тезроқ тугасин. Ҳар куни минглаб одам ўлаяпти. Курол етишмайди. Ёрдам қилишимиз керак!

Бахтигул лочиндек шиддаткор раиснинг жунжикиб ўтирганини кўриб, раҳми келди.

Момақалдирик товуши тобора узоклашиб, ёмғир тинди. Хужра туйнугидан куёш нури мўралаганини кўриб, раис этигини кийди.

- Хуш қолинг, Шайхмомо, мен қайтай.

- Тўхтаб туриб.

Бахтигул ажабланиб турган раисни кўшни хужрага

бошлаб борди-да, кўлига бел тутқазди:

- Қазинг манов ерни.

Раис суриштириб ўтирмай қазди. Хуржун кўринди. Раис авайлаб хуржунни олиб бир ёнга қўйди. Хуржун чирий бошлаган эди.

- Тагида... - деди Бахтигул чуқурга имо қилиб.

Раис юмшоқ тупроқни ҳовучлаб хужра сахнига тўқа бошлади, Бахтигул тупроқ орасида тилла тангаларни ажратиб тўплади. Чуқурда ҳеч нарса қолмаганига амин бўлгач, раис қаддини ростлади.

- Қаёқдан? - сўради раис Бахтигулдан.

Бахтигул елка қисди.

- Босмачилардан қолгандир... Мен ҳам яқинда билдим.

Бахтигул ранги ўнгиб кетган дастурхонга тангаларни тугди. Раис тугунни салмоқлаб кўриб:

- Беш килоча чиқади, - деди қувончини яширмай.

- Буни ёрдам деса бўлади.

Чуқурни илгаригидек қилиб кўмдилар. Раис кетиш таралдудига тушди.

- Мени айтманг... - деди Бахтигул.

Раис лаблари пир-пир учиб, Бахтигулнинг қўлидан тутиб, ўпди ва:

- Сиз... - деди энтиқиб, - сиз авлиё...

Раис гапини тугатолмади, шарт ўтирилиб хужрадан чиқиб кетди.

Раис бир ҳафтадан сўнг яна келиб, Шайхмомога насихат қилишга тушди.

- Одамларга кўшилинг! Бирга ишланг. Қишлоқдан уй берай. Бу ер сизга тўғри келмайди ахир.

- Бу ердан кетмайман, - деди қатъият билан Бахтигул.

- Нега? Бу ер қабристон бўлса?

- Бу ер хосиятли, - деди Бахтигул ва раиснинг хафаланиб қолганини кўриб. - Иш бўлса қилабераман, - дея қўшиб қўйди.

Раис:

- Шунисиға ҳам раҳмат! - деди кулиб.

Ғалла пишганда Бахтигул ўроқ олиб эл қатори далага чиқди.

Бахтигул одамлар билан деярлик гаплашмас, тушлиқда ҳам бир чеккада танҳо ўтириб овқатланар, бир чеккада жимгина ишлар эди.

* * *

Тушлиқ пайти эди. Осмонда бир парча булут йўқ, ҳаво илиққина. Бахтигул айвонда тўшак тўшаб, устунга суяниб ўтирганича қийғос гуллаган ўрикни томоша қиларди.

Тўсатдан осмондан тушгандек раис пайдо бўлди. Унинг юзидаги йиғламсирашга ўхшаган ифодани кўриб Бахтигул хавотир билан ўрнидан турди.

- Тинчликми?

Раис кутилмаганда уни маҳкам қучиб бағрига босди-да, хўнграб йиғлаб юборди.

- Енгдик, Шайхмомо! Биз енгдик. Уруш тамом бўлди!

Юраги тўлиб кетаётган раис Бахтигулнинг юзидан чўпиллатиб ўпди ва:

- Раҳмат сизга, Шайхмомо! - деди йиғи аралаш кулиб. - Раҳмат сизга! Одамларга хабар берай.

Раис кетди.

Раиснинг иссиқ лаблари тафти юзидан ҳамон кетмаган Бахтигул келиб ўрнига беҳол ўтирди.

Бахтигул ўрик шоҳларида чирқиллашибучиб-кўниб юрган бир жуфт чумчүкни кузатди. Қабрлар орасидан тўрғайларнинг сирли чулдираши эшитилди. Қабристондан наридаги ям-яшил экинзор шабадада мавжланиб турар, экин орасида ўсган қизғалдоқлар яшил ранг қўйнида кип-қизил чўғлардек порлар эди.

Илгари бундай нарсаларга эътибор бермас эди, шу дамда унга бу тун дунё ажабтовур нурли бўлиб кўринди. «Нима бўляпти менга?» - дея ўйлади қувончли у хавотир билан.

Бахтигул оламдаги бу ўзгаришлардан лол бўлиб турган пайт... бағрида капалакнинг қанотлари тебрангандек ожиз тебраниш пайдо бўлди. Бахтигул эътиборини йиғиб, кутди. Капалакнинг қанот қоқиши кучайди. Танасида минглаб чумоли юргандек бўлиб, сесканди. Бу ҳолат бир неча дақиқа давом этди. Капалак авжли парвозда учишдан тўхтади...

Бахтигул ўзидаги бу ўзгаришлар маъносини англади. Англади-ю, изтироблар ичида қолди...

Қарийб йигирма икки йил вужудида қотиб қолган ҳомиласи қайта уйғонган ва ҳаёт қонуниятларига бўйсуниб, ўса бошлаган эди.

«Шу каммиди, худоё! - дея ич-ичидан йиғлар эди Бахтигул. - Одамларга нима дейман. Энди нима қиламан?».

Бахтигул қишлоқ аҳлига ҳам, зиёратчиларга ҳам: «Олти ойлик чилла тутишим керак», деб эълон қилди ва тақдирига тан бериб, ўша кунни кута бошлади.

Бахтигул ички кўрқув билан кутган ўша кун кузнинг салқин кунларининг бирига тўғри келди.

Кундузи белида оғриқ пайдо бўлди. Кечга бориб тўлик дард бошланди. У ҳушидан ажратмаслигини сўраб худога ёлворди. Қолгани худди тушда бўлаётгандек ўтди...

Бахтигул ғайритабиий бир матонат билан оғриқларга чидади. Ҳушини йўқотмади. Ўзи йиғиштирди, ўзи эплади...

Қиз туғилди!

Унинг бахтига икки ҳафтача бирорта зиёратчи келмади.

Кўкраги сутга тўлди. Жимит чақалоққа кўкрагини тутаркан, оналик бахти қанчалик қимматга тушганини ўйлаб кўзларига ёш олар, Шерназар бахшидан тирноқ қолганидан хурсанд эди.

Одат бўйича отасиз туғилган болага Ёдгор, қизга эса Нигор исми қўйиларди. Бироқ, отасизлигини ҳар дам эслатиб турмаслиги учун Бахтигул қизига Бибигул деб ном қўйди.

Раис яна хабар олишга келиб, Бахтигул билан айвонда сўрашди.

- Мана, Шайхмомо, уруш ҳам тугади. Йигитларимиз фронтдан қайтпти. Энди яшаймиз! Сиз ҳам очилиб, чиройли бўлиб кетибсиз!

Бахтигул илжайди.

- Кириш, раис.

Ичкаридан чақалоқнинг товуши эшитилди.

Бахтигул хужрага ошиқди.

- Мен ҳозир...

Чақалоқнинг таглигини алмаштираётганда раис ҳам хужрага кирди.

Бахтигул чақалоқни йўрғаклай бошлади.

- Шайхмомо, ўғилми, қиз? - деб сўради раис ҳайратланиб.

- Қиз.

- Нур ёғилибди-да!

Бахтигул чақалоқни кўрпача устига ётқизиб қўйди.

- Яхши иш қилибсиз. Буям инсон боласи, катта бўлса сизга қувват бўлади!

Раиснинг чақалоқни топилдиқ деб гумон қилаётганини сезиб, Бахтигул қулимсиради.

- Ўтиринг, раис, чой қилай.

- Йўк, Шайхмомо! Иш кўп. Лекин, гап бундай...

Бу ёғи қиш келаяпти. Бу ерда яшашингиз тўғри келмайди. Қишлоқда бўш уй бор. Чеккагинада. Мозорот ҳам кўриниб туради. Мен уйни тайёрлайман, янаги ҳафта кўчиб ўтасиз. Бўптими?

Бахтигул бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эди. Нима дейишни билмай қолди. Раис унинг сукутини розилик деб тушунди шекилли:

- Гап шу, - деди хулоса оҳангида. - Тайёрланиб туринг.

Раис бир сўзлик одам, уйни тозалатиб, устини сувоқлатиб, ерини ағдартириб қўйган экан.

Бахтигулни кўчириб келтирдилар. Ховли унга ёқди. Уй уч хонадан иборат, олдида айвони бор, айвон рўпарасида қучоққа сиғмас катта тут дарахти танасига тақаб қурилган супа. Супада ўтирган кишига мозорот ва зиёратгоҳ яққол кўриниб туради.

- Шайхмомо! - деди раис кўчиб келган қуни Бахтигулга. - Нима хизматингиз бўлса айтаберинг, мен тайёр. Хўпми?

- Раис, сизнинг яхшиликларингизни қайтаролмай ўлиб кетсам керак. Қани эди дунёда сиздай одамлар кўпроқ бўлса!

- Дунёда яхши одамлар кўп. Шулар бўлмаса бу дунё чаппа бўлар эди. Қўйинг бу гапларни. Қизча қалай?

- Яхши, бобожониси!

- Отини нима қўйдингиз?

- Бибигул.

- Унга гувоҳнома ёзишимиз керак. Отасининг номини қандай ёзамиз?

- Отасининг номи ҳам керакми?

- Албатта керак. Қоида шундай.

- Шерназар деб ёзинг.

- Яхши одамми ўзи?

- Яхши одам эди, раҳматлик. Бибигулнинг ҳақиқий отаси!

Раис Бахтигулнинг гапиришини кутди. Лекин у бошқа ҳеч нарса демади.

Бахтигул қизи Бибигул билан бирга қишлоқда, одамлар орасида яшай бошлади.

Энди у суюқлиси Шерназар бахшидан ёдгор Бибигулни ўстириш, унинг яхши кунларини кўриш орзусида яшамокдайди.

Бу орзу қолган умр маъносига айланганди...

(Қарши-Бойсун, 1979-1995 йиллар)

Одил ИКРОМ

КЎЗИМДА

КЎЗИНГИНИНГ

ЁШЛАРИ...

РАҲМ

Раҳм айламади раҳм этганим,
Жонимни жабборга топширдим тагин.
Мен ҳали ўзимдан узоқ кетмадим,
Мен ҳали ўзимга келмадим яқин.
Қандайдир хатардан сесканар бот-бот,
Қандайдир ажина чалган юрагим.
Қашқир томоғига тикилган жонзот -
Менинг айбим эмас, менинг суягим.
Овозим чиқмайди, шарманда бўлди,
Мен суйган қувончлар, мени суйган ғам.
Мени чаққан чаён тил тортмай ўлди,
Хонавайрон бўлди тошбақалар ҳам.
Узоқ кетганим йўқ ҳали ўзимдан,
Ўзимга келмадим ҳали ёруғ юз.
Мен ҳамон кўрқаман одамлигимдан,
Ит бўлиб увлайди юрагим хануз...

КИМОР

Йўлига жон тикиб мен уни кутдим,
Аёлни унутдим, шеърни унутдим,
Қанча алам ютдим, қанча дард ютдим,
Ўзим - томошабин,
Ўзим - томоша.

Икки олам билар - у ҳаммадан зўр,
Ишонмасанг, ерда ётганлардан сўр,
Ҳаммамизни бир кун ютиб кетар гўр,
Ўлим - томошабин,
Ўлим - томоша.

* * *

Оёғимдан ғам чалар эди,
Болалиқда йиқилсам ҳар дам.
Мени ердан кўтарар эди,
Онагинам, бечора онам.

Энди эса... Энди одамлар
Йиқилсам ҳам парво қилмайди.

Энди эса... Энди у дамлар
Ёдимдан ҳеч кўтарилмайди.

Оёғимдан чалиб кетса ғам,
Кўтармагил, кўнглимни овут.
Мен биламан, энди йиқилсам
Мени ердан кўтарар тобут.

* * *

Кўлим очилмайди, ўлгунимча то
Сендан яширганим - ўша бир нарса.
Менинг бандалигим бўлгунча бажо,
Билмайсан.
Билмайсан, бу хаёл Искандарнинг ҳам
Кўлидан келмаган орзуси, ўйи.
Кўлимдан келади, ахир, азизам,
Кўлим очилганда - сочларинг бўйи.

Йўлим очилмайди, ўлгунимча то
Йўлимга сиғмаган битта қилдайсан.
Фолбинлар - ёлғончи, таъбирлар - хато,
Билмайсан.
Билмайсан, бир куни тумонат одам
Ортимдан эргашар шошиб-шошмасдан.
Йўлни мен бошлайман, ахир, азизам,
Йўлни мен бошлайман қадам босмасдан.

Кўзим очилмайди, бошқа одам у, -
Кўзин катта-катта очиб жилмайган.
Мен сендан бир дунё яширдим мангу,
Билмайсан.
Билмайсан, сен - дунё кўрмаган одам,
У - ғамгин юракнинг ёстикдошлари.
Кўзимда яшайди, ахир, азизам,
Кўзимда - кўзингнинг ёшлари...

МАЗМУННИНГ МАВЖУДЛИГИ

Ёзувчи Нодир НОРМАТОВ билан
адабиётшунос Абдулла УЛУФОВ суҳбати

Абдулла УЛУФОВ: -

Борлиқдаги барча ҳодиса ўз мавжудлик тарзи билан яшайди. Бу моддий нарсаларга ҳам, номоддий тушунчаларга ҳам бирдай тааллуқли. Чунки, инсоннинг кийим-либослари, уй-рўзғор анжомлари, яшаш манзиллари, қўйинги, кўз билан кўриб, қўл билан тутса бўладиган жамики нарса-бисотлар муайян кўринишли бўлади. Инсон уларни кўради, вақти-вақти билан дид-хохиши, эҳтиёжига кўра уларни ўзгартириб боради. Номоддий тушунчалар ҳам маълум бир қолип, чегаралар доирасида туради. Хусусан, муҳаббат, эътиқод, иззат-ҳурмат, ижтимоий-сиёсий қараш, ғоя, маънавият, ахлоқ сингарилар ҳам кўз пайқамас ўз тарзи билан мавжуд бўлади. Ҳамда худди моддий бисот-ашёлар сингари ҳар бир даврда ўз «қиёфа»сини янгилаб туради. Умуман, барча моддию номоддий ҳодисалар ўз шаклида намоён бўлса-да, бемалол айтиш мумкинки, шакл мавжудликнинг бош белгисидир. Санъат ва адабиёт асарлари ҳам муайян шакл, кўринишда яшайди. Ҳар бир даврнинг ўз адабиёти бўлади.

Нодир ака, сиз бадий ижоднинг турли жанрларида асарлар ёзасиз. Роман, қиссалар, ҳикоялар... Шейрлар битасиз. Мусаввирлар ҳаёти, ижоди ҳақида ўнлаб мақолалар, китоб ёзгансиз. Санъат тарихи, этнография билан қизиқасиз. Хўш, айтинг-чи, шакл нима ўзи? Ҳаётда шакл қандай ўрин тутади?

Нодир НОРМАТОВ: - Шакл, аввало, мавжудлик белгиси. Олам шакл блан обод. Борлиқнинг мазмун, моҳияти шаклда яшайди. Шакл - ҳодисаларнинг моҳиятини қизиқарли, жозибали қилиб кўрсатади. Мазмун ўзича мавжуд эмас. Шакл ҳам мазмунсиз ҳеч нарса. Шакллари билан олам мазмунли. Шакллар турли-туманлиги бўлмаса, одам олам мазмунини мутлақо

англай олмайди. Одамларнинг турмуш тарзи ҳам шакллар турли-туманлиги туфайли қизиқарли.

- Демак, борлиқнинг турли-туманлиги, одамлар феъл-атвори, қарашлари, маънавий-ахлоқий қиёфасининг ўзгарувчан эканлиги санъат ва адабиётнинг ранг-баранг шаклу шамойил касб

этишининг бош омили бўлади.

- Худди шундай. Одамларнинг ўзини ҳам худо ҳар хил қилиб яратган. Ирқлар, ранглар, тиллар, динлар... Булар одамларнинг шаклан ҳар хил қилиб яратилганининг аниқ далолати.

Тоғ қишлоқларига эътибор қилинг. Чақирса бир-бирини бемалол эшитадиган икки қишлоқ одамлари икки хил гапирди. Бўлмаса, иккала қишлоқ кишилари ҳам қадимий туркий қавмга мансуб. Неча юз йиллар давомида ёнма-ён яшаб келишади. Тарихи, бугуни бир халқ. Замоннинг турли-туман машаққатларини бирга тортишган. Босқинчиларга қарши ҳамжихат бўлиб қурол кўтариб чиқишган. Қиз олиб, қиз беришган. Бир-бирлари билан қадим-қадимдан куда-анда бўлиб келишган. Бироқ мана шундай одамлар баъзи нарсаларни ҳар хил аташади, кўплаб сўзларни ўзига хос тарзда талаффуз қилишади. Лаҳжасига қараб, одамлар бир-бирларининг қаерлик эканини дарҳол билиб олишади.

- Демак, кийим-кечак, либос, урф-удум, тўй-маросимларгина эмас, тил ҳам кишиларнинг ўзига хос мавжудлик тарзи. Аниқроғи, тил ҳар бир инсоннинг ўзига хослигини кўрсатадиган бош белги. Қизиғи шундаки, у ҳам ўзгариб туради. Масалан, Алишер Навоий биз учун қанчалик азиз, қадрли бўлмасин, унинг асарларини тушуниш эндиликда бир қадар қийин.

- Чунки барча шакллар сингари тил ҳам муттасил ҳаракатда бўлади. Шунинг учун у доимо ўзгариб боради. Бироқ тилнинг ўзгариши сувнинг оқиши ёки

сиёсий қарашлар, гоёлар, модалар ўзгариши сингари аниқ сезилмайди. У сокин дарёга ўхшаб, тагидан кучланади. Ёзма, оғзаки нутқдаги ўзгариш баъзан бир авлод кўз ўнгида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бу миллий тил тараққиётидаги энг тез жараён.

Масалан, XX асрда ўзбек тилида мана шундай ҳолат кўзга ташланди. Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий асарлари тили билан Абдулла Орипов, Рауф Парфи шеърлари, Одил Ёқубов, Шукур Холмирозев, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Ўзғаров, Тоғай Мурод романлари, ҳикоялари тилини бир қиёслаб кўрсангиз, ўзбек тилида содир бўлган ўзгаришнинг аниқ манзараси билинади. Тўғри, баъзан халқ тили билан газета, адабиёт тили орасида тафовут бўлди.

Туркияда 1940 йиллар охирида турк тилини бошқа тилдаги сўзлардан тозалаш ҳаракати кўпгина муаммоларни келтириб чиқарди. Меъридан оширилган ҳар нарса, компаниячилик ҳамиша фойда ўрнига зарар келтиради.

- Мана шу жиҳатга қараб, XX аср ўзбек адабиёти ўзига хос ўсиш-ўзгариш йўлини босиб ўтди, дейиш мумкинми? Шаклдаги ўзгаришнинг ўзи адабиётдаги кўтарилиш далолати бўла оладими?

- Шаклдаги ўзгариш, аввало, адабиётнинг ҳаракатда бўлганидан далолат беради. Шакл адабиёт ва санъатнинг борлиқни, онгни, қалбни ифода этиш тарзи. Демак, унда, шубҳасиз, мазмун бўлади. Ҳаётнинг қандайдир ҳақиқатлари мужассамланади. Улар борлиқнинг илгари англамаган муайян сир-синаотларини намоёйиш этади. Шакл ҳеч бўлмаганда, илгари мавжуд бўлган ҳақиқатларни осонроқ (жўнроқ эмас) англашга имконият яратади.

- Шакл нималарга таяниб ўзгаради?

- Шакл, аввало, одамларнинг туйғулари, сезгилари таъсирида ўзгаради. Инсон фаолиятининг тўқсон фоизи унинг сезгилари, туйғуларига боғлиқ. Сезги, туйғулар ўзининг кўринмас занжирлари воситасида кишини юз, минг йиллар билан боғлайди.

- Унда бошқа миллий адабиётлардаги шакл, услуб ҳам ижодкорнинг сезги, туйғулари орқали адабиётга кўчар экан-да. Дейлик, ғарб адабиётидаги турли-туман шакллар, жанрлар, услублар...

- Санъат, адабиётдаги шакл ҳамиша кўчганида ижодий ўзгаришлар билан намоён бўлади. Масалан, Абдулла Қодирий дунё адабиётида мавжуд бўлган роман жанрини миллий бир шаклда кашф этди. Бу шакл билан ўзбек турмушининг ҳали намоён бўлмаган гўзал манзарасини кўрсатди. Бундай манзаралар шакли ҳаётимизда чексиз.

- Демак, ижодкорга шакл ҳаётнинг, инсон оламининг сир-синаотларини англаш, илғаш, тушуниш имконини беради. Санъат ва адабиётнинг барча турларида шакл ана шундай

абдий моҳиятга эга. Шаклни ғарбона, шарқона деб тушуниш ҳам нисбий ҳодиса. Шакл - умуминсоният мулки.

- Тўғри. Масалан, ёшларимизнинг шу кеча-қундаги либосларини, кийиниш тарзларини олайлик. Улар бу шарқона - ғарбона деб ажратишмайди. Ўзимники, бизники дейишади. Худди шу сингари роман, унинг турли-туман кўринишлари ҳам эндиликда ўзбек адабиётининг ўз мулки, ўз жанри бўлиб қолди. Ёки адабиётимиздаги кўҳна аруз тизими ҳам асли араб адабиётидан кириб келган. Икки ярим минг йиллик ўзбек адабиёти тарихини эса ғазалу рубойи, туюқу қитъа, маснавию мухаммас сингари аруз тизими жанрларисиз мутлақо тасаввур этиб бўлмайди. Бир пайт келиб, эркин, сарбаст, хокку, танка сингари шеърий жанрларга нисбатан ҳам шундай фикрлар айтилади. Чунки санъат, адабиёт шаклларини ихоталаб, таъқиб этиб бўлмайди.

- Шунинг учун улардан ҳаёт ҳақиқатларини, инсон оламини кашф этишда ҳеч бир истиҳоласиз, бемалол фойдаланиш керак. Бу жараёнда шакл ижодий бойиб, борлиқ сирларининг янги-янги қирраларини намоён этадиган миқёсларда ўзгариб боради.

- Табиатни кузатиш, халқ табиатини, инсон ҳолатларини ўрганиш, улар хусусида мулоҳаза юритиш санъат ва адабиётда янги шакл ва услубларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу - узлуксиз жараён. У миллий адабиётда бирданга намоён бўлмаслиги ёки илк майдонга чиққан чоғида эътиборсиз қаршиланиши мумкин. Ҳатто, баъзи шакллар бир кўриниш бериб, кейин сувга чўккан тошдай гойиб бўлиб кетиши ҳам мумкин. Мана бу жанр, услуб яшаб қолади ёки умуман яшамайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди. Аммо зўракиликдан пайдо бўлган шакл ёки услубнинг умри калталиги аниқ гап.

- Демак, адабиётнинг шаклан ўзгариб бориши узлуксиз жараён. Буни инкор қилиш борлиқ ҳақиқатларини англашга албатта тўсиқ бўлади. «Дунё йўқсулларининг ғамхўр дохийси» деб келинган В.И.Ленин «Мен экспрессионизм, футуризм, кубизм ва шу каби «изм»ларга оид асарларни бадий маҳоратнинг олий намунаси деб ҳисоблай олмайман. Мен уларни тушунмайман. Улар мени завқлантirmайдилар» (Ленин маданият ва санъат тўғрисида. 557-бет) дегани учун совет замонида санъат ва адабиётдаги шаклий ўзгаришларга ғашланиброк қаралди.

- Бу ҳам мустабид тузумнинг барчани бир қолипга солишга уриниши эди. Одамларнинг қарашларини, диди, истакларини чеклаш маънавий азоблашдир. Бу ҳар қандай жисмоний жазодан оғирроқ. Маънавий азоблар кишини кўрқоққа айлантиради. Кўрқув туйғусидан қутилиш жуда қийин. Бунга ўн йиллар кифоя қилмаслиги мумкин.

- Мустабид замонда туғилиб вояга етган одамлар бугун, эҳтимол, шу туфайли қийналаётгандир. Ахир ҳар қандай туйғу сингари кўркув туйғуси ҳам кишининг қонидан ўтиб, суякларига сингиб, вужудга мустаҳкам жойлашиб қолади. Ҳаёт эса муттасил ўзгариб туради. Унинг мана шу тарзига кўникишга онг-тафаккуримизда илдиз отган ҳадиксираш хийла халақит беради.

- Бугун табиатига кўрқоклик туйғуси чуқурроқ ўрнашган кишиларга айниқса оғир. Чунки уларнинг тўлиқ ҳаракат қилишида дилидаги нимадир доимо тўсик бўлиб туради.

- Агар совет замони кишилари ҳам санъат ва адабиётдаги турли шакллар, йўналишларга кўникиш, хайрихоҳлик руҳи билан ўсиб улғайганида эди, эҳтимол, бунчалик бўлмасмиди?

- Албатта-да. Чунки экспрессионизм, абстракционизм, кубизм, авангардизм каби санъат йўналишлари ҳам ўзида ҳаётнинг маълум ҳақиқатларини ифода этади. Одам борлик ҳақиқатларидан қанчалик кенг хабардор бўлса, унинг дунё тўғрисидаги тасавури шунчалик ойдинлашади. Шакллар эса тасаввурни равшан этадиган энг асосий восита.

- Шакл нафақат тасаввурни, балки инсоннинг ташкию ички «мен» лигини белгилайдиган асосий омил ҳам саналади. Ҳар бир кишининг юз-кўзигина эмас, овози ҳам ўзига хос бўлади. Овоз ҳам кишини бошқалардан фарқлаб турадиган муҳим унсур.

- Шаклнинг бу муҳим унсурини, афсуски, адабиётга кўчириш жуда-жуда мушкул. Санъатнинг бошқа турларида-ку, дейлик, рассомликда мутлақо иложи йўқ. Ёзув қанчалик такомилга етган бўлмасин, у товушларни, инсон овозларини тўла ифода эта оладиган даражага етган эмас. Ёзувчи сўзлаш тарзи, ҳаракат, қилиқларини кўрсатиш орқали қаҳрамонларининг ўзига хос овозини яратишга эришса, у чинакам санъат асари яратган бўлади. Чунки бу асарда жонли инсоннинг аниқ қиёфаси кўринади.

- Фёдор Достоевский асарларидан шундай овоз эшитилиб тургандай бўлади. Қаҳрамонларининг дарди, қийналишларини адиб беҳад таъсирчан сўзларга кўчирганидан княз Мишкиннинг изтироблари, ноалари қалбни ҳаяжонга солади. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ида, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»ида, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романларида ҳам қаҳрамонларнинг овозларини эшитиш мумкин бўлган айрим саҳифалар мавжуд.

- Бўлса бордир. Аммо шакл умуминсоний бўлгани ҳолда хусусий ҳамдир. Ҳар бир киши ўзига хос қиёфа, овозга эга бўлганидек, ҳар бир миллат кишиларининг ҳам бошқа миллат кишиларидан фарқли жиҳатлари бўлади. Бу фақат ранг, ирк, дин, тилга кўра эмас. Ҳар бир халқ ўзига хос ички дунёга, фикр, мулоҳаза тарзига эга. Шунинг учун княз Мишкиннинг

мулоҳазаларини, ҳаётга қарашларини Отабекка мутлақо кўчириб бўлмайди. Чунки Фёдор Достоевский қаҳрамонида Европа кишисига хос қараш, ҳаётга муносабат акс этган. Абдулла Қодирий яратган образда эса ўзбек кишисига мос ўй, ҳаракат мужассамлашган.

80-йиллардан кейин пайдо бўлаётган айрим насрий асарларимизда эса Эшмат-Тошматларимиз овруполик зиёлига ўхшаб мулоҳаза юритадиган қилиб кўрсатилмоқда. Кафка, Прустлар қолипига Эшмат-Тошматларимизни солиш туфайли китобийлик ёйилиб бормоқда. Ўзбекнинг ички дунёсини, кечинмаларини ўз ҳолида ифода этиш ўрнига боши-адоғи кўринмайдиган узундан узун жумлалар тизмасига солиш баъзи асарларни Европа ёки Америка адиби асарининг таржимасига ўхшатиб қўймоқда. Янги замондошимиз, албатта, Отабекка ўхшаб фикрламаслиги мумкин, аммо у катта муҳитимизнинг бир парчаси...

- «Санъат - санъат учун», «Санъат - омма учун» деган қараш мавжуд. Улар бир-бирига қарама-қарши. Ана шу қарама-қарши қараш адабиётнинг шиклий ўзгаришига қандай таъсир ўткази?

- «Санъат - санъат учун» - бағри кенг қараш. Санъат, адабиёт истиқболини айнан шу қараш белгилайди. «Санъат - омма учун» деган қараш тарафдорлари эса, аввало, адабиёт ва санъат ўзгаришидаги бош белги-шаклга ҳамиша қаршилиқ кўрсатган. Бунга тасвирий санъат, адабиёт тарихида кўплаб мисоллар учрайди. Адабиётдаги ички ўсиш-ўзгаришлар ва энг муҳими, ташқи таъсирланишлар туфайли албатта унда шаклий янгиланиш содир бўлади.

- Демак, миллий адабиётлардаги ўзгаришларнинг бош белгиси шаклда асосланади. Чунки у мазмуннинг мавжудлик тарзи, асл қиёфасидир.

Сиз АҚШда бўлиб ўтган Осиё ёзувчилари конференциясида қатнашдингиз. Бу анжуманда шакл масаласида ҳам гап бўлдими?

- Хуршид Даврон иккаламиз 1997 йилда бу анжуманда иштирок этдик. Анжуман Вашингтонда, «Омни» меҳмонхонасида бўлиб ўтди. Миллий адабиётлар шакли хусусидаги гап деярли ҳамма маърузалардан «қизил ип» бўлиб ўтди, десам, янглишмайман. Ер юзидаги халқларнинг яшаш тарзи, динлар, оила, Осиё адабиётининг Европа адабиётига таъсири, мумтоз ва бугунги адабиёт шакли, оила тарзи, анъаналар кўриниши ҳақида гапирилди.

Ушбу анжуманга Қозғистондан 8, Қирғизистондан 6, Турманистондан 5, Тожикистондан 5, Ўзбекистондан 2 киши қатнашди. Анжуманни «Вашингтон Таймс» халқаро фонди уюштирган ва ўзларининг адабий маслаҳатчилари орқали ёзувчиларни номма-ном таклиф этган. Анжуман инглиз тилида олиб борилса ҳам рус, хитой, испан, француз тилларида таржима қилиб турилди. Мен ҳам рус тилида маъруза тайёрлаган эдим. Аммо унинг инглизча таржимаси аввалдан юборилиши

керак экан. Шу боис, бу маъруза ўша ерда, анжуман тўпламида фойдаланилди.

Анжуманда таниқли қозоқ адиби, «Қон ва тер» трилогияси муаллифи Абдужамил Нурпеисов сўзга чиқди. Мен «Оила ва дин» бўйича секцияда қатнашдим. Турли диндаги оилаларнинг ижтимоий аҳволини тадқиқ қилган америкалик олимлардан бири, ислом динидаги оилалар энг мустақкам ва давлат учун бу жуда муҳим, деган гапни айтди.

- Демак, оила шакли масаласи ҳам анжуманнинг кун тартибига қўйилган экан-да?

- Бу дунё бўйича энг муҳим муаммо ҳисобланади, ахир. Ўзбекистонда 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилинди. Унинг шакли ва мазмунини бойтадиган, бугуни ва истиқболини ҳимоя қила оладиган давлат дастури ишлаб чиқилди. Бу амалий иш сифатида яққол кўзга ташланди.

- Бизнинг суҳбатимиз асоси адабиёт бўлса ҳам, аммо турли соҳаларга ўтиб кетяпмиз, шекилли...

- Йўқ, аксинча. Чинакам адабиётда ҳаётнинг барча икки-чиқирлари акс этади. Ҳозир ҳамма соҳада билиб-билмай, кўр-кўрона ёки атайин, баъзан астойдил, шаклбозлик авж олган. Мен бу ўринда тасвирий, амалий санъатни, адабиётни, театрни назарда тутяпман. Тўғри, шакл излаш инсон худди ўзига мос либос излаш каби зарурият. Аммо шакл излашдан мақсад зўраки шаклни топиш эмас, балки ҳар бир ҳодисага мос шакл кашф этишдир.

- Бунинг аниқ бир ўлчов-меъёри, қоидалари борми?

- Унинг ўлчови ягона. Уям бўлса - мантик. Агар мантик бўлса, демак, мазмун бор, мазмун бўлса, демак, шакл табиийлиги бор.

- Шаклнинг чегараси борми?

- Табиатда моддий жисмлар учун бир неча шакл мавжуд - айлана, тўртбурчак, спирал каби. Жисмларда шакллар алоҳида ёки аралаш ҳолда мавжуд бўлади. Аммо, маънавият ва санъатда шакл... чексиз. Худди вақт мили ҳеч қачон орқага қайтмагани, фақат чексизлик томон илгарилгани сингари...

Қизил, сарик, кўк, оқ, яшил, қирмизи каби ранглар мавжуд. Аммо уларнинг қорисмаларидан пайдо бўладиган туслар чексиз-чегарасиз. Лев Толстой: ўқиётганингизда услубини сенга сездирмай ёзган ёзувчи энг яхшидир, деган. Яъни, услуб керак, аммо атайлаб кўз-кўз қилиш учун эмас, демоқчи.

Европа ёки Америка адабиётидаги шакллар ҳақида гапирадиган бўлсак, деярли уларнинг бари интеллектуал ва фольклор анъаналарига асосланган. Улар адабиётимизда ҳам бор. Жавоҳарлаъл Неру кизига ёзган бир хатида: «Менинг уйим деразалари барча халқлар маданиятидан эсадиган шамоллар учун доимо

очиқ бўлиши керак. Улар хонамнинг ҳавосини тозалаб туради. Аммо бу шамоллар хонамдаги мен билган муқаддас нарсаларни учуриб кетмаслиги керак», деган экан. Бизнинг адабиётимиз, хусусан, фольклор адабиёти жуда бой. Улардаги шаклу шамойиллар замонавий адабиётимиз учун чексиз имконлар майдони экани аниқ.

- Албатта. Икки ярим минг йиллик тарихга эга кўхна адабиётимиз, аввало, шаклий ранг-баранглиги ҳайратланарли. Шакл жуда кенг тушунча. Санъат ва адабиётдаги тур ва жанрлар ҳам, хилма-хил адабий-бадий, эстетик воситалар ҳам, асарнинг композицияси, конфликти, тугуни, ечими, воқеалар ривожини ва ҳоказолар ҳам ШАКЛ ҲУДУДИДАГИ ҳодисалар саналади. Ўзбек адабиётида, айниқса, Алишер Навоий ижоди шаклий кўринишларининг хилма-хиллиги билан алоҳида диққатни тортади. Чунки улуғ мутафаккирнинг барча асарлари хоҳ шеърини, хоҳ насрий бўлсин, улар, аввало, бетакрор шакл билан яратилган. Туркий адабиётнинг шакл ва мазмунига беқиёс ўзгаришлар олиб кирган шоирнинг дostonлари ҳам кўриниши, тузилиши жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Унинг «Ҳайратул аброр»и «Фарҳод ва Ширин»дан, «Сабъаи сайёр»и «Садди Искандарий»дан, «Лайли ва Мажнун»и «Лисонут тайр»дан аввало шаклий ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Афсуски, адабиётдаги ўзгаришни шаклда намoён этиш анъанаси кейинчалик сўниб борган. Бу XX асргача давом этган. Бeҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ҳамзаларгина Алишер Навоий таянган асосга -- ўзгаришни шаклдан бошлаш анъанасига қайтадан жон бахш этдилар. Улар ўзбек адабиётига драма, роман, реалистик ҳикоя сингари тамоман янги жанрларни олиб кирдилар. Шеърининг шакли, мазмунини тубдан ўзгартирдилар.

Адабиёт, санъатдаги ўзгаришни шаклда намoён этиш анъанаси аср адоқлаб бораётган айни кунларда ҳам давом этаётгани қувонтиради. Бу ҳаётбахш ҳодиса кўпроқ ёшлар ижодида бўлаётгани кишини янада тўлқинлантиради. Н.Эшонқул, А.Қутбиддин, Б.Рўзимухаммад кабилар адабиётда, А.Нуриддин, О.Қозоқбоев кабилар тасвирий санъатда, Ю.Усмонова, Д.Омонуллаева сингари ўнлаб истеъдодлар қўшиқчилик, мусиқа соҳасида янгича шакл ўзгаришлари қилишга интилмоқдалар. Уларнинг изланишлари, айниқса, истиқболимизнинг эгаси бўлган ёшларимизнинг одам ва олам ҳақидаги тасаввурини, демак маънавиятини янада бойитади.

ЧОРШАМЪ

БОР БЎЛ-Э,
ДАЛЛИ ДУНЁ

КЎНГИЛ

Чопонимни елкамга ташлаб
Кетсам кўнгил кетган томонга.
Ортимга ҳеч қарамай, қахшаб
Кетсам кўнгил кетган томонга.

Ортга нелар қолганин туймай,
Яшамоқлик мумкин бўлса, хай,
Савол бермай, жавоб қайтармай
Кетсам кўнгил кетган томонга.

Ойми, йилми, қолган умрми,
Кўзлаб азиз, муқаддас нурни.
Дарвеш бўлиб, сўйиб кўнгилни
Кетсам кўнгил кетган томонга.

Томоним қай макон эрур, ё
Ўзга олам, ўзга бир дунё?
Билғусидир ёлғиз бир оллоҳ
Кетсам кўнгил кетган томонга.

Етсам кўнгил етган ошёнга...

ДАЛЛИ ДУНЁ

Чақа ҳам йўқ чўнтакда
Бор бўл-э, далли дунё.
Озод руҳ бор юракда
Бор бўл-э, далли дунё.

Излаганинг менмидим,
Топмаганим сенмидинг?
Ҳақиқатга тенгмидинг,
Бор бўл-э, далли дунё.

Дарвишларинг - дард ули,
Бириси чолғай бурғу,
Бирисида эрк туғи,
Бор бўл-э, далли дунё.

Энди сендан қайтиш йўқ,
Ўзга сўзни айтиш йўқ.
Кўнгил қандай сокин, тўқ,
Бор бўл-э, далли дунё.

Йўқ бўлсанг йўқ бўларман,
Оч арвоҳдай тўларман,
Чоршамъ бўлиб сўнарман
Бор бўл-э, далли дунё!

ХУВАЙДО ҒАЗАЛИГА НАЗИРА

(«Ўтган кунлар» фильми учун ёзилган)

Эй, фалак деб йиғладим, э, дод эттурди фалак,
Гардунига сиғмадим, фарёд эттурди фалак.

Ишқ уйим вайронадур, шўрида пешонадир,
Топганим майхонадур, бедод эттурди фалак.

Жисму-жоним поралар, кўксимда битган ёралар,
Бунча кўп озоралар бунёд эттурди фалак?

Англамас волидаям, дардимни айтай кимгаям,
Қонга тўлди дийдаям, ношод эттурди фалак.

Айлайин ҳақ ҳамдини, ҳам кўнгилнинг ҳаддини
Бир париваш қаддини шамшод эттурди фалак.

Тим қора кўз, қора менг, юзлари нақ ойга тенг
Битта сайдисига минг сайёд эттурди фалак.

Ошиғи даврониман, дарди кўп гирёниман,
Мен макр қурбониман, войдод эттурди фалак.

Қолса умрим ёрсизин, қолғайму измимда изн,
Ишқ элига ишқсизин жаллод эттурди фалак.

Бош урар бағрим қани, ё ичар захрим қани,
Бораман, қабрим қани, барбод эттурди фалак.

АНГЛАШ

Мендан гап кетар эмиш
Бухорои шарифда
Дўстлар афсус чекармиш:
«Ўхшаб қолган ғарибга.

Келса мансаб берардик,
Шеърин ёзар шунда ҳам.
Мухтожликда юрмасди,
Бу ер қайси ердан кам?

- Йўқ, - дер эмиш бошқаси,
Фароғатда яшар у.
Пойтахтда турмоқ ўзи
Шоир учун роҳат-ку!»

Эҳ, содда дўсту-ёрлар,
Қилмоқдасиз хуморлар.
Аммо кета олмасман
Бунда баланддир дорлар.

Осилганман уларга
Ўлмоқ бор-у, қайтмоқ йўк.
Жондан ўтса аламлар
Ютмоқ бор-у, айтмоқ йўк.

Бунда кескин жанг-жадал
Юҳо каби тортар гоҳ.
Бунда фақат топгаймиз
Эрку-бирликдан паноҳ.

Элу-юрт тақдири деб
Чекилмоқда азият.
Йўқса азият ичра
Яшамоклик не хожат?

Йўқса мен ҳам туғилган
Гўшамни шон билгайман.
Имкон бўлса бағрида
Жон-жон дея яшайман.

О, Бухоро, Бумижкат,
Мени англарсан шояд,
Рухим сенда бўлса гар
Жисму-танам на хожат?

Қайда яшаш муҳиммас,
Қандай яшаш муҳимдир.
Ким долғали замонда
Эътиқодда муқимдир.

Ўшани ҳақ ёрлакар,
Ўшани қўллагай халқ.
Хар ким инон-ихтиёр
Ила яшамоғи шарт.

Яна... энг, энг деганим,
Сўз дардида елганим.
Бир кун англаб етгум деб
Туймаганим, туйганим.

Тунлар топмай тентийман
Лойиқ таъбир таърифга.
Мендан гап кетганида
Бухорои шарифда.

БОЛАЛИК ҚЎШИҚЛАРИ

(туркумдан)

Бир кизчани кўрганда
Дунё бўлиб мусаффо.
Қўшиқ куйлай бошлардим,
Қўй-кўзини ҳайдаб-о:

«Макка поясидан-эй,
Жўхори поясидан.
Шу кизчани эрга бериб,
Кутил балосидан-эй,
Кутил балосидан».

Эрга тегди ўша киз
Кетди овлоқ қишлоққа.
Дилимга ишқ инганин
Англагандим шу чокда.

Кутилмадим, кун сайин
Ортиб борди балоси.
Бир йил ўтиб келди у
Қўлда тутиб боласин.

О, ўшанда, ўшанда
Мен ўқирдим, оҳ урдим.
Одамларга сездирмай
Паноҳ излаб югурдим.

Азиз макка поялар
Тингладилар йиғимни.
Юзларимга санчганча
Барглари-ла тифини...

Шаҳарларда сиқилиб
Қишлоқ қайтган бир сафар.
Том устида мириқиб
Ухлар эдим ёз - саҳар.

Маъраган қўй-қўзилар
Кочирдилар уйқумни.
Чўпон йигит куйларди
Ўша таниш қўшиқни:

«Макка поясидан-эй,
Жўхори поясидан.
Шу кизчани менга бериб
Кутил балосидан-эй,
Кутил балосидан».

Яна маъсум ҳиссиёт
Чўлғаб олди танамни.
Қувондимми, қақшадим,
Қўмсашмиди, қайғумми.

Билмадим, кўз ўнгимда
Борлиқ тортди зим-зиё.
...Чўпон болага эса
Дунё эди мусаффо.

ҚЎЗИ МОВИЙ КИЗ

Эй, кўзлари мовий киз,
Борлиғи Бухорий киз.
Қаро кўзлар ичинда
Бунчалар бинойи киз.

Атласи қўйлагида
Гул кечар йўлагида.
Орзу-ю тилагида
Очилиб чиройи киз.

Суманларни саралар,
Ажиб бўйлар таралар,
Юрагимни яралар
Севгида киройи киз.

Ошиғиман, ошиғи,
Бўларми деб маъшугим,
Кўзимда дунё йиғи
Келмайди парвойи киз.

Эй, кўзлари мовий киз,
Борлиғи Бухорий киз.
Қаро кўзлар ичинда
Бунчалар бинойи киз.

КЕКСА ШОИР ҲАСРАТИ

Туришимиз шу энди, юришимиз на бўлғай,
Ўзни беҳуда ҳар ён уришимиз на бўлғай?

Тупроғимиз олинган бўлса шурхоқ заминдан,
Зуваламиз пишмасдан қуришимиз на бўлғай?

Ҳаёт улкан карвондир, олғирлари сарбондир,
Хурган итлар ҳайрондир - ҳуришимиз на бўлғай?

Умримиз хобу-сароб, сароб айлар-ку хароб,
Бесавоб давру-даврон суришимиз на бўлғай?

Эй, бандаи нодонлар, тўлмаи туриб паймонлар,
Йиғланг, йиғламоқ онлар қулишимиз на бўлғай?

Қачон етгай менга, ё раб, ўлим сайли,
Ўлим сайлига чун тушмиш кўнгил майли.

Узилсам бу харобат қўшқ равонидин
Қолиб кетгай менинг ёдим жунун райили.

Етишсам ишқ жиҳодига, бляхамдиллоҳ,
Мен-эй, Мажнуни давронман, кел-эй, Лайли.

Не сиру, не синоат бор у водийда.
Бу водийда хабар топмас жафо хайли.

Агар бевақт кетар бўлсам билинг, дўстлар,
Чунон Чоршаъмни фарқ этди замон зайли.

* * *

Руслан РАЖАБОВ

САНАЦИЯ: УНИНГ АМАЛГА ОШИШ ТАРТИБИ ВА ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗАСИ

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий йўналишларидан бири бўлган корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жадал суръатлар билан амалга оширилиб, булар асосида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи турли мулк шаклидаги фирмалар ташкил қилинмоқда. Чунончи, давлат томонидан тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳар йили катта ҳажмда кредит пул маблағлари ажратилмоқда. Бу маблағларни олиш ва ундан оқилона фойдаланиш ҳар бир тадбиркорнинг нафақат банк, қолаверса, жамият олдидagi бурчидир.

Ҳозирга келиб бозорда рақобатнинг кучайиши ва корхоналарнинг тўловга қобилиятсизлиги тўғрисида изланиш, фикр-мулоҳазалар бериш ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, маълум муддат ўтиши билан ҳамма корхоналар ҳам бозор иқтисодиёти шароитида рақобатда ва фойда олишда узоқ вақт фаолият кўрсата олишмади. Кўпчилик корхоналар хўжалик мақсадлари, йўналишлари, вазифалари, фаолият доираси, бошқариш ва назорат органлари, фойдани белгилаш ва тақсимлаш, қайта ташкил этиш шартлари ва бошқа ҳолатларни белгилаш учун қабул қилинган низомига риоя қилмасликлари оқибатида ночор аҳволга тушиб қолмоқдалар. Бундан ташқари, яна айрим корхоналар бозор иқтисодиёти шароитида ўз фаолиятларини амалга ошириш борасида бир қанча камчиликларга йўл қўймоқдалар. Ушбу камчиликлар корхонанинг ишлаб чиқаришига салбий таъсир этган ҳолда уларнинг тўлов қобилиятини йўқотишига, банкротлик жараёнининг бошланишига сабаб бўлмоқда.

Маълумки, 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Банкротлик тўғрисида»ги қонунда қарз берувчи кредиторларнинг даъволарини қондириш мақсадида мулкчилик шаклларида қатъи назар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги хўжалик юритиш субъектлари бўлмиш юридик ва жисмоний шахсларни банкрот бўлган деб эътироф этиш шартлари ва тартиби белгилаб берилди. Унга кўра корхона, ташкилот ва хўжаликларнинг банкрот бўлиши дейилганда уларнинг қарз мажбуриятлари мол-мулкдан ошиб кетганлиги сабабли бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга тўловларни тўлашга қодир бўлмай қолиши тушунилади.

Қонуннинг 13-моддасида ночор аҳволга тушиб қолган корхона, ташкилот ва хўжаликларнинг молиявий аҳволини яхшилаш, яъни уларнинг банкротлиги олдини олиш чораларига алоҳида тўхталган. «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга асосан корхона, ташкилот ва хўжаликларнинг банкротлигини олдини олиш чораларидан бири уларга санация белгилашдир.

Хўш, санация нима ўзи?

«Санация» - латин тилидан олинган бўлиб, соғломлаштириш деган маънони билдиради. Банкротликдан қутқариш мақсадларида корхона, ташкилот ва хўжаликларни, шунингдек, банкнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган молия ва кредит тадбирлари тизимидир. Қонунга биноан, банкрот деб топиш учун хўжалик судига ночор қарздор, кредитор ва прокурорнинг аризаси асос бўлади. Хўжалик суди иш юритиш учун ҳужжатларни қабул қилиб олган кундан эътиборан қонунда белгиланган муддатда мажлис тайинлайди, унга қарздор, кредиторлар, қарздор рўйхатга олинган жойдаги банкларнинг, молия ва солиқ органларининг вакиллари, шунингдек, бошқа тегишли шахслар таклиф этиладилар.

Ушбу мажлисда ночор хўжалик юритиш субъекти ёки унинг мол-мулкнинг эгаси банкрот бўлганликка доир ишни тўхтатиш ҳақида ва санация ўтказиш орқали хўжалик юритиш субъекти фаолиятини соғломлаштириш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат қилиши мумкин. Хўжалик юритиш субъекти томонидан билдирилган илтимоснома хўжалик судида қонунда белгиланган муддатда кўриб чиқилади, уни қондириш ёки рад этиш ҳақида ажрим чиқарилади.

Санация белгилаш учун қарздорнинг ўз фаолиятини давом эттириши учун унинг тўлов қобилиятини тиклашнинг реал имконияти мавжудлиги асос бўлади. Санация белгилаш нафақат ночор хўжалик юритиш субъектининг фаолиятини давом эттиришга ёрдам беради, балки бу билан кредиторларнинг ҳуқуқий манфаатлари ҳимоя қилинади. Хўжалик суди санация ўтказиш мумкинлиги ёки мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун мустақил экспертларнинг жалб этишга ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ харажатларни қарздорнинг зиммасига юклашга ҳақли.

Санация белгилаш тўғрисида хўжалик судида ажрим чиқарилгандан кейин санация қатнашчилари йиғилиш ўтказиб, битим ишлаб чиқадиладар. Ишлаб чиқарилган битим 10 кунлик муддат ичида хўжалик суди корхонага санация белгилаш ҳақида ажрим чиқаради.

«Банкротлик тўғрисида»ги қонуннинг 13-моддасида санациянинг кечиши муддатлари ҳам кўрсатиб ўтилган. Бунга асосан санация бошланганига 12 ой тўлганида кредиторлар талабларининг 40% бажарилиш шарт. Санациянинг кечиши 18 ойдан ошмаслиги керак. Қонунда кўрсатилганидек, санациянинг кечиш муддати унинг қатнашчилари томонидан яна 6 ойга узайтирилиши мумкин. Санация қатнашчилари кредиторларнинг олдидан ўз зиммаларига олган мажбуриятлари юзасидан қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Ночор аҳволга тушган корхонанинг молиявий аҳволини тиклаш учун

белгиланган санация жараёнида иштирок этишда қарздор қорхона ва шу қорхонанинг меҳнат жамоаси мулкӣ ҳуқуқлар билан бир қаторда бир қанча имтиёзли ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Агар улар ўз ҳуқуқларидан фойдалана олмасалар, албатта танлов эълон қилинади. Танловда иштирок этиш ҳақидаги ариза хўжалик судига берилди. Санация жараёнида қонунда кўрсатилган ҳолатлардан четга чиқиб қорхонанинг мол-мулкига тегишга рухсат этилмайди.

Санация белгилаш ва уни ўтказиш тартиби хўжалик процессуал Кодекси нормалари ҳамда «Банкротлик тўғрисида»ги қонун нормалари билан тартибга солинади. Қонуннинг 13-моддасига асосан, санация ўтказишга ажратилган муддатнинг тугаганлиги, санациянинг бесамара ўтказилганлиги ва шунингдек, бошқа ҳолатларда санация тўхтатилиши мумкин.

Санация тўхтатилган тақдирда хўжалик суди қарздорнинг банкрот бўлганлигини эътироф этиш тўғрисида ҳал қилувчи қарор чиқаради. Тўлов қобилиятини йўқотиб санацияга муҳтож қорхоналарни санациялаш «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонунга асосан банклар орқали амалга оширилади. Ушбу қонунга мувофиқ, қорхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган санация банкларга катта маъсулият юкланади.

«Банкротлик тўғрисида»ги қонун қабул қилингандан кейин 1995 йил 14 июнда Марказий Банк томонидан тижорат банкларининг тўлов қобилиятини йўқотган қорхоналар, ташкилотлар ва хўжаликлар билан ишлаш юзасидан қўлланмаси ишлаб чиқилди. Ушбу қўлланмада тўлов қобилиятини йўқотиб ночор аҳволга тушиб қолган қорхона, ташкилот ва хўжаликларга санация белгилаш орқали ёрдам кўрсатиш масаласи жуда тушунарли кўрсатилган. Банк санация жараёнини кузатиш ва ушбу жараённинг давом этиши бесамара эканлиги маълум бўлганда хўжалик судига санацияни тўхтатиш ҳақидаги мурожаат билан чиқиши мумкин.

Ҳукуматимиз томонидан амалга ошириладиган ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида қорхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган тадбирлар жуда ўринлидир. Шу боисдан, ҳукуматимиз томонидан қорхоналарга молиявий ёрдам бериш, улар банкротлигининг олдини олиш ёки банкротликдан чиқиш йўллари ҳал қилиш борасида бир қанча фармон ва қарорлар қабул қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қорхоналарнинг банкротлиги тўғрисидаги қонунни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида»ги 1996 йил 11 декабрдаги фармонида ҳозирда банкротлик ишларининг олиб борилишига эътиборни қаратиш, қонун нормаларига эътибор қилиш, ночор аҳволга тушиб қолган қорхоналарнинг нафакат банкрот деб топиллиши, балки уларнинг молиявий аҳволини яхшилашга эътибор бериш масалаларига тўхтаб ўтилган. Ушбу фармонда қорхоналарнинг санацияланишига йўналтирилган маблағларда мақсадли фойдаланиш устидан назорат тегишли органларга юклатилади.

Бу Фармонда ночор аҳволга тушган қорхоналарга уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш, яъни санация белгилашда, фармонга мувофиқ тузилган ҳукумат комиссияси ҳам иштирок этиш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган.

Ҳукумат комиссияси хўжалик юритиш субъектларининг молиявий аҳволини мустаҳкамлашга ва улар банкротлигининг олдини олишга қаратилган давлат сиёсатини олиб боради. Ҳукумат комиссияси яна шунингдек, банкрот деб топилган хўжалик судининг қарори устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг

«Қорхоналарнинг банкротлиги тўғрисидаги қонунчиликни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида»ги фармони амалга ошириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 28 декабрда чиқарилган қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат кўмитаси давлат хузурида иқтисодий ночор қорхоналар ишлари кўмитаси ташкил этилди.

«Банкротлик тўғрисида»ги «Ўзбекистон Республикаси қонунига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қорхоналарнинг банкротлиги тўғрисидаги қонунчиликни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида»ги фармонига мувофиқ иқтисодий ночор қорхоналар ишлари кўмитасининг низоми ишлаб чиқилди. Мазкур низомда иқтисодий ночор қорхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилаш, яъни уларга санация белгилашда ва санация жараёнининг кечишида кўмитанинг иштироки ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатиб ўтилган.

Иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволга тушиб қолган, зарар кўриб ишлаётган ёки тўлов қобилиятини йўқотган хўжалик юритиш субъектларининг мулкдорлари, кредиторлар, бошқа юридик ва жисмоний шакллар хўжалик юритиш субъектини санациялаш орқали молиявий аҳволини яхшилаш жараёнининг субъектлари ҳисобланадилар. Мулкчиликнинг барча шакллардаги қорхоналар санациялаш объектлари ҳисобланишлари мумкин.

Зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий ночор ёки тўловга қобилиятсиз қорхона, ташкилот ва хўжаликларни санациялашнинг бир неча шакл ва усуллари мавжуддир. Бундай қорхоналарни санациялаш давлат маблағлари иштирокида ёки давлат маблағлари иштирокисиз пулга ёки пулсиз асосда, шунингдек, танлов асосида амалга оширилади.

Биз юқорида санациялаш учун маблағлардан қандай фойдаланиладиганлигини назорат қилиш қорхоналар банкротлиги ва санацияси масалалари бўйича ҳукумат комиссияси томонидан амалга оширилиши ҳақида сўз юритдик, хўжалик юритувчи қарздор субъектларни санациялашнинг қандай бораётганлигини назорат қилишни эса иқтисодий ночор қорхоналар ишлари кўмитаси амалга оширади.

Маълумки, бизда ишлаб чиқаришнинг кўпчилик қисми қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ, фаолият кўрсатаётган қорхона, ташкилот ва хўжаликларнинг ҳам кўпчилиги қишлоқ хўжалигига мослаштирилган. Шундай экан, ҳозирда биз учун асосий мақсадлардан бири қишлоқ хўжалигини юксалтириш масаласидир.

Мамлакатимиз Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган 1996 йилдаги қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг қандай бораётганлиги ва 1997 йилдаги қишлоқ хўжалиги ислохотларини юксалтиришга қаратилган йиғилишда Президентимиз И.Каримовнинг нутқидан кўриниб турибдики, бизда қишлоқ хўжалигига эътибор каттадир. Ушбу йиғилишда қорхоналарнинг фаолиятини яхшилашга, уларнинг банкротлиги олдини олиш, молиявий жиҳатдан ночор аҳволга тушиб қолган қорхона, ташкилот ва хўжаликларга молиявий ёрдам бериш, яъни уларнинг санацияланишига эътиборни қаратиш масалалари кўриб чиқилди.

Қорхона, ташкилот ва хўжаликларнинг фаолиятлари билан боғлиқ бўлган ҳукуматимиз томонидан чиқарилган Қонун, Фармон ва қарорлар ўз вақтида бажарилса, иқтисодий ночор аҳволга тушган, зарар кўриб ишлаётган ва тўлов қобилиятини йўқотган хўжалик юритиш субъектлари ўзларига берилган ҳуқуқлардан тўғри фойдалансалар ҳамда қорхоналарнинг санацияланиши яхши амалга оширилса, биз ўйлаймизки, иқтисодиётимиз янада юксалади.

Ислом Аҳат ТУРКМАН

МАНТЛАЙИМНИ БЕЗАР ЁЛҒИЗЛИК

Ислом Аҳат ТУРКМАН шеърлари ҳеч кимга малол келтирмайди, ҳеч кимнинг гашига тегмайди, аксинча тоғу тошларнинг, саҳрою биёбонларнинг майин, гадир шамолларини ёдингизга солади. Хотирангизни уйғотмоқчи бўлади... Бу оқ йўл эмас, бир сўздир. Мен унинг юзларча шеърлари билан ўн йиллардан буён танишман. Сизларни ҳам таништиришига жазм этдим, халос...

Рауф ПАРФИ

* * *

Р.П.га

Севги эмиш, муқаддас эмиш
Чирқираган менинг охларим,
Кўз ўнгимда сичқон кемириш
Чиданг энди эй гуноҳларим.

Мўлтираб-қалтираб боқаман
Емирилган асалдонларга.
Ва ўқсиниб этак қоқаман,
Кўшиламан саргардонларга.

Хароб бўлган жўяклар узра
Ниҳолларим мунглидан мунгли.
Салтанатим шоним узра - оҳ
Лайло тополмадим сабрли.

Хаёлларим йиғлар жим, жим,
Ўкиради томиримда қон.
Кўкка етмас охи-фиғоним
Сендан нени кутарман осмон.

Бардош қилгил портлашинг ёмон,
Сабрим сендан шуни тилайман.
Шошиб кетаётган оламон
Душманларим ҳам деёлмайман.

Севги эмиш, муқаддас эмиш
Чирқираган менинг охларим,
Кўз ўнгимда сичқон кемириш
Чиданг энди эй гуноҳларим.

* * *

Болалигим ноламга ўхшайди
Мен кеча бошладим дунёдан.

Кимдир зириллайди, инграйди
Нетай кўролмадим Худодан -
Дилпорам.

Пора бўлди поралар янглиғ
Ўзгандан сўрмадим севгини.
Бизга яна қайтар яхшилиқ
Мени кўмсар бахтимнинг ини -
Жигарим.

Бизлар киммиз, яна кимлармиз
Ичларимда гимирлай бошлар.
Айтар бўлсам янада сенсиз
Туғилмоқни истайди тошлар -
Бонугинам.

Учаётган юлдузлар янгилиғ
Учишингни истаёлмадим.
Кўр эканман мен-да бир тоғлик
Хилқатларинг англаёлмадим -
Болам.

Шеърятим сен сўнгсиз дунё
Айланади бошимизда тож.
Бизга айро тушади гўё
Худойимдан келган бир хирож -
Шеърят.

* * *

Кўзларимда ёнасан дунё
Мажруҳ қалбим ўртайди ҳадик.
Мени суйиб, талпиниб гўё
Пешонамни безар ёлғизлик.

Кўзларимда ёнасан дунё.

Вужудимни макон эт зулмат,
Ўтган кундир муқаддас сабо.
Аллоҳ нетай ахир ҳақиқат
Ёнгинамдан ўтса бепарво.
Вужудимни макон эт зулмат.

Кўзларимда ёнавер дунё,
Мажруҳ қалбим ўртайвер ҳадик.
Мени суйиб, талпиниб ҳатто
Пешонамни беза ёлғизлик!
Кўзларимда ёнавер дунё...

ТОНГ

Одатим-ку турдим эрталаб
Нурин сочиб отмоқда куёш.
Буни қаранг, сирли табиат
Мунчоқ-мунчоқ тўқмоқда кўз ёш.

Ўт устида енгил томчилар
Бамисоли нурий тиллоранг.
Ҳар томчиси садафдек ёнар,
Қандай ажиб табиат, қаранг.

Табиатнинг сиримикан бу
Ё шоирнинг тонги илҳоми.
Ошиқларнинг йиғисими бу
Ёки кузнинг келган айёми.

Одатим-ку турдим эрталаб
Нурин сочиб турмоқда куёш.
Буни қаранг, сирли табиат
Мунчоқ-мунчоқ тўқмоқда кўз ёш.

Хожакбар АЗИМОВ

ҚИСМАТ

XX аср адоғлаб боряпти. Халқимизнинг аср йўртагилаги мукаллас орзулари қарийб 80 йилни ортда қолдириб, неча бир адолатсизликлар оралаб, катафонлардан бағри қон қолда ижобат бўлди. Юрт мустақилликка етди. Бундан яратганга шукурлар айтган ҳолда айни вақтдаги фурсатдан фойдаланиб, бу асрнинг барча кўргиликлари ва эзгуликларини ҳақиқат кўзи билан ёшларга, лозим бўлса келажакка етказмоқ лозим. Бунинг учун асримиз таолотупларига гувоҳ нуроний инсонларнинг юрак сўзига, қалб амрларига, адашувларидан чиқарган сабоқларига, тавба-тазарруларига қулоқ солмоқ, энг муҳим қайлларни чинакам тарих саҳифаларига битмоқ ҳам фарз, ҳам қарзлар.

Шу маънода Хожакбархон Азимов - Валихўжаев Орифжон Тўра ўғлининг «Қисматли хотиралар» номли ўтган умри, давр, касби ҳақидаги қайлларни муҳим аҳамиятга эга. Негаки, бу отахонимизнинг шахсий ҳаётидаги оғирчиликлар, элимиз кўпчилигини бошидаги қулфат, сўнгра ҳаётни тиклаш борасидаги уринишлари, фаоллиги, ёш ўқитувчилик фаолияти, охир оқибат - Давлат Хавфсизлик кўмитасидаги 40 йиллик ҳалол, имкон қадар халқ томонидаги хизмати, бу орда республиканинг кўзга кўринган давлат, жамоат, маланият арбоблари билан мулоқатлари, холис, таъсирчан хотиралари ўқувчида қизиқиш уйғотди. Бу хотиралардан яна бир нарса - инсон қандай оғир даврда яшамасин, қанақа касбда ишламасин, унга адолатсиз тузум тазйиқ ўтказиб туришига қарамай, ҳалол нияти, эзгу ҳаракатлари билан, дилининг тўридаги иймон эътиқоди билан ҳақиқий инсон бўлиб қолганлиги ҳавасни келтиради. Шу боис бу хотиралар тарихга айланиб бораётган асримизнинг пуч ғоялари миллатимиз бошига солган мислсиз фожеалари ҳақида сўзлаганда ҳам бир ёқлама эмас, қайллар асосида, ҳар томонлама ўйлаб сўзлашга унлайли. Чунки тарихга тош отиш эмас, уни адолат қайлларни билан билмоқ эртаимизнинг порлоқ бўлишига хизмат қилади.

Қуйила Х.Азимовнинг хотираларидан олинган айрим парчалар билан танишасиз.
ТАҲРИРИЯТ

БОЛАЛИГИМ...

1932 йил. Мен ўсган Тошкент вилоятининг Қудукбўши маҳалласи ҳозирги «Дўстлик» меҳмонхонаси ва унинг атрофида жойлашганди. Тор кўчанинг икки томонида кўлбола пахса деворлар қатор кетган, йўлкага эса тош териб чиқилганли. Хотирамда бу манзарага кўшилиб, шарқираб оқар сувлар, қурбақаларнинг бақирлаши, чигирткаларнинг чириллаши, азон вақтида масжид сўфисининг ғалати бир оҳангда намозга чорлаши жонланади. Эҳ болалигим...

Майин шамол ғуж мевали дарахтларнинг шохини эккан баҳор, ёз ойларида бизга мазза эди. Томма-том югуриб варрак учирардик. Айниқса рамазон ойида гала-гала бўлиб уйма-уй юриб, туршак, ёнғоқ, танга пуллар йиғардик-да, ўзаро бўлиб

олингач, улар тупроқ кўчалаги чиллак, ёнғоқ ўйинларига сарфланарди. Бу беғам чоғлар эсимга тушса, хали-хали бир хўрсиниб оламан...

Мактаб биноси етишмагани учун, орқа кўчадаги маҳалла масжиди бўшатиб берилган, парта ўрнида ота-оналаримиз келтирган сандал-курсиларда ёзув-чизув қилардик. Ўқитувчиларимиз бўлса, ўқиш соатида бемалол болалар уйларидан келтирган нову-неъматлардан истемол қилиб ўтиришарди. Айниқса ҳайит, наврўз, рамазон кунларида ўқитувчи олдидаги егуликлар ҳалдан ташқари бисёр бўларди.

Ўқитувчиларимизга нисбатан улуғ бир ҳурматнинг белгиси бўлса керак, мактабда уларнинг ўзини тутишларига эътибор қилиш уёқла турсин, мактабдан ташқарида ҳам уларнинг салобати босарди. Мабола

кўчамизда бирон ўқитувчимиз узокдан кўриниб қолса, имкон қадар уларга кўринмасликка, бир чеккага қочиб қолишга уринарлик. Бунинг иложини қилолмасак, хурмат билан салом бериб ўтар эдик. Ўқитувчиларимиз эса ҳар бир ўқувчисининг уйига бориб, лавомат, айникса ўзлаштириш муаммоларини катталар билан муҳокама қилишарди.

1934 йилда 115-ўрта мактаб учун янги бино қурилди. Мактабда дарслардан ташқари ҳар ҳафтада мусика тўтараги бўларди. Уни мактаб илмий мудирини Тўйчи ака Тошмухаммедов бошқарарди.

* * *

Ота-онам ажралиб, мен отамнинг онаси Асилхон бувимнинг қўлига қолган тирик-етим кунларим... Маҳалламиздаги тенгқурларим билан орқа кўчадаги Островский номидаги пионер лагерига девор тешигидан ё девордан ошиб кириб, кечгача ўйнаб қайтардим.

Тахминан 1938 йилнинг август ойи бўлса керак, кўшнимизнинг ўғли Қозоқбойнинг пионер формасини бир кунга сўраб олдим, аммо форма менга катта, енги ва почасини бир қарич қилиб шимариб олишга тўғри келди.

Лагерга кириб бир четда болаларнинг ўйинини томоша қилиб ўтирсам бутун оромгоҳ ғоло-ғовур бўлиб кетди. Бир зумла ҳаммаёққа лагерга Марказқўм бош қотиби Усмон Юсупов келаётгани ҳақидаги хабар тарқали. Ҳамма болалар сафга турди. Мен ҳам иккинчи қатордан ўрин олдим.

Сафларни кўздан кечирар экан, бўйим узунлигим ё кийимим катталигим Усмон аканинг назарини тортибди. Бирдан яшаш ва ўқишимни суриштириб мени саволга тута кетди. Мен барини, ҳатто ўртоғимнинг кийимини кийиб келганимча, ҳамма-ҳаммасини сўзлаб бердим. У киши эса «Ўғлим, саёр қил, келгусинг яхши бўлади», деб менга тассалли берди.

Усмон ака кетиши билан мени лагер бошлиғи радио орқали ўз хонасига боришимни эълон қилиб қолди. Мен қочишга улгуролмадим. Бир пионер вожатийси қўлимдан маҳкам ушлаб, бошлиқ хонасига етаклади.

Мен кўрканимдан дир-дир титраб, лагерга қандай кирганимни айтишга мажбур бўлдим. Бошлиқ лагерда қолишимни талаб қилди. Аммо уйда муштипар ойим қолгани учун мен бу таклифни рад этдим. Кўнмаганимдан кейин у менинг қўлимга бир тугун бериб, «ойингга элтиб бер» деб тайинлади. Мен кутулганимга қувониб, уйга жўнадим.

Ховлимизга етгач, тугунни очиб қарасам,

менга лойиқ ботинка, пионер формаси, ҳатто галстугу юлдузчасигача бор эди. Бувимга воқеани оқизмай-томизмай айтганимда, у киши Усмон акани узундан-узок дуо қилдилар. Шу-шу мен ёлғиз одамшаванла кийимим уй ва кўчала шу мактаб формасини кийиб юрадиган бўлдим.

ҲАМ ЎҚУВЧИМАН, ҲАМ ЎҚИТУВЧИ

Қўп ўтмай Мирзачўлга онамнинг олдига кетдим. Кетганимга ҳафта ўтмай бувим қазо қилибдилар. Уларнинг ўрни жуда билинди. Рухим тушқун, кечалари бувимни эслаб, йиғлаб чиқардим. Лекин 10-11 ёш бўлишимга қарамай, сигир соғиш, ер чоғиш, молхона тозалаш, кўни-кўшнилариинг йиртиқ қалиш-маҳсисини тикиш, ўт, ғўзапоя ўришни яхшигина эгаллаб олгандим. Иш мени чўчитолмас, маъюслатолмади ҳам. Аммо бир воқеани эсламасдан ўтолмайман. Онам отамдан қасдини олиш учун қишлоқ кенгашига бориб, Валихўжаев фамилиямни ўчириб,ўтай отам Азимбой фамилиясига ўтказди. Натижада мен «Азимов» бўлиб қолдим. Менимча бунга онам эмас, отам бош айбдор.

* * *

Юқори синфларга ўтган йилларим лотин графикасидан криллга ўтиш палласига тўғри келди. Ҳаммаёқда саводсизлик. Отамиз қаторилар крилчала исмини ёзишга ҳам кийналади. Шунда мен тушгача ўқувчилик дарсларига қатнашиб, тушдан кейин ўқитувчилик қилардим. Шундай кунларда тушлик қилмоқ мақсалида макка гўжани бутилкага солиб, қоғозга ўраб олиб келардим.

Бир кун эсимдан чиқмас воқеа содир бўлди. Совуқ денг. Қоғозни очсам, бутилкадаги гўжа яхлаб қолибди. Қорин эса ҳалдан оч. Синф хонасини ичидан беркитиб, шишани печкага тутиб, гўжани эритмоқчи бўлдим. Аммо мақсалга эришолмадим. Печкага тутиб ўтирарканман, бирдан шиша илиш ёрилиб кетди. Нима қилишимни билмай қолдим. Овқатланолмай қолсам ҳам майли эди, ҳали замон дарс бошланади. Курсалар роса қулгуга қоламан-ку. Ёлиқ эшикни баттар маҳкамладим-да тўкилган макка гўжани майкамга артиб, шиша билан кўшиб, деразалан қор қўйнига улоқтирдим. Дарслан кеч қайтиб, роса оч бўлсам-да, бўлган воқеани онамга айтиб, роса қулишдик.

* * *

1945 йилда биз 12 ўғил, бир қиз - Чўлпоной Маматқулова унингчини битирдик. Қўлимизга бу ҳақида бир варақ оқ қоғоз

веришиди. Аммо бу ҳужжат ҳеч қаерга ўтмади. Пятижада техникумга ўқишга киргунча юса қийналдим. Техникумда ўқиш билан мактабда вожатийлик, ҳам ўқитувчилик қиламан, денг. Аммо булар билан рўзгор тегранмас, бўш бўлдим дегунча, Мирзачўлдан «Крестянский» бозорига совун, гугурт, керосин ташиб, бундан тушган чой-чакага у-бу керакли нарсаларни харид қиларлик.

1947 йилнинг август ойи Мирзачўл районининг маориф бўлими мудири Азиз Тожиёв 5-тўликсиз ўрта мактаб мудири И.Юсуповнинг илтимоси билан мени физика-математикадан ўқитувчилик қилишга жўнатди. Мактаб мудири билан иккимиз бир отга мингашиб мактабгача бўлган 25 чақиримни босиб ўтдик. Қарасам, мактаб ҳовлиси ҳам карвон саройга ўхшайди. Ўқувчилар от, эшак, туялар билан кўшни кишлоқдан ҳам келишаркан.

Мудир мени 5 синфга олиб кириб, ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик бўлган мендан бўйи баланд болаларга таништираркан, «Ўқитувчингизнинг айтгани айтган, дегани деган, бўлиши керак», деб, мени синфда қолдириб ўзи чиқиб кетди.

Исҳоқ ака чиқиши билан синфлаги ўқувчилар бир-бири билан гаплаша кетдилар, мени эшитадигани кам. Охири ўрнимдан туриб, столни уриб, ўқувчиларни тартибга чақиринишга уриндим. Аммо дарсни бир амаллаб ўтдим. Кейинги кунларда уларни тартибга чақириниш баттар қийинлашди. Улар дарс пайти бемалол маҳорка тутатиб, нос отиб ўтиришарди. Мен мудирга болалардан шикоят қилиб, маслаҳат солдим.

Мудир менга: «Кучинг етмаса, этигингни кўнжисига камчи солиб кел-да, гапингга кирмаганини савала», деб қолди. Мен ҳам эртаси кўшнимизнинг ўғли Пириқулнинг камчисини сўраб олиб, мактабга келдим. Буни кўрган директоримиз ўқитувчилар олдида менга деди: «Сен тагин бу камчинг билан биронта боланинг бошини ёриб, мен прокурор Азиз Юсуповга рўпара бўлмайин...» Бу пўписа жонимдан ўтиб кетиши устига, хонадаги ўқитувчилар ҳам шарақлаб кулиб юборишди.

Мен на йиғлашимни, на кулишимни билмай синфга кирарканман, стол устига жаҳл билан камчини кўятуриб «Кимки агар гапимга кирмаса, мана шу камчи билан аямай савалайман», дедим. Яхшиям болалар гапимга ишониб, жимиб қолишди ва уч кундан кейин камчисиз ҳам ўқувчиларим мени тинглайдиган бўлишди.

Мархабо
УМРЗОҚОВА

БАҲОР

ҚАДЯ ЭТАР

ПУРНАЛАРИНИ

Кўксимни захларга берганим ҳам йўк,
Малика эмасман, кўядиган шарт.
Фақат истагандим, орзу қилгандим...
Йиғладим, сен келиб кўзёшимни арт.
Баҳорнинг покиза гул-чечаклари
Пойимга пояндоз бўлди - севиндим.
Дунёда ягона қувончимни ҳам
Билсанг эди... Фақат сенга илдиним.
Мен дардкаш изладим, сирдош изладим,
Ёрилгин тош десам, ёрилмади тош.
Кимнингдир кўксига қолди изларим
Хўмрайди.
Қийноққа чидади бардош.
Ахийри топдим-а? Ахийри топдим.
У мендан ранжимас, қўймайди талаб.
Ўзимнинг айбимни, ҳа ўзим ёпдим
Менга сирдош экан фақатгина ҚАЛБ.

Вужудим минг бўлак, руҳим минг бўлак
Ҳар битта бўлакда минг битта ташвиш.
Менга тасаллимас, имконият керак
Ва яна ўлгунча шу ўтда ёниш.
Сувга термуламан, оқиб кетаман
Сув эмас, кўнгилнинг хаёлларида.
Нечундир мен фақат сени кўраман
Осмоним юлдузу ҳилолларида.
Ирода. Йўк, бу сўз мендан-да ғариб,
Мендан-да ожизроқ, мендан нотавон.
Сени мен сингари ардоқлаб, севиб
Бало-қазолардан сақлолмас омон.
Пойимга олтиндан барг тўшар кузак,
Баҳор ҳада этар турналарини.
Кечикиб бўлса-да, кўксимдан фалак
Суғириб олади игналарини.
Қуз ўтар. қиш ўтар, баҳор ўтади
Йиллар жисму жоним қилар чирпирак.
Сўзлар айтилмасдан қолиб кетади.
Нигоҳ - ўртамизда тилсиз югурдак.

Мархабо Умрзоқова 1978 йилда Жиззах вилояти, Зомин туманида туғилган. Ҳозир Низомий номли ТДПУ ўзбек ва қозоқ филологияси факультети III босқичида ўқийди. «Орзунинг оқ қаноти» номли шеърини тўплам муаллифи. «Ёшлик»да илк бор чиқши.

Чори АВАЗ

ҚАНИ АЙТ, СОЧМОҚҚА НИМАНГ БОР, КЎНГИЛ?

Истеъдодли шоир Чори Авазнинг бевақт орамиздан кетгани, уни яқиндан билганлар, шеърият мухлисларининг ҳамон дилини ўртаб келади. Ҳатто Чори Аваз устоз деб билган шеъриятимиз даргаларининг шоир доғида армон билан айтган марсиялари, юрак сўзлари ўзбек адабиётининг истиқболи ҳаққи бу ҳалол, такрорсиз, гўзал овоздан кутилган умидворлик беҳад чўнг бўлганидан дарак беради. Начора, қазойи ҳақ олдида ҳеч бир банданинг қўлидан ҳеч нарса келмайди! Нетонги, Чори Аваз шеърияти бахтли, унинг шахс сифатида теграсида қолдирган хотироти нурли, сўнмасдир. Аввало шоиримиздан бизга нодир ёдгорлик бўлиб қолган, 80-90 йиллар ўзбек шеъриятини янгилашда ўзига хос ҳисса «Тортилган камон», «Куз эртаси», «Уйғонишдан ўзга толе излама» номли шеърий китоблари, адабий мақолалари, таржималари юрагимизга акс садо бериб, мангулик бўйини келтиради. Шу боис, чинакам шеър ихлосмандларини бу шеъриятга бўлган ташналикларини босмоқ учун атиргулдек гўзал шеърларидан мўъжаз бир гулдаста дасталадик. Бу қаторда шоирнинг турмуш ўртоғи Зебо Омонованинг шоир ҳақидаги дил сўзи, тиниқ шеърий хотиралари Чори Авазга нисбатан меҳримизга меҳр қўшади.

ТАҲРИРИЯТ

УЙҒОНИШДАН ЎЗГА ТОЛЕ ИЗЛАМА

Оғочлар гуллади, очун уйғонди,
Олислар уйғонди, яқин уйғонди,
Товушлар уйғонди, сокин уйғонди,
Ёмғир, гулдираклар, чақин уйғонди
Қани, энди сен ҳам, эй қалб, уйғонгин!

Одамсан, умрингни чиқарма йўққа.
Қара, гиёҳлар ҳам ўсарлар тикка,
Қуёшни соғиниб талпинса кўкка.
Саболар уйғонган, шамол уйғонган,
Табиат - исёнкор аёл уйғонган.

Уйғонишдан ўзга излама толе,
Фақат уйғонишда бахту камолинг,
Баҳор сенинг эмас, Ернинг икболи.
Тириклик аталмиш сарбон уйғонган,
Дақиқа, кун, ойлар - қарвон уйғонган.

Баҳорга гулдирак, чакмоқ не даркор?
Табиатга яшил сўқмоқ не даркор?
Эй қалб, асли сенга сабоқ не даркор?
Товушлар, имолар - дарак уйғонган,
Сўроқлар, жавоблар керак - уйғонган.

* * *

Мен ҳаётнинг остонасидан
Эндигина ҳатлаган одам,
Қимтинганга ўхшайман минг йил
Ичкарига қўймоққа қадам.

Бирор кимса ёнимга келиб
Ҳеч менинг ҳолимни сўрмади.
Мен ҳаммани кузатдим минг йил,
Минг йил мени ҳеч ким кўрмади.

Чумолидек қатор ва қатор
Ўтишдилар шошиб, суриниб.
Кўрмадилар баъзида, ҳатто,
Кетишса-да, менга урилиб.

Ғалати бир сарсонлик ичра
Туравердим безабон, қарахт,
Остонада ботган оёғим
Илдиз отди мисоли дарахт.

Япроқларим куйлар безовта:
«Биз одаммиз, дарахт эмас.
Минг йил бизни ҳеч ким кўрмади,
Энди кўриб қолишмаса бас!»

СЕВҒИ

Куз ёмғири. Аччиқ изғирин.
Манзил узоқ. кетяпмиз яёв.
Гаплар айтгим келади ширин
Кўзларингга термилиб бирров.

Мен осмонга қарайман, сен ҳам
Унга қараб қўясан кейин -
Иродангни этиб мастаҳкам,
Менга далда берганинг тайин.

Йўлу ёмғир, изғирин, жимлик
Савамоқда бизни ҳамжихат.
Табиатга хос бу ҳокимлик,
Унга бир сўз деб бўлмас фақат.

Кўрдим, чарчаб, ҳориб, қолдинг сен,
Аммо сабринг етарли - мўл-кўл.
Яна кўкка бир қараб, кейин
Сен томонга узатаман кўл.

Рад этасан. Ҳаммаси маълум.
Сўнг енгилроқ оласан нафас.
Сен биласан нимадир ўлим,
Сен биласан нимадир қафас.

МЕН ЯШАЙ БИЛМАДИМ

Мен яшай билмадим, ўзимга аён.
Мени букиб кўйди сўнгги йўқ қадар.
Ишонч зинасига чиққанда гумон,
Яшайпман демак сўник, бесамар.

Биламан, умр бу эмас афсона,
Эртақдай тугамас руҳий ғалаён.
Бир қадар ўзингни сезсанг бегона,
Синдириб кўяди бешафқат гумон.

Лойқа хотирани титкилайман жим,
Ҳеч кўриниш бермас излаганларим.
Руҳимга телбалик қилади ҳоким,
Оҳ нақадар разил ҳис деганлари.

Ўйлар гирдобиди тугайди бардош,
Ҳатто донишмандлик бўлолмас қалқон.
Ёшлик, бўлолмадинг менга елкадош!
Ақлим, мағлуб бўлдинг - чекиндинг омон!

Не учун бунчалик ўй, қадар, гумон,
Ҳасрат ботқоғига судрайман ўзни?
Нечун гувоҳ бўлиб турганда осмон
Кўйиб юбормадим энг керак сўзни?

Мен яшай билмадим, ўзимга аён.

* * *

Ўтган умрим, ўз шахсий мулким.
Ҳеч ким уни ололмас тортиб.
Ўтмагани бузади тинчим,
Беролмайман мен унга тартиб.

Руҳим мудом куш каби сергак,
Тушиб қолмай дея тузоққа.
Тоза ва пок яшашим керак,
Яшамоғим керак узоқроқ.

Йигирманчи - қартайган аср
Ҳар кун ёяр тузоқларини.
Орасига сепиб кўядир
Бахтиёрлик ушоқларини.

* * *

Эй, сен йироқларга кўзини тикиб,
Умидлар ортидан кетаётган одам.

Шуни унутмаки, ҳар бир сўқмоқдан
Сенга ҳамроҳ бўлиб кетяпман мен ҳам
Толиксанг қувватман, чанқасанг агар
Узоқдан милтиллаб тургувчи булоқ.
Ул порлоқ манзилга етиб бормоғинг
Дўстим, сендан кўра менга муҳимроқ.

НАВРЎЗ ОЛДИДАГИ ЎЙЛАР

Йил келди, баҳорғир қулочин ёзиб
Қарагил, баҳори кутмоқда уни.
Айт-чи, кетмаганми йил сендан ўзиб?
Айтақол, ўзингдан розими кунинг?
Эрта бор гулларин сочади бу йил,
Қушлари келади уни кўргани.
Қани айт, сочмоққа ниманг бор, кўнгил?
Сени ким кўргани келар айт, қани?

КУЗ ЭРТАСИ

Тонг ели баданга ўрмалар,
Вужудим бир ширин жўнжикар.
Мен кутиб турибман куёшни,
Қизариб бормоқда кунчиқар.

Кун нафис ва илиқ кафти-ла
Сап-сарик баргларни силайди.
Ел кўзим ўнгида ўзини
Офтобнинг рангига белаёди.

Табиат қайтадан жонланар,
Лаҳзалар ардоқли кечади.
Уфққа термулган тириклик
Куёшни - оловни ичади.

Кўксимда умидлар ёнмоқда,
Кетяпти юрагим гупириб.
Нигоҳим биланми куёшни
Олгандай уфқдан суғириб.

ИЛМ

Англаб қолдим, бураб чизилган роҳим,
Бир кун мусаввирни тутади оҳим,
Аммо сен тоқатлар қил деган, илм,
Мени шу тоқатдан айирма энди.
Дилга дарзлар тушди ўйласам элим,
Бир кун ўз қадини тикларми тилим?
Эй, сен, эй, қаноат қил деган, илм,
Мени қаноатдан айирма энди.
Атрофларга боқдим, эл бўлар деб ким,
Меҳрибон кўрмадим, зил кетди кўнглим.
Шунда нажот берган - юпатган, илм,
Мени шу нажотдан айирма энди,
Аста-аста ишга ўрганди кўлим,
Ҳаром-ҳаришлардан покладим жисмим.
Менга ҳаёт берган - яшатган, илм,
Мени шу ҳаётдан айирма энди.
Бир кун борлигини билдириб руҳим,
Деди: эрк, озодлик, менинг ҳуқуқим.
Руҳимга қанот бахш айлаган, илм,
Мени шу қанотдан айирма энди.
Энди ҳар тонг эрта бошлайман куним,
Толиблик қиламан, нурланар кўнглим.
Толибликни одат қил деган, илм,
Мени шу одатдан айирма энди.

Бир кун кўрсатар-ку ўзимни комим.
Мен йўлга тушганман, етмоқ илинжим,
Сафар - саодатнинг дарғаси, илм,
Мени саодатдан айирма энди...

* * *

...ГА

Қанча яшашимни билмайман аниқ,
Ҳар қалай кўп эмас, бу ёғи аён.
Гоҳида тинч, сокин қабристон аро
Қаровсиз мазорим бўлар намоён.

Унда на сўлган гул, на бир битик тош
Ва на тупроғида томган кўз ёш бор.
Тонглар сокин, сокин қораяди қош,
Қутиб зерикканга ўхшар бу мазор.

Йиллар тумандайин келару кетар,
Ҳеч бир мавжудотдан нолимас сукут.
Шамоллар ўқириб кўксини йиртар
Букчайган мазорим бўлганда унут.

Мен-чи, мен барибир кутишдан толмай,
Унутмадим деб қадам товушинг,
Совуқ лаҳад ичра истаб ётаман
Унут бўлган қабрим излаб топишинг.

Биламан, ўтмишинг сен меҳр кўйиб,
Қадрингга етмаган зотни сиёҳлар.
Барибир мазорим силайсан суюб,
Томган ёшларингдан қонар гиёҳлар.

Узоқ ўтирасан ўйчан, ғамсаро,
Қарғагинг келади мени, тақдирни.
Кўксингга кўчириб қайтасан аммо
Қаровсиз ва чўкиб қолган қабрни.

Ҳорғин судраласан бесас, сокин, жим.
Ўтмишга қарагинг келмайди минбаъд.
Илк бор ором топар кўксингга руҳим,
Кўксинг - мен қадрига етмаган жаннат.

Зебо ОМОНОВА

СИЗ ТИРИКСИЗ ШОИРИМ...

Ғамсаро кўнгилдан ғамлар тўкилар...
Шундай дейман-у толаман ўйга: ахир у нима,
мавжудодми? Унда қанақа шаклда у? Ёки
таъми? Таъм бўлса тахирми, ширин? Ёинки
буёқмикин, буёқ бўлса қандайин, рангдадир?
О, сен уни менинг қалбимдан сўра...

Бугун туғилган кунингиз. Мен бу кунни
бундан олти йил бурун қанчалар интиқ кутган
бўлсам, ҳозир - Сизни жисман йўқотган,
аламнок чоғимда ҳам зориқиб кутаяпман. Сиз
қайда? Арши аъло аталмиш самовотнинг
нечанчи қаватидадир ул муқаддас руҳингиз?

Излаяпман. Бўзлаб излаяпман-у «руҳим ҳам
сафарга таппа-тахт, ҳозир». Зебо аталмиш
тирик вужуднинг ич-ичидан «Келинг!», деган
чорлов нидоси бир лаҳза бўлса-да тинмайди.
Теграмда ўйинчоқ юракли одамлар, бахтсиз
бахтиёрлар, пул, салобатли ўриндикдан ўзга
нарсани кўрмайдиган фосиқ кўзлар чақчайиб
кезинадилар. Шундайлар ҳаёт-у нима учун Сиз
йўқсиз? Ўйлайман: бу дунёда шоир улуғми ёки
мансабдор? Китоб улуғми, мансаб? Биздан
кейинги авлодларга китоблар етиб борадими,
мансаб? Биламизки, шоирнинг номи боқий
бўлади. У бу ўткинчи дунёдан ўтганидан кейин
иккинчи умрини яшай бошлайди. Курсидор
эса фақат бу дунёдагина яшайди. Аммо афсуски,
амалдор буни тушунмайди. Тушунса-да беш
кунлик дунёда ҳавойи айш билан яшаб беному-
нишон боқийга сафар қилади. Ўзлари билан
бирга номлари-да кетади. Мен фақат шунга
ишонаманки, Сиз ўлмас одамсиз, шоирим. Бу
Фоний хонақоҳни тарк этганингиз ёлғон. Шу
боис Сизни эшикдан «ана келдилар, мана
келдилар», - дея кутамиз. Йўқса ёлғон эрур
тириклигимиз.

* * *

Бармоқларин суқиб чашмимга коргоҳ,
Кафти-ла бекитди ғамзада юзим.
Ой ҳам кўринмоқдан бош тортди ногоҳ,
Зулматда адашди «Ёр!» деган сўзим,
Қайдасиз, ёрим?!

Мусалсал хаёллар ғаддор бунчалар
Сўроққа тутуди куюкли холим.
Ҳар баҳор дилимда армон гунчалар,
Сиз - менинг жаҳоним: йўғим ҳам борим,
Қайдасиз, ёрим?!

Бу баҳор гул эмас, ғамчечак тердим,
Кўзёшга айланиб оқди-ку зорим.
Жамолдан қизганиб оҳ, ерга бердим,
Нахотки сўлиса энди гулзорим?,
Излайман ёрим...

* * *

Соғинч, сен менинг туғимсан. Мен уни
қалбим дарахтининг энг баланд шоҳида илиб
кўйибман.

Кўз ёшларим - булоқ. У шундай потраб
отиладики, унинг ҳайқириғи шамолдан сен
титраб-титраб тебранасан. Сенинг акс-шуъланг
тушиб уйқуси бузилган армонкурт эса алам
билан эзиб-эзиб қалбим дарахтини аёвсиз
кемиради. Ярим жон бўлиб қолган дарахт
вужуддан бош олиб чиқиб кетмоқчи бўлади. У
билмайдики, танадан чиққани билан яна бир
улкан дарвоза - қабиқли олам деган қалъа
борлигин. Ва бу қалъадан ҳеч қачон, ҳеч қачон
чиқиб бўлмаслигини.

Носир ФОЗИЛОВ

ҒАФУР ҒУЛОМ

ТУРКМАН ҲАМ ЭКАНСАН

Марказий Осиёда Ғафур акани билмайдиган, уни хурмат-эҳтиром қилмаган одам бўлмаса керак. Ғафур ака ҳам қардошлар ўртасида ўзини эркин, эрка ва танги тутарди. Умрида биринчи бор кўриб турган одам билан гўё уни илгаридан биладигандай апоқ-чапоқ бўлиб кетар эди. Шуниси қизиқ эдики, у кишининг сўзи ҳеч кимга ботмас эди. Ғафур ака менга ундай деди, бундай деди, деб ўпкалаб юрган одамни кўрганим йўқ. Аммо, баъзан қаттиқ ҳазил қиларди ҳам. Бир куни туркманларнинг Беки Сейтаков деган ажойиб шоири билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, Ғафур ака унинг юзига тикилиб қолибди. Бечора шоир қорачадан келган, бир кўзига оқ тушган, бунинг устига чўтир ҳам экан. Ғафур ака унга ҳазил қилиб дебди:

- Ўзинг қоп-қора экансан. Бир кўзингга оқ тушибди. Чўтиринг ҳам бор экан. Булар ҳаммаси етмагандай туркман ҳам экансан!

Буни қарангки, бечоранинг туркманлиги ҳам унинг айбига кўшилиб кетибди.

МАЙИБ СЎЗ

Тошкентда зилзила бўлган йили Ғафур ака иккаламинг Қозоғистон ёзувчиларининг V съездига меҳмон бўлиб борган эдик. Танаффус пайтларида кўпчилик қозоқ биродарларимиз, съезд меҳмонлари Ғафур аканинг атрофига тўпланишиб, унинг қизиқ-қизиқ гапларига жон қулоқларини тутишар эди. Бунинг сабабларидан бири - зилзиладан азият чекканимиз учун кўнглимизни кўтариш бўлса, иккинчиси - Ғафур аканинг ҳар қандай миллат вакилини оғзига қарата олиши эди. Шундай дилбар суҳбатлардан бирида ўрисчалаб сўзлаётиб, қандайдир бир сўзни чайнаброк, бузиброк талаффуз қилди. Сўнг биз турган томонга қараб сўкиниб деди:

- Падарига лаънат, менинг оғзимга тушган ўрисча сўз иккинчи марта ярамайди, майиб бўлиб чиқади!

БУЛБУЛИГҮЁ

Олтмишинчи йиллари ёзувчилар боғи ниҳоятда гавжум, файзли бўларди. Ҳамма оқсоқоллар боққа чиқиб туришарди. Уша машҳур липа тагида бир пиёла чой баҳонасида ғалати-ғалати ичакузди суҳбатлар бўларди.

Бугун Ғафур ака ҳам, Сергей Петрович Абдулла Қаҳҳорлар ҳам... хуллас, кўпчилик шу ерда.

Липко деган бир ўрис шоири бўларди. Ўзи дудук. Аммо, дудукман, демасди. Гапга аралашгани-аралашган эди. Мажлисларда ҳам минбарга чиқиб олиб, тупугини сачратиб сўзлагани-сўзлаган эди. Шунинг учун бўлса керак, Абдулла ака унга «Булбулигүё» деб лақаб кўйиб юборган эди.

Тинмай ичилган чой кучини кўрсатиб, Ғафур ака шундоққина чорбоғ ортидаги ёғочдан омонатгина қурилган ҳожатхонага қараб чопди. Борса эшик беркмиш. Эшигини тортиб қараса, ичкаридан:

- 3-3-3... - деган бир ғалати овоз чиқармиш.

«Лаънати, қовоқ ари кириб қолибди шекилли?!» - деб ортига қайтибди. Липа тагига келиб, тагин икки чойнак кўк чой ичиб, қайтиб борса, «...айнит!» - дебди ичкаридан кимдир тагин.

Ғафур акага ҳаммаси аён бўлибди. Ичкарида Булбулигүё ўтирган экан.

- Зайнит! - демоқчи экан.

ВОТ ТОМОША

Уйғун аканинг бир қизиқ одати бор эди. Катта йиғинларда ҳам, кичик мажлисларда ҳам одамларни қулдириб, гапларига ҳазил-мутоиба аралаштириб, баъзан бир иш кўнгилдагидек битса «гатоп» деганга ўхшаган ўрисча гапларни кўшиб гапираверарди. Айниқса ёшлар ўртасида гапиришларида.

- Ўртоқлар, ишни пишиқ қилиш керак! - дердилар насихатомуз. - Пишиқ бўлмаса вот томоша бўлиб қолади...

Мен бу гапни кўп мартаба эшитганман. Замонанинг зайли билан у киши бизга кўшни бўлиб қолганида ҳам, якка суҳбатлашиб ўтирганимизда ҳам ўша гапни бир-икки бор такрорлади. Қулардан бирида мен юрак ютиб сўрадим:

- Оқсоқол, баъзан гап орасида «вот томоша» деган сўзни ишлатасиз. У нима деганингиз? Ё бирон бир сўзга алоқадор сўзми?!

Уйғун ака мийиғида қулиб бирпас ўйланиб турди-да, айтгиси келмади шекилли:

- Бунинг тагида гап бор, - деди.

- Нима гап экан? Айтақолинг...

- Уни Ғафур акангиздан сўранг.

Гап шу билан тугади. Мен ҳам ижикилаб сўраб ўтирмадим.

... Қулардан бир куни «Шарқ юлдузи»

тахририяига лоп этиб Фафур ака кириб келди. У киши тахририятимизга кириб келган чоғларида гўё хонамизга куёш кириб келгандай чароғон бўлиб кетар, қизиқ-қизиқ латифаларини эшитиб, яйраб колар эдик. Бу гап ҳам худди шундай бўлди. Мен гап орасида юрак ютиб, Уйғун аканинг «буни Фафур акангиздан сўранг» деган гапини эслатдим. Фафур ака бирпас тин олиб турди-да, пиқ этиб кулди.

- Шу Уйғун ҳам кўп ярамас-да. Унинг олдида бир гапни айтиб бўлмайди. Юртга жория қилади-юборади, - деди.

Бизлар нафасимизни ичимизга ютиб, қанақа гап экан, дегандай қулоқларимизни динг қилиб, Фафур аканинг оғзига тикилиб турибмиз. Фафур ака бошини сарак-сарак қилиб турди-да, узилиб қолган гапини улади:

- Ёшлиқда нималар бўлмайди дейсан. У пайтларда шаҳар иккига бўлинарди. Мана шу Ўрда суви чегара. Нариеғи эски шаҳар, ўзбеклар яшайди. Буёғи янги шаҳар, ўрислар. Ўн уч-ўн тўртларга кириб, овозим дўриллаб қолган пайтлар. Кунлардан бир куни ўртоғим билан янги шаҳарга келиб қолдик. Қўлимда бўш сават. Олиб келган кўксултонимизни сотиб бўлиб, нураган деворларнинг раҳидан ўрисларнинг ҳовлиларига бирон бир маржа кўриб қолиш илинжида мўралаймиз. У пайтларда ўрис маржалар ҳовлиларида ҳозиргидай очик-сочик юрарди-да! Бир пайт девор оша қараб турсак, кимдир биров ҳовлида дарахтларга тортиб боғланган игга кир ёяётган экан. Осиглик кирлар панасидан буёғроққа ўтганида кўриб қолдик: эгнига йўл-йўл гулли қалин халат кийиб олган шоп мўйловли эркак экан. Бирдан бизларга кўзи тушиб қолди-ю:

- Чаво? - деди дўриллаб.

Бизлар шошиб қолиб, нима дейишимизни билмай, қизарганимизча бир-биримизга қараймиз. Қарасак, ҳалиги барзанги ўрис яқинроқ келиб қолибди.

- Чаво?

- Томоша... - дедим мен юрак ютиб.

- Томоша, да? Взгляни из третьего окна, - деди-да, уйига қараб кета бошлади.

Менга қараганда ўртоғим ўрисчани унча-мунча билар экан.

- Деразадан қаранглар, девотти, - деди.

Бизларга жон кирди. Девор тагидан бинонинг деразасига бориб, ичкарига мўраладик. Қарасак, бояги шоп мўйлов барзанги ўрис бизларга уят жойини кўрсатиб:

- Вот томоша! - деса бўладими. Нима қилишимизни билмай қолдик. Секин-секин дераза раҳидан сирпаниб, уятдан қизарганимизча бўш саватларимизни елкаларимизга олиб, қочиб қолдик... Шу гап. Шуни Уйғунга бир марта айтиб бериб эдим, ҳамма жойда айтиб юрибди... Бор гап шу!

Фафур ака гўё ҳеч нарса бўлмагандек жим турар. бизлар эса кулгидан ўзимизни тўхтатолмай, бир-биримизга қараб «вот томоша!» деб қотиб-қотиб кулар эдик.

ТОШКЕНТНИНГ НОСИ

Фафур ака билан Олмаотага келганимизнинг иккинчи куни. Мен ўз хонамда харид қилган китобларимни тахлаб ўтирсам, эшикни тақиллатиб Фафур ака кириб келди.

- Вой бў-ў, ўзларининг жойлари ҳам ажойиб-ку, - деб юмшоқ креслога чўкди. У кишининг бу гапи

«энди шундоқ бўлиб қолди, хафа бўлма», дегандек эшитилди менинг қулоғимга. Нега деганингизда, кеча самолётдан тушишимиз билан у кишини оёқ-қўлини ерга теккизмай тоққа - Вазирлар кенгашининг боғига олиб кетдилар-да, мени шаҳарнинг ўртасидаги меҳмонхонага жойлаштирдилар. Ҳозир оқсоқолнинг кўнглида бу бола шуни кўнглига олмадими, деган андиша борлигини сездим. Йўқ, нега кўнглимга олай? Шаҳарнинг маркази, дўсту биродарларимнинг ҳаммаси шу ерда.

Олмаотага ҳар келганимда икки шиша носвой олиб келаман. Бири Бегалинга, иккинчиси - Кувондик Шанғитбоев деган оғамизга. Улар Тошкентнинг носини хуш кўришади. Бирдан Фафур аканинг кўзи дераза тоқчасида турган иккита шишага тушиб қолиб: «Анави нима? Носми? - деб сўраб қолди. - Қани, олчи?»

Носни олиб бердим. Тиқинини очиб, кафтига тўлдириб отди-да:

- Тужик нош экан! - деди.

Шу пайт тагин эшик тақиллаб қолди. Бориб очсам, Ғабиден оға Мустафин экан. У эшикдан кириши билан Фафур акага мени чақиб, шикоят қила бошлади.

- Шу иккинчи келишим. Бу сарболанг жойида ўтирмайди. Қизлар билан кетиб қоладими-ей... - деб қувланиб кулди.

- Кўявер, Обид! Мен ўжим ҳам бу болани энди топдим, - деди Фафур ака оғзидаги носини қаёққа туфлашини билмай.

- Ай, Фафур, овзингдаги носпа? Берши билай, бир отайин.

Фафур ака ваннахонага кириб, оғзидаги носини ташлаб чиқди.

- Ҳа, айтгандай, Обид, мен сенга Тошкентдан нос олиб келган эдим, - деди креслога ўтираётиб. - Носир, бояги носни ол.

Мен чурқ этолмадим. Шундай қилиб, Бегалин билан Кувондик оғага олиб келган носимни Фафур акамиз ўзи атайлаб Ғабиден оғага олиб келган бўлиб ҳада этди-юборди. Мен чапак чалганча қолавердим.

ФОТИҲА

Олмаотада ёзувчилар съездининг учинчи куни. Съезднинг тушликдаги катта танаффус пайтида бизларни марҳум Тоир Жароковнинг хонадонига тақлиф қилиб қолишди. Ўзбек делегациясини марҳум Абен оға Сотиболдиев деган ниҳоятда маданиятли, ниҳоятда ўзбекпарвар одам бошлаб юрарди. Ўша одам келиб менга: «Тоир Жароков деган катта шоиримиз қазо қилганини биларсан? Ўша кишининг оиласи дастурхон ёзиб, ўзбек оғайнилариимиз келиб фотиҳа ўқишади, деб кутиб ўтирибди. Шуни Фафур оғага айтиб кўр. Агар маъқул десалар борамиз», деб қолди. Мен дарҳол бу гапни Фафур акага айтган эдим, у киши: «Албатта борамиз. Бормасак одобдан бўлмайди, - дедилар. - Бунинг устига Тоир менинг энг яқин укам эди».

Шундай қилиб, тайинланган машинада ўша ёққа бордик.

1. Қозоқлар «айн» билан талаффуз қилинадиган сўзларни айтолмайди. Илми - гилми, олимни галим, Обидни - Ғабит... деб айтишади.

Бизни Тоир оғанинг қора кийиниб олган хотини тавозе билан кутиб олди. Уч-тўртта биз танимайдиган одамлар ҳам бор. Тузалган дастурхонни кўриб, ёқамни ушлаб қолдим: бу фотиҳа учун эмас, балки банкет учун тузалган дастурхонга ўхшарди. Узун, қисқа, япалоқ шишалар қатор-қатор... Ок, сариқ, қизил шароблар мендан ҳам бир татиб кўр, дегандай жилва қилади. «Ғафур ака ўзини тия олармикан?» - деган бир бемаъни фикр калламда гувиллаб айланади. Ахир Яшин ака, оқсоқолга кўз-қулоқ бўлиб тур, деб мени у кишининг ёнларига кўшган эди-да!

Хамма ўтирди. Бир чаққон йигит қадахларни тўлдирди бошлади. Жумладан, Ғафур акага ҳам, менга ҳам куйди. Кўриб турибман, Ғафур ака ютиниб ўтирибди. Бир маҳал ака гап бошлаб қолди.

- Келин, - деди товуши сал титраб. - Тоир менинг яхши иним эди. Биз жуда қадрдон эдик. У Тошкентга борганида бизникига тушмай кетмас эди. Илоҳо жойи жаннатда бўлган бўлсин!

Шундай қилиб, биринчи қадах ичилди. Тағин бироз ўтгач, кўриб турибман, Ғафур аканинг ичгиси қистаб, баҳона қидира бошлади.

- Келин, - деди тағин Тоир оғанинг хотинига мурожаат қилиб. - Ўтган йили ёзда Тоир бизникида меҳмон бўлган эди. Мен чопон кийдирган эдим. Суратга тушган эдик. Ўша сурат борми?

- Ҳа, бор, бор, - деб янгамиз каттакон бир қора альбом олиб келиб, Ғафур аканинг олдига кўйди. Ҳа, ҳақиқатдан ҳам Ғофур аканинг ҳовлисида кучоқлашиб тушишган экан. Ғафур ака суратга тикилиб туриб, кўзларига лик-лик ёш олди. Сўнг менга қараб йиғламсираб: «Куй!» - деди. Мен олдимдаги очилган коньякдан бояги қадахига қуя бошлаган эдим, менга қараб танбех берди:

- Сен бола, нима кивотсан? Биласан-ку, мен кўп ичмайман, бир ичаман қўяман. Фужерга куй!

Фужер ўлгурга бунақа қадахга қуйилганидан тўрт-беш барабар кўп кетади. На илож? Куйдим. Олишди.

Тағин бир марта баҳона топиб, тағин йиғламсираб: «Куй!» - деганида секин сонини чимчидим. Бу бас, етади, деган ишорани Ғафур ака тушунди. Сўкиб беради, деб чўчиб турувдим, ҳайтовур индамади. Фақат ташқарига чикиб, машинага ўтирганимизда:

- Сен бола, менга эҳтиёт бўлиб тургин-а, - деди гўё бир муҳим гап айтаётгандай. - Ўзинг биласан-ку, мен бир кетсам, худди яланғоч кетим билан нишаб музга ўтиргандай сирғаниб кетиб қоламан-а!

Мен машина даразасидан ташқарига қараб кулдим. Машинамиз Олмаотанинг яшил кўчаларидан ғизиллаб учиб кетди.

ЧОРАКТАЛИК

Тошкентда Махаш оға Бекбергенов деган бир қозоқ домла бор. Эсини таниганидан бери шу ерда. САГУда ишлади, Пединститутда дарс берди. Ўша домла ҳам Ғафур акани ўзига яқин кўриб юрарди. Олмаотага бориб қолгудай бўлса, Собит оғанинг, Ғабит ва Ғабиден оғаларнинг, Абдулла оға Тожибоевнинг саломларини унга етказиб турарди. Ана шундай савобли сафардан қайтгач, қозоқ дўстларининг саломларини Ғафур акага етказмоқчи бўлиб, эрталаб у кишининг уйига оғланибди. Бешёғочга бориб, шундай Арпапоя кўчасига бурилганида олдидан

Ғафур аканинг ўзи чикиб қолибди. Хол-аҳвол сўрашгач, қозоқ домла энди гапнинг индаллосини айтишга шайланган экан, Ғафур ака унинг гапини шартта кесибди:

- Биламан, менда ишинг бор, - дебди у қозоқ домланинг оғзини очирмай. - Кўриб турибсан-ку, бошим ванг бўлиб турибди. Шундай бориб, ану гастрономдан битта чоракталик олиб кегин... Кейин бафуржа гаплашаверамиз.

«Йўли осон экан-ку», деб қозоқ домла гастрономга ғизиллабди. У пайтда ҳамма нарса беминнат. Кулинг ўргилсин узун, қисқа шишалар қатор-қатор, новча шишачаларнинг кетидан худди ғоз жўжаларини эргаштириб келаётгандай чоракталик териб ташланган. «Ғафур оқсоқол кичкина одам бўлмаса, менинг ҳам ўзимга яраша гавдам, домла деган номим бор. Кичкина қилиб чорактани қандай олиб бораман, - деб ўйлабди Махаш оға. - Уят-ку! Кел, яримта олақолай!»

Қозоқ домла қайтиб келиб, дарвозахонаси олдига кутиб турган Ғафурнинг аканинг қўлига қоғозга ўроғлик яримтани тутқазибди. Ғафур ака унинг чоракталик эмас, яримта эканини пайқаб:

- Ҳа, ярамас, - дебди ним табассум билан. - Ўзинг ҳам ичаркансан-а!

Қозоқ домла гапнинг тагига тушунмай, хайрон бўлиб турганида Ғафур ака уни қўлтиғидан олиб, ҳовлига бошлабди.

ТЎҚОЛ

Марказий Осиё ва умуман мусулмон оламининг одатлари-ю, удумларини Ғафур акачалик биладиган одам камдан-кам топилади. Мен бунга талай марта гувоҳ бўлганман. Собит оға дейсизми, Берди оға Кербобоевми, Тугалбой Сидикбековми - барибар улар ҳам Ғафур акачалик халқ йўл-йўригини, удумларини, расм-русумларини билмас эди.

Кунларнинг бирида, агар хотирам алдамаса, Тошкентда бўлиб ўтган қорақалпоқ адабиёти кунларида кўпчилик бор эди. Қорақалпоқларнинг Исмоил Соғитов деган профессорига Махаш Бекбергенов ҳазил қилди:

- Оға-ёв, чарчаб қолибсиз-ку, тўқол олсангиз бўлмайдами?

- Хўй, кўй, Ғафур оға ўтирибди. Уят бўлади-я! - деди бечора профессор қисиниб-қимтиниб.

Мусулмон оламида, айниқса қозоқлар билан қорақалпоқлар биринчи хотини кексайиб чарчаб қолса, иккинчи хотинга уйланади. Бу биринчисига қараганда ёшроқ бўлади. Уни тўқол дейишади. Халиги гапидан кейин Махаш оға профессорга тасалли берди:

- Парво қилманг, оға. Ғафур оға тўқолни тушунмайди.

Ғафур ака қинғир қараб халиги гапларни эшитиб ўтирган экан.

- Хой, Махаш. Сен нима девоссан ўзи? - деди қулиб. - Мен тўқолни билганимдан кейин... тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соатдан сўнг сен туғилгансан! Хамма қулиб юборди.

- Унда Махаш оға ўзингизнинг болангиз экан-да?
- Ҳа-ҳа, - деди Ғафур ака кўкрагини кериб, - қозоқ тўқолимдан бўлган.

Қийқирикка беихтиёр Махаш оғанинг ўзи ҳам қўшилиб кетди.

ТИЛ, ДИЛ, ЭЛ

Ўзбек тилининг давлат тили деб эълон қилинишидан кейинги даврдаги таркиби, қўлланалиш имкониятларига кўра тилимизда ижобий ўзгаришлар юз берганини кўрамиз.

Республика тил сиёсатида мавжуд бўлган салбий ҳолатларга бутунлай чек қўйилди ва ўзбек миллий адабий тили бундан буён тил тараққиёти қонуниятлари талабларига мос ҳолда эркин ривожланиш имкониятларига эга бўлди.

Ўзбек тилининг ривожланишида асосий омиллардан ҳисобланувчи ташқи имкониятнинг доираси ниҳоятда кенгайди. Чунки Ўзбекистон билан ўзаро алоқа боғлаётган давлатлар сонининг тобора кўпайиб бораётганлиги шундай шароитни юзга келтирмоқда.

Шу билан бирга, ўзбек тилини бир пайтлар ўзи сиқиб чиқарилган соҳаларга, жумладан, илмий-техникавий фаолиятга олиб кириш янги муаммо ва масалаларни туғдирди. Масалан, ўзбек миллий тилини шакллантиришга зарурий эҳтиёж туғилди.

Ўзбек миллий тили тараққиёти ўз ичига қуйидагиларни олиши лозим:

- ўзбек тилининг сўз бойлиги ичидан адекват илмий атама ва тушунчаларни муттасил излаш;

- Ўзбекистон Республикаси давлат тили қонунининг 7-моддасида кўрсатилишича, ўзбек тилига киритилаётган янги атамалар, аввало илмий исботланган бўлиши, жамоатчилик томонидан кенг муҳокама қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг шу иш билан шуғулланувчи қўмитаси билан мувофиқлаштириш;

- ўзга тилдаги атама, тушунча ва тарифларни (таржима қилиш имконияти ва зарурати бўлганда) саводли, амалий қўллашга мос таржима этиб истифода қилиш;

- чет тилидаги илмий атамани таржима қилишнинг маълум сабабларига кўра имкони бўлмаганда (атаманинг таржима мобайнида ўз хусусиятини йўқотиши муносабати билан) асл кўринишдаги атаманинг ўзини ўзлаштириш.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, давлат тилини такомиллаштириш ва ривожлантириш янги лексик бирликларни сунъий ўйлаб топиш билан амалга ошмай, бирор соҳанинг маданий, тил эътиёжларини қондириш йўлидаги танлаш йўналишидан бориши керак.

Шундай қилиб, икки тарафга оғиш - «тозалаш»га

берилиб кетиш ва бошқа тилдан ўзлаштиришга киришиб кетишдан қочиш зарур.

Ўзбек тилини Ўзбекистон республикасининг давлат тили деб эълон қилиниши унга давлат томонидан эътибор ва ривожлантириш таъминланганлигини англатади. Бироқ бу бошқа тиллар ва уларни ташувчилар ҳуқуқларини камситишни англатмайди. Аксинча, республикада бошқа тилларни ўрганиш ва такомиллаштириш учун барча шароитлар яратилган.

Ҳозирги жамият шундай тараққий этмоқдаки, миллатлараро ва халқаро алоқалар тобора кўпроқ рол ўйнамоқда. Ана шундай алоқалар самарадорлиги мулоқотга киришувчиларнинг тилни эгаллаш даражаси билан боғланган бўлади. Бугунги кундаги исталган замонавий фан тармоғи бўйича камида битта тилни билмай (она тилидан ташқари) мутахассис бўлиш мумкин эмас.

Ўзбек тилининг давлат тили сифатида эълон этилиши Ўзбекистон республикасининг ривожланишида янги саҳифа очган тарихий воқеадир.

Бироқ, эълон этишдан амалий жиҳатдан жорийланишгача анча узокдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, давлат тили Қонунини амалга ошириш бўйича фаол тарзда чоралар кўриш талаб этилади. Уни тўлиқ тарзда ҳаётга татбиқ қилишга уриниш зарур.

Ўзбек тилининг давлат мақомига эга бўлишидан келиб чиқадиган ўзбек тилини структурал-функционал жиҳатдан қайта кўриш асосида уни янги талаб ва шароитга мослаштириш осон иш эмас.

Бу мураккаб вазифа кўринишидан энгилдек таассурот қолдирса-да, аслида кўп куч талаб қилади.

Ўзбек тилининг адабиёт, миллий матбуот-радио, телевидение, ўрта ва баъзи олий таълим (айниқса, гуманитар) соҳасидаги қўлланиши шарт даражада амалга оширилаётган бўлса, бошқа соҳалар тўғрисида бундай фикр айта олмаймиз. Улар жумласига олий таълимнинг медицина, техник, фундаментал фан, ҳарбий тайёргарлик қабиларни киритиш мумкин.

Санаб ўтилган бу йўналишларда ҳали амалий ишлар қилиниши лозим.

Гарчи ўзбек адабий тили ягона бўлса ҳам унинг ижтимоий вазифалари хилма-хиллиги турли услубларни ривожлантиришни тақозо этади.

Жалолiddин МАМАШУКУРОВ.

Президент ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши академияси ходими

Илҳом ҲАМРО

СЕНСИЗ МЕНИНГ
ОСМОНИМДА
ЮЛДУЗИМ ЙЎҚ

ОППОҚ ОЛМА

Оппоқ олма, оппоқ олма сувда оқиб боради,
Ўркач-ўркач тўлқинларда қалқиб-қалқиб боради.

Йўлларида оч дарёнинг гирдоблари ютмасин,
Юрагимнинг хавотири - сув тубига йитмасин.

Хой, оқ олма, оппоқ олма, ёр оромин олиб қўй,
Чўғли-чўғли муҳаббатим ёр дилига солиб қўй.

Ол юзлари гул-гул ёниб, ишқ азобин тотсин ёр,
Ёмғирларга сирин айтиб, кўз ёшига ботсин ёр.

Тоғу тошга бошим урдим, ишқ дегани шулми ё,
Айтгил ўзинг, ошиқ аҳли юрагига қулми ё.

Кулгиларим йўқотганман, шундан кўзим мунгли, ёр,
Бу дунёси ҳижрон экан, аламларим мингли, ёр.

Оппоқ олма, оппоқ олма сувда оқиб боради,
Ул қирғоққа, бул қирғоққа боқиб-боқиб боради.

Оппоқ олма суза-суза ёр қошига етдим,
Ошиғининг аҳволидан унга дилроз этдим.

Хой, оқ олма, оппоқ олма, ёр оромин олиб қўй,
Чўғли-чўғли муҳаббатим ёр дилига солиб қўй...

ОХУЖОН

Орзуларим қанотсиз қушга айланиб қолган,
Юрагимнинг чўғлари ғамга бойланиб қолган,
Маъюс кўзингга маним кўзим жойланиб қолган,
Кўзларингни ётларга бўзлатмайман, охужон.

Кўкка бок, умидларим юлдуз бўлаб порлайди,
Куйинчақ ҳилол мудом паноҳига чорлайди,
Меҳр излаб кимлардан, ёлворади зор Лайли,
Кўзларингни ётларга бўзлатмайман, охужон.

Юр, кетайлик иккимиз, боғлар ёнсин ловуллаб,
Жайронсиз тоғу тошлар кўз ёш тўксин дувиллаб,
Севишни билмас диллар қолаверсин хувиллаб,
Кўзларингни ётларга бўзлатмайман, охужон.

ЎЛАН АЙТИБ...

Ўлан айтиб оху кўзлар сузилади,
Тилларида ёр-ёрлари тизилади,

Энди сунбул сочларини силар қай қўл,
Эслаганда дил майсадай эзилади.

Сенсиз менинг осмонимда юлдузим йўқ,
Жон-жаҳоним ёришмайди, кундузим йўқ,
Ёр-ёрлари қуритади қалб уммоним,
Энди унда сузадиган кундузим йўқ.

Кўзларимда ёш қолмади тўкадиган,
Сен бўлмасанг гўё дунё чўкадиган,
Хар йигитнинг ёнида ўз ёри бўлсин,
Бир Лайлига бир Мажнуни керак экан.

Ўлан айтиб қизлар қушдай тизилади,
Менинг қалбим тизлаб яна сузилади,
Сунбул-сунбул ул сочларни силар қай қўл,
Эслаганда дил майсадай эзилади.

ҚИЗГИНА

Қаро сочинг тўлқин бўлиб, эшилиб,
Тўлғонади белинг билан қўшилиб,
Мен турибман сўз тополмай, шошилиб,
Бу холимни кўриб қулдинг, қизгина.

Кўзларингда олам маъно сезилар,
Рашки келиб минг бир Раъно эзилар,
Хатто гуллар ўз хуснидан бездилар,
Гўзалларга малак бўлдинг, қизгина.

Камон қошга жоним қурбон этайин,
Телба бошим олиб қаён кетайин,
Рози бўлгил, муродимга етайин,
Ўйларимдан кетмай қолдинг, қизгина.

Ишқинг бошга минг савдолар солибдир,
Бардошсизлар азоблардан нолибдир,
Илҳом энди Мажнунларга толибдир,
Лайлидайин ақлим олдинг, қизгина.

Илҳом ҲАМРО 1956 йили
Ғаллаорол туманида туғилган.
Олий маъмумотли ҳуқуқшунос.
«Висол лолалари», «Қизгина»
шеърий тўпламлари муаллифи.
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.

Луқмон БҮРИХОН

ҚИЗИ БОРНИНГ ҚАРЗИ БОР(МИ?)

Кўшнимиз Шорасул ака тўнғич қизини узатдию анчайин гангиб қолди. Одатда элу юртга ош бериб, тўю томоша қилганлар кўкрагини тоғдек кериб, қувончларидан териларига сиғмай юришади. Йўк, бизнинг кўшни қайтам баттар букчайиб, юз-кўзларига алланечук жонсараклик инди. Бундай нохуш ўзгаришнинг боисини тез орада билдик: Шорасул ака тўйни ўтказиш учун таниш-билишларидан каттагина қарз кўтарган экан! Нафсламрини айтганда бунинг ҳеч бир ажабланидиган жойи йўк, Ахир, пой-тахт шаҳар шароитида

қиз узатиш-нинг ўзи бўлмайди-да... Аввало, келиннинг сепи энг с ў н г г и

урфдаги қимматбаҳо кийим-кечаклар билан бекамикўст тўлдирилган бўлиши шарт, устига-устак, қудалар томондан ёш оилага ажратилган икки-уч хонали уйни оддийгина қўрпа-тўшак, дарпардалардан тортиб, стенка, диван-кресло, деб аталмиш мебеллар билан буткул жиҳозлаш ҳам келиннинг, тўғрироғи, унинг ота-онаси бўйнида. Тўй тантаналарига сарф бўладиган харажатларнику қўяберасиз, ишқилиб, қиз чиқараётган хонадон «гўзал» бир таловдан ўтади. Шу сабаб ҳам маҳалла-қўйда ярим ҳазил, ярим чин бир матал тўқилган: «Қиз чиқарганга қирқ йил тегма!» Бироқ, тегинилади. Қирқ йил нари турсин, қирқ кун ўтмай тегинилади. Ҳали тўй асоратлари битмай туриб, «чарлар» нағмаси бошланади. Бу ҳам унча-мунча тўйдан қолишмайдиган дабдабаю асасаларга бой: чилдирмаю ноғаралар, қуюк-суюк зиёфатлар, куёв тўраю унинг қариндошларига қимматбаҳо саруполар... Орадан кўп ўтмай, қиз чиқарган оила ҳали тузукроқ зерикишга ҳам улгурмай туриб муборак ҳайит кунлари етиб келадию «келин

салом», деган тантаналар бошланиб кетади. Тағин, югур-югур, тағин, сарф-харажатлар. Куёв хонадонига тоғоралар, яъни турли-туман ноз-неъматлар жўнатилади. (Адашмасам, кўшни Шорасул ака мана шу босқичда қарзга қўмилиб қолди-ёв...) Узун кулоқ гап-сўзларга қараганда, бу йил тоғоралар сони юзга етибди! Юз хил тоғора - рекорд! Албатта, бундай кўрсаткичга кўзини ёғ босган бир-икки бойвачча эришган, бироқ унинг жабрини бутун маҳалла-куй тортади. Қолганлар ҳам, ҳеч курса, етмиш, саксон тоғора қилиб, ўша «финиш»га яқинлашишлари

зарур, йўкса, дув-дув гап... Пой-тахтликлар орийатли халқ. Улар қарздорликка, ҳар қандай етишмовчиликка чидашлари

1998 йил - Ойла

мумкин, лекин орқаворотдан айтилган ҳар хил миш-мишларга тобу тоқатлари йўк, шу сабаб ҳам, тоғоралар сони кўнгилдагидек бўлиши учун ўлиб-тирилишади. Ниҳоят, тоғоралар куёв тўраю унинг қариндошларига аталган саруполарга қўшиб қуданикига жўнатилади. Энди бу ёғи қулинг ўргилсин «келин салом». Ҳайит куни янги келин тушган хонадонларнинг эшиклари ланг очиб қўйилади. Келтирилган тоғоралар, яъни турли-туман ноз-неъматлар билан дастурхон тузалиб, узоқ-яқиндан «келин-салом»ни кўриш иштиёқида тўп-тўп бўлиб келишадиган таниш-нотаниш меҳмонлар кутиб олинади. Келин товусдек товланиб меҳмонларга таъзим қилади, ўз қўли билан чой қуйиб, ҳар бир жонга узатиб чиқади. Қанчалар гўзал одат! Аслида «келин салом»га айнан мана шу гўзалликни томоша қилиш учун, келиннинг назокатию адаб-ахлоқидан, маданиятидан завқ-шавқ топиш учун келишади, аммо... Аммо йиғилган хотин-халаж бу орада тажрибали кўзлари билан дастурхонни кузатиб, келтирилган тоғоралар сонини, келиннинг ота-онаси қандай

«поғона»да эканлигини аниқлашаётган бўлади. Шу ернинг ўзидаёқ пичир-пичир, шивир-шивир бошланиб кетади.

Илгари, «қизи борнинг нози бор» деган мақол бўларди. Бунинг маъноси шулки, қиз ўстирган хонадон аввал совчиларга, сўнгра, куда бўлаётган хонадонга эркаликлар, инжиқликлар қилади, билиб-билмай уларни унча-мунча ташвишга қўяди. Назаримда, бу мақол айни кунда хийла эскиргандай, балки, «қизи борнинг қарзи бор» дея ўзгартирилса тўғри бўладигандай... Қизик, бир оила ўн етти-йигирма йил пуф-пуфлаб гулдек қиз ўстирсаю, тагин, ўтмай қолган товарни ялтироқ қоғозларга ўраб, харидорга узатаётган сотувчидай, ўз дилбандини бир дунё уй жиҳозларию тоғораларга қўшиб куёвга топширса, шу ҳам адолатданми? Қиз ўстирган хонадонга билиб-билмай паст назар билан қараб, уларга зулм қилиб қўйилмаяптими? Хомчўтларга қараганда, айни кунларда ўртача дабдабадаги бир тўйни, тўйдан сўнги маросимларни ўтказиш учун беш юз минг сўм харажат қилинар экан! Нақд ярим миллион сўм-а?! (Бу маблағ билан беш-олти йил бемалол кичикроқ рўзгорни тебратиш мумкин.) Хўш, қиз узатаётган оддийгина оила мунча пулни қаердан топади? Албатта, емай-ичмай йиғинади, таниш-билишлардан қарз кўтаради. Шу ўринда, бизнинг удумлар шунақа, бировларнинг куйинишига муҳтож эмасмиз, дея кимлардир эътироз билдириши ҳам мумкин. Эътироз ҳақли, чиндан-да элу юртга ҳиммат билан ош тортиш, саруполар ёпиш, меҳмондўстлик халқимизнинг соф миллий урф-одатларидан, бироқ, тантилиқ, камтаринлик, фиску-фужурдан қочиш каби фазилатлар ҳам бизга бегона эмасди-ёв, шекилли, нега бундай чин инсоний қадриятларимиз камайиб бораёпти? Энди тоқай «орзу-ҳавас», «фарзандимнинг бахти учун», деган сохта шиорлар панасида манманликка, риёкорликка

ружу қўйиб юраверамиз? Ахир, тоғоралар сонини юзга етказиб фарзандларга бахт ҳады этиб бўлмайди-ку?! Меҳнат қилиб, тер тўкиб бойибсиз, балли. Бу ҳам мустақиллик, ҳукуватимизнинг одил сиёсати неъматидир. Бундай неъматларни қадрлай билиш керак-да. Биз фарзандларнинг бахту камолини ўйласак, уларга кўпроқ илму урфон берайлик, элу юрт хизматиға шайлайлик. Мана, ҳурматли Президентимиз ҳам баркамол авлод, унинг таълим-тарбияси ҳақида неча йилдан бери куйиниб гапириб келмоқда, шу борада қарор ва фармонлар қабул қилмоқда. Ҳатто, янги 1998 йил - Оила йили, деб аталди. Бундай хайрли саъй-ҳаракатлар юртимиздаги ҳар бир жон, ҳар бир хонадон Президентнинг, ҳукуватимизнинг диққат-эътиборидан четда эмаслигидан дарак бериб турибди. Қолаверса, Ватан истиқболи, ундаги ҳар бир оиланинг бахту иқболи, фаровон турмуши билан чамбарчас боғлиқ. Лекин оилалар тўқислигига эришиш осон бўлмайди. У ким ўзарга тоғора ташишнимас, ўзаро баҳамжиҳат, бир-бирининг ҳолиға боқиб яшашни, тўю маракалар қилишни талаб этади.

Шу ўринда, маҳаллаларнинг оқсоқолларига ҳам унча-мунча таклифлар бор. Улар ўз маҳаллаларида ўтказилаётган тўю маракаларни қатъий тартибга олишса, ортиқча дабдабаю ҳашамларга, исрофгарчиликларга йўл қўйишмаса нур устиға нур бўларди. Шундагина кимлардир бойвачча бўлса-да, катта бир эл боласи эканини ҳис этиб туришар, яна кимлардир «кўли калта»лигидан ўқиб қолишмас эди.

Ҳа, дарвоқе, қўшнимиз Шорасул аканикиға куни кеча яна совчилар келиб кетишди. Ахир, у кишининг бўйи етиб келаётган тагин уч қизи бор-да! Адашмасам, муғомбир совчилар ишни зимдан пишитишди-ёв... Энди бу ёғи қандай бўларкан? Ишқилиб, ҳаммаларига чинакам бахт ато этган бўлсин...

ҲАР ҚАТРА - ТИЛСИМ

Рубоийлар

Ўтган кеча мен эрдиму жон маҳрами боз,
Мендан ҳама зор эрди-ю ундан ҳама ноз.
Тун ўтди-ю, етмади бироқ сўнгига сўз,
Тунда не гуноҳ, бўлса узун дилдаги роз?!

Биз ошиқи ишқимизу мусулмон бошқа,
Биз заиф чумолимиз - Сулаймон бошқа.
Биздан сўра куйган дилу сомон юзни,
Ким савдо қилар мол била - дўкон бошқа.

Ул ёр ҳавасида дил рубобдир, рубоб,
Ишқ ўтида қоврилиб каобдир, каоб.
Дардим эшитиб этса сукут дилдорим,
Шул жимлиги менга минг жавобдир, жавоб.

Ногоҳ эшигим ҳатлади ул дилбари маст,
Ўлтирди, май ичди, ушалиб мангу ҳавас:
Ёр сочини кўриб ва тутиб, оҳ, у нафас,
Айланди кўлим кўзга, кўзим кўлга абас.

Дилтангману дийдори эрур дармоним,
Ойдек юзи бўлмаса, замон - зиндоним.
Ҳеч дилга яқин келмасину ҳеч танга
Ул қайғуки, хижронида топди жоним.

Оламда вафоси йўқ киши кам бўлсин,
Ҳар бир куни бевафони мотам бўлсин.
Ёд этмади ғамдин ўзга ҳеч кимса мени,
Минг таҳсину раҳмат сенга, эй ғам, бўлсин!

Бизнинг бу азобларга сабаб таъмаи хом,
Нафс дардию халқум ғамию хирси ҳаром.
Кўз ташлаю тўрқавоққа, фикр айла: мудом -
Бир дон билан қуш қисмати ҳал бўлди - тамом!

Келган эди кеча лутф этиб дилдорим,
Мен тунга дедим: «Айлама фош асерорим».
Тун қилди жавоб: «Бўлса қуёш сен бирла,
Мен тонгни олиб келай қаёқдан, ёрим?!»

Бўстону баҳору сарви оли(й), эй жон,
Ҳеч ерда бунинг борми мисоли, эй жон,
Ёп аста эшикнию юзинг оч, эй жон,
Мен борману Сен ҳам хона холи, эй жон.

Эй султону фаҳри ҳама дилдорларнинг,
Жолинусисан ишқ ила беморларнинг.
Биз жам бўламиз ул КУНи бўстонингда,
Жам бўлгани соз эмиш у КУН ёрларнинг.

Ёр келар эрди масту танҳо-танҳо,
Кўзи тўла ноз-ишваю раъно-раъно.
Тўсдим йўлини бўса олай деб лабидан,
Фарёд кўтарди ўша: «яғмо-яғмо».

Тундан мурод улқи, маҳв ўлиб бегона,
Хилватда қилар васл ошиқи фарзона.
Бул кеча, чунончи - хосу ой ҳамхона,
Мен - мастману ой - ошиқу тун - девона.

Эй бода, ўзинг адлни бунёд этасан,
Бир жом била минг бандани озод этасан.
Сен борки, мудом кўзим қуёшдек равшан,
Сен борки, ситамга тўлса дил - шод этсан.

Ишқ дардига дилни мубтало истарман,
Жонни у бало ўқига жо истарман.
Умримки, кўйингда оҳ уриб ўтмаса гар,
Дил қонига ботганча қазо истарман.

Ишқингда бўлибман чинакам девона,
Уйқумни бузар қўш кокилинг, жонона.
Ул деди: «Етар, сўйлама кўп афсона,
Девонадан уйқу бўлади бегона!»

Най сўйлади: мен ҳур эдим аслида - бироқ,
Ишратпешалар урди-ю бағримга пичоқ,
Етказди улар танга захм, жонга - фироқ,
Айб этма, шу боис йиғласам гоҳи узок.

Умр ўтди кўролмаи орзули гулзорин
Ҳам нозу карашмали кўзин - хумморин.
Элдан яширин эмиш ўшал мисли вафо,
Кўп бўлди кўролмадик ниҳон рухсорин.

Дилдор зарифдир - гуноҳи шулдир,
Зебою латифдир - гуноҳи шулдир.
Борми сира айбики, қочурлар ундан?
Ул айбдан афифдир - гуноҳи шулдир.

То ёнди юзинг шамъию парвона бу жон,
Кўйингда бўлиб сабр ила бегона бу жон.
Кўз мардуми беқарор жамолинг боис,
Кўрган каби бир парини девона бу жон.

Ул ёри ситампеша сафар этгайдир,
Чархдек мени ҳам зеру забар этгайдир.
Ул шеру шикориман мен илқида унинг,
Дилни еди-ю қасди жигар этгайдир.

Ул ёр күйидан қачон жудо бўлғаймиз,
Йиглаб ғаму кулфатда адо бўлғаймиз,
Ул шамъ каби топиб эътибор кўз ёшидан,
Ул чанг каби манбаи наво бўлғаймиз.

Хар қайда шароб бўлса, рубоб ҳамда кабоб,
Ул жойда хароб бўлса, не тонг, ғам ва азоб.
Гул, сабза каби давра тутиб сув бўйида,
Эй дўсту яқинларим, ичинг, тоза шароб!

Хар кимсани кўксида ушоқ дил бўлғай,
Ишқсиз яшамоқ ўшанга мушкул бўлғай.
Бул халқама-халқа зулф занжири билан
Девона киши бўлса, у оқил бўлғай.

Ишқсиз кувончинг сира афзун бўлмас,
Ишқсиз вужуд ҳам хўбу мавзун бўлмас.
Дарёга ёғар бўлса магар юз томчи,
Ишқ тўлқинисиз у дурри макнун бўлмас.

Гар жабр этар, аҳдини не қиммати бор?
Гар захр берар, шаҳдини не қиммати бор?
Халқ наздида жаҳд айламоқ эзгу ишдир,
Бул хаста кўнгил жаҳдини не қиммати бор?

Бир байт ўқиб эрдим - малагим ранжиди:
«Байт ичра банд айлаш мени лозимми эди?»
Айтсам: «Нега байтимни бузарсан, эй жон?»
«Мен байтга сигарманми, ўзинг ўйла?» - деди.

Жоно, қадамим шарҳини ул кошдан сўр,
Ошуфталигимни зулфи қаллошдан сўр,
Сўр хаста дилим ҳолини тор оғзингдан,
Беморлигим ул нарғиси бебошдан сўр.

Тинглаб овозингни мен хушовоза бўлай,
Оллоҳ карами каби беандоза бўлай,
Юз бор сотиб олдинг, ҳолбуки, мулкингман,
Бир бор сотиб олки яна то тоза бўлай.

Соз дўсти мунофиқдан узокрок юрсанг,
Ёри номувофиқдан узокрок юрсанг,
Хоки пойини ўпиб мувофиқ ёрнинг,
Ул хеши мунофиқдан узокрок юрсанг.

Шаккар конида солса чивинлар ғавғо,
Шаккар кони айларми уларга парво.
Қуш бир қўниб учгани билан ул тоғнинг
Ортди-ю бирор ерию кам бўлдимми ё?

Ишқ оташида музлар эриб - сув бўлади,
Ишқ ўтида тобланса - тош инжу бўлади.
Ушшоқ гуноҳин оғир олма, эй дўст,
Ишқ бодасидан улар беқайғу бўлади.

Сочини хар ториди бордир бир жон,
Сочдек мени ҳам қилди паришон жонон.
Билгайми ўшал ғамим фаровон не учун?
Боиси: унинг ноzi фаровон чандон!

Ул бонги Сирофилдан эмиш пайдо рубоб,
Дилларни тирилтирди магар эрди кабоб.
Ўйғонди унут ўйлар - балиқлар худди
Чиққан каби сув остидан устига шитоб.

Эл гулни тўқар устига хумморларнинг,
Эр майни қуяр соғарига ёрларнинг,
Атторлар ишин юритса анбар сочи,
Шўх кўзи тўқар қонини хушёрларнинг.

Боғ йўлида ул санамга бўлдим ҳамроҳ,
Гулга назарим тушди ўшал дам ногоҳ.
«Чехрамни кўйиб, гулга қарайсан не учун?» -
Диб шунда уялтирди мени ёрим, оҳ.

Дарё каби дийдамга санам урса тикан,
Хам қил каби дилни отса хажр ўқи билан,
Асло этагидан қўл узиб кетмасман,
Минг ҳийлани ул дафъим учун қилса-да фан.

Мен уйқуда кўрдим соқийи зебони,
Тутмиш қўлида у соғари саҳбони.
Сўз ўтди кўнгилдан: «Гарчи қўлсан Унга,
Кош хожаси бўлсанг ошиқи расвони».

Бул тун тавоф этгум ёр кошонасини,
То тонгача қилмайин тарк хонасини.
Вақт бўлганида дафъи хумор айлаш учун
Бош косасидан ясай паймонасини.

Ошиқлик ишин камолидан ўргандим,
Битмоқни ғазал жамолидан ўргандим.
Кўнглим уйида хаёли рақс этгайдир,
Мен рақсни ҳам хаёлидан ўргандим.

Айтдим: «Санамим, сен - маю мен - паймона,
Мен ўлдиму сен эсанг жону жонона.
Оч энди вафо эшигин». Айтди: «Жим бўл,
Девона кишига не керакдир хона?»

Эй тургилу киргил ўша нек ном қошига,
Хуш суҳбатин олгали дилором қошига,
Бир домни кўйиб, кел, яна бир дом қошига.
Гар қувса эшикдан, келавер том қошига.

«Кўзим», - десам, ул айтдики: «Жайхун этаман»,
«Кўнглим», - десам, ул айтди: «Тўла хун этаман».
«Жисмим», - десам ул айтдики: «Уч кундан сўнг
Шаҳр ичра уни расвою тутқун этаман».

Жабрингча хуш эрмас, ўзга минг қилса вафо,
Қайғунгча хуш эрмас, ўзга минг қилса сафо,
Нозингча хуш эрмас, ўзга кўрсатса лиқо,
Қаҳрингча хуш эрмас, ўзга минг айтса сано.

Хар кун кўриниш бериб кетиб, эй дилбар,
Бошимга солурсан неча савдои дигар.
Жон соғарини тўлдирибон тут бу сахар,
Эй сен мени жонимга падар ҳам модар!

Бегона гурунгидан эсанг бегона,
Ҳақ сўзни сенга айтади бул девона:
Юз уйни тўлатгунг аридек бол бирла,
Ғайр аҳлидан агар холи бўлса хона.

Бул кеча шароби жон мудомдир, мудом,
Соқий шоху бода бардавомдир, давом,
Асбоби тараб жумла тамомдир, тамом,
Уйқу дили бедорга ҳаромдир, ҳаром.

Хар зарра учун ҳавою осмон мавжуд,
Биз-чун ҳама ёқ гулшану бўстон мавжуд.
Зар йўлини гарчи сўнгида кон мавжуд,
Хар қатра бу - тилсим, унда Уммон мавжуд.

Форсийдан
Эргаш ОЧИЛОВ таржимаси.

«СЕН УЗОҚ ЯШАЙСАН...»

НАЗАРИЙ ЖИХАТДАН ОЛГАНДА, АБАДИЙ ҲАЁТ МУМКИН. БУ ФАНТАСТ ЁЗУВЧИЛАРНИНГ УЙДИРМАСИ ЭМАС. БУГУНГИ КУНДА ЖАҲОННИНГ КЎПЛАБ МАШҲУР ОЛИМЛАРИ АБАДИЯТ «ОБИ ҲАЁТ»И УСТИДА ИШ ОЛИБ БОРМОҚДАЛАР,

АБАДИЙ ЯШАМОҚ ЧИМИСИЗ? МАРҲАМАТ

Ақл отлиғ улуғ неъмат ато этилгандан буён бани башар ўзининг энг қаттол душмани бўлган ажал билан тинмай курашиб келмоқда. Тўғри, айрим файласуфлар ўлим баайни ҳаёт сингари табиий ҳодиса, инчунин, унга қарши курашмоқнинг ўзи телбалик, деган ақидани онгга сингдиришга уриниб кўрдилар. Дунёнинг деярли барча диний эътиқодларида ўлимдан кейин у ёки бу шаклда давом этувчи ҳаёт ваъда қилиниши ҳам бежиз эмас.

Бироқ одамлар мангуликни ушбу заминдан излаш машаққатидан асло чекинмадилар. Бу орзу афсоналарга, ривоятларга беҳад гўзал шаклларда кўчди. Ахир, қайси халқнинг оғзаки ижодида мангу яшашга интилган, шундай бахт насиб бўлган қахрамонлар учрамайди?! Дейлик, қадим хинд эпоси «Маҳабҳарат»да инсон умрини ўн минг йилга қадар чўзадиган сирли дарахт шарбати ҳақида сўз кетади. Ўрис эртақларида эса «тириклик суви» қуйланади.

Ҳар бир афсона замирида маълум даражага ҳақиқат ётади, дейишади. Балки шу сабабдир, айниқса ҳукмдорлар эл қатори етмиш-саксон йил умр кечир

кисматидан норози бўлишиб, мангулик тилсими калитини қидиришга тушиб кетдилар. Эрамизга қадар учинчи асрда яшаган Чин императори Цин Шихуанди мангулик оролини излаб топиш учун катта гуруҳни Тинч океанига йўллади. Саргузашт ишқибозлари океан тўлкинлари қаърида домдараксиз кетдилар.

Бу воқеани-ку, олис ўтмишда бўлган дейлик. Колумб Американи очгандан сўнг қарияларга навқирон ёшлик ато этадиган ғаройиб манба айнан шу қитъада мавжудлиги хусусида тарқалган миш-мишлар-чи? Испаниялик бой идальго заминдан сеҳрли сув оқиб турадиган ўлкани излаб ўзи ёллаган кемалар карвони билан узоқ вақт тентиди. Афсонавий ўлка-ку топилмади, бироқ шунча машаққат чеккани эвазига идальго ўзи Флорида деб атаган янги ерни кашф этди ва Испания қироли розилигига кўра унга губернаторлик қила бошлади.

Қадимий кўлёмалар, алхимиклар китобларида абадийликни таъминловчи илоҳий воситалар, дори-дармонлар хусусида хўб ёзилган. Мана улардан бири: «Минг йил яшаган кўршапалак ва ўн минг йил яшаган балиқ тангасини сояда қуришиб, майдаланг-да, истеъмол қилинг». Қарабсизки, абадий яшаб турибсиз-да!

Ниҳоят оғизнинг сувини қочирадиган ваъдалару алдам-қалдамлар даври ўтди. Муаммони ҳал қилиш истагидаги олимлар энг шимариб ишга киришдилар. Америкалик машҳур олим, Нобель мукофоти лауреати Ричард Фейнманнинг бу

борада топиб айтган бир гапи бор: «Абадий двигатель яратишга аҳд қилган одам термодинамиканинг биринчи қонунига калласини дўк этиб уриб олади. Агар айнан шу одам инсон умрини номаълум муддатга чўзиш муаммоси ҳақида бош қотира бошласа назарий биологияда унинг фаолиятига чек қўядиган қонуннинг ўзи йўқ». Демак, Фейнманинг фикрича, абадий ҳаёт муаммосини ҳал қилиш масаласи фақат вақтга боғлиқ.

«САЛОМ, БОБОМНИНГ БОБОСИНИНГ... БОБОСИ»

Дунёнинг кўплаб олимлари умрузоклик ғоясининг ашаддий тарафдорлари бўлдилар. Улар сафида И.Мечников, В.Бехтерев, В.Купревич, К.Циолковский сингари рус олимлари ҳам бор эди. Жуда кўп тилларга таржима қилинган «Келажак қирралари» китобининг муаллифи, инглиз ёзувчиси ва олими Артур Кларкнинг фикрича, инсоният XXI аср охирига бориб ўлим деган нарсани мутлақо унутади.

Рус файласуфи Н.Ф.Фёдоров эса масалага бутунлай янги нуқтаи назардан ёндошади. «Худо ўлимни яратмаган!» деб ёзади Н.Фёдоров. Шунинг учун ҳам инсон илмий тараққиётга

таянган ҳолда бу балодан абадий қутулиши лозим. Илм эса ҳатто аждодларни тирилтириш воситасини ҳам топади. Фёдоров абадият муаммосини «сўнгсиз даражада кичик молекуляр ҳаракатлар фани», ўтиб кетган одамлар шакл-шамойилини ёдда тутувчи ёруғлик ва кимё нурлари ҳамда ушбу нурларнинг «бунёдкорлик фаолияти» кўмагида ечмоқчи.

Файласуфнинг маҳобатли режаси қанчалик утопик бўлиб туюлмасин, тиббиёт соҳасида эришилган ютуқлар ўз реаллиги билан киши ақлини лол этмай қўймайди.

Ксенотрансплантация (юнонча «ксеннос» - бегона), яъни уй ҳайвонлари танасининг баъзи қисмлари инсонга кўчириб ўтқазилиши сир эмас. Бугун тиббиётга сунъий тарзда яратилган буйрак, талок, ўпка сингари инсон узвлари баъзан ҳатто табиат ато этганига нисбатан ҳам сифатлироқ, чидамлироқ бўларкан. Америкалик олимлар М.Клайпс ва Н.Клайнилар бора-бора одам сунъий онг ва сунъий юракдан, умуман бутунлай сунъий танадан ташкил топиши ҳам мумкин деган хавотирда ҳатто киборг, яъни кибернетик организм деган атамани муомалага киритдилар.

Шукрки, ҳозирча бу хавотир беҳуда эканлиги маълум бўлиб турибди. Ҳозирча эса Фарб ва Америкада крионика модага кирмоқда. Крионика - танасининг бирор қисми тузатиб бўлмайдиган даражада хаста беморни узок муддатга, то ушбу касаллик давоси топилгунча ёхуд ўша хаста қисмнинг сунъий муқобили топилгунча музлатиб қўйиш дегани.

Сиз реинкарнация, яъни таносух ҳақида эшитган чиқарсиз. Бу ҳодисот инсониятга минг йиллардан бери маълум ва минг йиллардан бери уни «чўпчак» деб атовчилар сони кўпчиликини ташкил қилиши ҳам аён.

Тарихга мурожаат қилайлик. Афлотуннинг «Давлат» китобида ёзилишича, Эр исмли жангчи ҳалок бўлган. Бироқ ёқиш учун олиб келганларида майит тўсатдан тирилади ва фаройиб воқеаларни ҳикоя қилиб беради. Гўёки у ер ости салтанатида бўлиб улгурган эмиш. Олий мавжудотлар: «Заминга қайтиб бориб, одамларга ўлимидан сўнг ўзларини нима кутаётганлиги ҳақида гапириб бер», дея уни қайта тирилтиришган эмиш.

Ё бўлмаса бошқа мисолни олинг. Агра яқинида яшаётган беш ёшли Титу Прасас бир кун ота-онасига жиддий тарзда: «Мен сизларнинг ўғлингиз эмас, Суреш Вармаман, - деди. - Менинг Аграда радиоқисмлар сотиладиган дуконим, Ума исмли хотиним ва икки фарзандим бор». Шундан кейин болакай юмушдан қайтаётган чоғи ўзини қандай отиб ташлашганларини айтиб берди ва дод солиб йиғлай бошлади. Анқайиб қолган ота-она фарзандни тинчлантириш учуноқ Аграга боришди ва ҳақиқатан ҳам Суреш Варма исмли дукондорни бундай беш йил аввал отиб кетишганини билиб олишди. Мархумнинг беваси исми Ума экан, фарзандлар сони ҳам иккита!

«Хотини»ни кўрган беш ёшли болакай ўзини унинг бағрига отди. Сўнг «болалари»ни ялаб-юлқай кетди, ниҳоят гаражда турган «Нарути» маркали машинани кўргач, ҳайрон қолиб: «Менинг «Форд»им қани?» дея сўради...

Бангалордаги руҳий соғломлик институти мутахассислари руҳнинг бундай жисмдан жисмга кўчиб юриши ҳақидаги 250 га яқин ҳолатни синчиклаб ўрганиб чиқдилар.

Тўғри, бу мисолларнинг кўпчилиги Ҳиндистонга тегишли. Бироқ бунга ажабланмаса ҳам бўлади: ҳиндлар инсоннинг қайтадан туғилишига муқаддас ишонч билан қарайдилар.

Бироқ бундай воқеалар бошқа мамлакатларда ҳам учраб туради.

1865 йили АҚШда Мэри Рофф исмли тутқаноғи бор қиз вафот этди. Орадан беш йил ўтгандан кейин эса Луранси исмли қизалоқ хонадонга келиб, ўзининг Мэри эканини билдирди! Беш ёшли қизалоқ Мэри, яъни ўзи яшаган уйни бутун тафсилотлари билан эслади, болалигида кечган қизик воқеаларни гапириб берди...

Шуниси эътиборга молиқки, таносух ҳодисаси асосан болаларда кечади. Улар қандайдир йўллар билан олдин яшаган умрларининг бутун тафсилотидан, барча кирк-киркирларидан воқиф бўладилар.

Бироқ, масаланинг энг қизик жойи шундаки, руҳнинг вужуддан вужудга кўчиб ўтиб юришини сунъий равишда ҳам ҳосил қилиш мумкин экан. Масалан, АҚШлик гипнозчи доктор Г.Жонсон ўз хотинига шу йўл билан таъсир кўрсатди. Натижада, гипнотик уйқу ҳолатида бўлган Лидия ўзининг аввалги ҳаётида Иаков Йенсен исмли эркак сифатида яшаганлигини айтиб, нотаниш тилда гапира бошлади. Бу нутқ магнитофон тасмасига ёзиб олинди.

Сўнгрок мутахассислар докторнинг хотини ўзи аввал мутлақо билмаган швед тилида бийрон-бийрон нутқ ирод қилганини аниқлашди!

Энди тасаввур қилинг, таносух ҳодисасини илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш инсониятга қандай янги-янги имкониятлар қалитини беради. Дейлик, тил ўрганиш, илмий кашфиётлар, қобилиятларни аниқлаш сингари соҳаларда...

Хуллас, абадий ҳаёт муаммоси ҳамон сирлилик пардаси ортида қолмоқда. Бу соҳанинг кейинги тараққиёти қандай кечиши номаълум. Эҳтимол, инсоният тез орада ўзи истаган абадиятга эришар (балки бу руҳнинг вужуддан вужудга кўчиб юриши тарзида бўлар). Эҳтимол бани башар ҳеч қачон узок умр кўриш муаммосини ҳал қилолмас. Биз бу ҳақда аниқ бир хулоса айтилмаймиз. Балки айнан ушбу ҳол, яъни аниқ бир тўхтамнинг йўқлиги ҳаётимизнинг ажойиб жиҳатларидан биридир. Зеро, фақат номаълумликкина инсонни фикрлашга, яратишга, изланишга, кашфиёт қилишга ундайди. Бусиз тараққиёт йўқ.

"Сен узок яшайсан..."

«МЕН АВВАЛ ХАМ ЯШАГАНМАН!»

Индекс 822

ISSN 0207-9137

Энциклопедия

